

АДВОКАТ
ГРАНІТА

В. І. ПАХАРЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2.09(075.3)

П21

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(лист МОН України від 20.03.2017 р. № 417)*

Пахаренко В. І.

П21 Українська література : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. І. Пахаренко. — К. : Грамота, 2017. — с. 272 : іл.
ISBN 978-966-349-638-2

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі з української літератури для 9 класу.

Містить оглядові розділи, стислі нариси життя та творчості письменників, коментарі до художніх творів, систему запитань і завдань різних рівнів складності, які допоможуть глибоко й різногранно осмислити літературні зразки. Репродукції творів класиків візуального мистецтва (живопису, скульптури, архітектури), а також звернення до музичних шедеврів, спектаклів, кінофільмів допоможуть учням осягнути природу художньої творчості, ознайомитися з багатствами вітчизняної культури.

Підручник спрямований на виховання в школярів високих гуманістичних, патріотичних, естетичних почуттів.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 821.161.2.09(075.3)

ISBN 978-966-349-638-2

© Пахаренко В. І., 2017

© Видавництво «Грамота», 2017

Якби я говорив усіма мовами людськими й ангельськими, але не мав любові, то був би я немов та дзвенюча мідь чи бубон звучний.

Якби я мав дар пророцтва й відав усі таємниці й усе знання і якби я мав усю віру, щоб і гори переставляти, але не мав любові, я був би ніщо.

І якби я роздав бідним усе, що маю, і якби віддав моє тіло на спалення, але не мав любові, то я не мав би жодної користі.

Любов — довготерпелива, любов — лагідна, вона не заздрить, любов не чваниться, не бундючиться, не бешкетує, не шукає тільки свого, не поривається до гніву, не задумує зла; не тішиться, коли хтось чинить кривду, радіє правдою; усе зносить, у все вірить, усього надіється, усе перетерпить.

Любов ніколи не минає. Усі пророцтва колись припиняться, мови замовкнуть, знання зникне, бо знаємо частинно й частинно пророкуємо. Коли настане досконале, недосконале зникне. Коли я був дитиною, говорив, як дитина, думав, як дитина, розумів, як дитина. Коли ж я став дорослим, покинув те, що дитяче.

Тепер ми бачимо, як у дзеркалі, неясно; тоді ж — обличчям в обличчя побачимо. Тепер я розумію недосконало, а тоді пізнаю так, як і я пізнаний. Тепер же залишаються віра, надія та любов — оці три, але найбільша з них — любов!

Перше послання святого апостола Павла до коринтян. 13

Дорогі друзі!

Щойно ви переступили поріг старшої школи, поступово входите в доросле життя. А отже, намагаєтеся збагнути закони цього світу, відповісти на запитання, що є добро, а що — зло, у чому сенс людського існування, намагаєтеся знайти своє покликання, зреалізувати себе, щоб стати, зрештою, вільними й щасливими людьми.

Справжньою, надійною порадицею в цих пошуках може стати для вас художня література. Вона відкриватиме вам видимі й невидимі світи, найсокровенніші глибини людських душ, допомагатиме бачити, цінувати та творити красу, а найголовніше — учитися любити (родину, Батьківщину, кохану людину, усе суще) і бути любленими.

Однак для цього треба передовсім щиро захопитися літературою, ознайомитися з її історією, опанувати закони її творення, тобто стати заповзятими й умілими читачами. Вашим помічником у цій прескладній, прецікавій справі й покликаний стати щойно розгорнутий підручник. На його сторінках ви зустрінетеся з уже відомими вам із молодших класів письменниками — Т. Шевченком, С. Руданським, Л. Глібовим, а з більшістю авторів познайомитеся вперше — І. Вишенським, І. Величковським, Г. Сковородою, І. Котляревським, Г. Квіткою-Основ'яненком, Марком Вовчком, Ю. Федьковичем, М. Старицьким, І. Нечуєм! Левицьким... Ми здійснимо мандрівку в сиве минуле українського народу, у XVI–XIX ст. Переконалий: вона буде цікавою та повчальною, адже на вас чекає спілкування з визнаними класиками рідного письменства, кожен з яких — неповторний. Через їхні твори зануритеся в атмосферу давніх епох, довідаєтеся, чим жили, що відчували, про що думали наші предки. Переконаєтеся, що деякі з порушених у їхніх творах проблем виявилися безпомилковими пророцтвами, деякі злободенні й нині, а деякі — вічні. Отже, нудьгувати не доведеться, лінуватися — не варто.

За яким принципом укладений підручник? Спочатку подано теоретичний і фольклорний блоки. Далі в кожному вступному розділі розглянуто відповідну культурно-історичну епоху й породжений нею мистецький напрям. Потім докладно охарактеризовано життя та творчість яскравого представника (представників) цього напрямку. Це і є основна відмінність старших класів від молодших і середніх, де вивчали творчість письменників оглядово, без хронологічної послідовності. Тепер настав час удумливого й різнобічного осмислення. Передовсім подаються відомості про життя та творчість митця, а також промовисті уривки з автобіографій, творів, листів і щоденників цього автора, позитивні й критичні відгуки діячів культури про нього. Усі ці матеріали допоможуть вам зримо уявити письменника, на якийсь момент подивитися на світ його очима, виробити власне (а не кимось нав'язане) ставлення до нього, скористатися у своєму житті досвідом його злетів і падінь.

Наступний етап — системний аналіз одного чи кількох основних творів цього автора з підкресленням виявлених тут художніх ознак відповідного

напряму. Знову ж таки додано фрагменти різноманітних оцінок цього твору дослідниками й читачами.

Як засвідчує духовний досвід людства, можливі два шляхи здобування знань: *монологічний* (коли одна якась людина, котра нібито пізнала істину, передає інформачію всім іншим, а ті запам'ятовують і приймають на віру почуте); *діалогічний* (коли різні люди разом пізнають якесь явище в процесі діалогу й дискусій для зближення своїх позицій).

Перший шлях видається легшим, але він небезпечний, адже жодній людині не відома вся істина. Кожен із нас бачить лише одну чи декілька її граней. І якщо хтось своє бачення оголосить єдиноправильним і обов'язковим для всіх, то тільки збіднить і спотворить істину. Навчитися ж слухати, розуміти одне одного, терпимо, з повагою ставитися до відмінних, навіть протилежних міркувань значно складніше, але тільки цей шлях пізнання гідний духовно зрілої людини, бо максимально наближає до багатогранної істини. Перекоаний, ви вже достатньо дорослі, свідомі й самостійні, аби обрати саме цей шлях.

Отож перед вами фактично *підручник-діалог*. Він побудований так, щоб ви не зачували готовий матеріал, а постійно вели бесіду з письменником і багатьма прихильно й критично до нього налаштованими читачами, виробляли власну оцінку його творчості, пізнавали секрети мистецької майстерності, училися дискутувати, самостійно аналізувати, відчувати серцем і дофантазувати твір.

І ще одне: не намагайтеся заміняти твори матеріалом із підручника (тим паче докладних переказів сюжетів тут немає). Найперший, найважливіший і найприємніший етап вивчення літератури — *читання творів*. Якщо ви думаєте, що це нудний обов'язок, — дуже помиляєтеся. Це захоплива гра — розгадування загадок і ребусів, долання випробувань на ерудицію, допитливість, спостережливість, людяність, шляхетність душі, патріотизм, вишуканість смаку, які автори щедро приховали буквально на кожній сторінці оповідання, повісті, роману чи п'єси, у кожному рядку вірша.

Тож якщо ви не тільки пробіжете очима твір, а пропустите його крізь власну душу, на якийсь момент перевтілитеся в героїв, поживете їхніми радощами й болями, мріями та сумнівами, почуттями й помислами, — лише тоді з допомогою вашого досвідченого вчителя та підручника ви обов'язково здобудете перемогу в усіх літературних випробуваннях.

Поставте також собі за мету оволодіти *мистецтвом виразного читання й мовлення*. Таке вміння виявлятиме вашу інтелігентність, вихованість, одразу зробить вас цікавими й бажаними співбесідниками в будь-якому товаристві, а найголовніше — спонукатиме до ретельного, усебічного осмислення твору, адже без цього неможливо витримати належні інтонації, паузи й темп, розставити логічні наголоси.

Необхідною на все життя школою творчого мислення та зв'язного, точного й стилістично грамотного викладу думок стануть для вас письмові й усні творчі роботи (есеї). Однак тільки в тому разі, коли ви відмовитеся від бездумного списування, завченого повторення чужих фраз, загальновідомих істин, коли візьмете за правило самостійність та оригінальність мислення, пильну увагу до мови й постійне вдосконалення техніки творення тексту.

Зверніть увагу на наукові терміни, що подані в підручнику, постарайтеся зрозуміти їх, вивчити й доречно використовувати у своїх міркуваннях, виступах — це помітно розширить ваш світогляд, дасть змогу професійно оцінювати явища мистецтва.

Отож хай таланить вам на шляху до рідного художнього слова, а значить і до себе, України й до щастя.

З повагою, автор

Рубрики

Факт — стисле повідомлення про якусь промовисту подію, вчинок тощо.

Доказ — матеріали, що обґрунтовують певну тезу.

Порада — поради, як краще, правильніше виконати поставлені завдання.

Для допитливих — інформація, що поглиблює, розширює основні відомості (для тих, хто зацікавився та хоче отримати ґрунтовніші знання).

Теорія літератури — пояснення основних теоретико-літературних понять, що допоможуть зрозуміти й проаналізувати відповідний період чи твір.

Творчі завдання (ТЗ) — для самостійного трактування твору й розвитку дослідницьких здібностей (рекомендовані лише тим, хто хоче знати й уміти більше).

- *Завдання основного рівня* (ЗОР) — для відтворення та закріплення вивченого (рекомендовані всім дев'ятикласникам).
- *Судження* — роздуми митців і дослідників з приводу обговорюваної теми.

Радимо прочитати — наукові праці та художні твори, що сприятимуть поглибленню знань з відповідної теми.

ВСТУП

СВОЄРІДНІСТЬ І РОЗВИТОК ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

На ваш погляд, чи пов'язані між собою три основні вияви людської духовності — віра, мистецтво й наука? Чому?

Чуттєво-мисленнєве дерево. Історія людства налічує десятки тисяч років. Увесь цей час людина не просто жила, а пізнавала світ і себе, наближалася до істини, удосконалювалася, творила себе як духовну істоту. Це творення продовжується й тепер і триватиме доти, доки існуюватиме світ.

Цей духовний розвиток людства найбільш наочно можна уявити у вигляді *чуттєво-мисленнєвого дерева* (див. *схему на форзаці 1*). Спочатку воно було тоненьким паростком. Цей паросток — *міф* (від грецьк. *слово, переказ*), *міфологія*, тобто найдавніші уявлення наших предків про буття, світ, Бога, людину й істину. У ньому зливалися вірування, знання з астрономії, фізики, хімії, медицини й математики, словесна творчість, музика, пісня, танець, малюнок тощо.

Потім паросток-міф став стовбуром, з якого виростили три потужні гілки:

- *віра* — з інтуїтивним¹ відчуттям Бога та мораллю (уявленням про добро і зло), що поступово оформились у різні релігійні вчення (індуїзм, буддизм, юдаїзм, християнство, іслам);
- *мистецтво* — з образно-емоційним виявом творчості;
- *наука* — розумове пізнання світу через творення понять і їхніх зв'язків.

Ці три віті — вияви духовності (віра — мистецтво — наука) — тісно пов'язані між собою, адже виростають із спільного стовбура (міфу). Водночас кожна з них розгалужується на десятки й сотні менших гілочок.

Наприклад, віть мистецтва розрослася багатьма гілочками: музика, живопис, скульптура, хореографія (танець), література, театр, кіно тощо. Усе це — *види*

¹ *Інтуїція* (від латин. *тильно дивлюся*) — це процес безпосереднього осягнення істини без допомоги досвіду та знань, осягнення, що виявляється незалежно від розуму в образах і відчуттях.

мистецтва. Віть науки також розгалузилася на три потужні гілки: *природознавчу, математичну й гуманітарну*, тобто людинознавство. Серед найважливіших гілок людинознавства (разом з філософією, історією та психологією) — *філологія* (наука про мову та слово). Філологія розгалужується на *мовознавство* (вивчення мови в усіх її виявах) і *літературознавство* (вивчення природи саме мистецького слова, художньої літератури).

Секрети художнього твору. У попередніх класах ви вже чимало довідалися про мистецтво й один з основних його видів — *художню літературу* (від латин. *буква, літера*). Давайте пригадаємо й узагальнимо раніше вивчене.

• *Завдання основного рівня*

1. Що таке мистецтво? Художній твір?
2. Як ви розумієте думку, що мистецтво є образним відтворенням навколишнього світу й водночас творенням нової, художньої реальності?
3. Що таке *художній образ*? Наведіть приклади образів із творів літератури й інших видів мистецтва.
4. Поміркуйте над цим визначенням. На його основі визначте п'ять основних ознак художнього образу.

Художній образ — це узагальнена картина життя (стан людської душі, явище природи, подія чи предмет), емоційно й естетично втілена в певну художню форму (вірш, оповідання, п'єсу, картину, музичний твір тощо), є суб'єктивною творчою уявою автора.

5. Які різновиди образів ви знаєте?
6. Пригадайте повість М. Коцюбинського «Дорогою ціною», яку ви вивчали торік. Доведіть, що в ній наявний світ художніх образів. Які різновиди образів створено в цій повісті?
7. Які функції виконує мистецтво?
8. Що таке *художня література*?

Як ви вважаєте, мистецький твір повинен буквально віддзеркалювати реальність чи цілком відкидати й ігнорувати її?

Справжній митець не зобов'язаний та й не може копіювати життя, адже виготовляє не світлину, не газетний чи телевізійний репортаж про якусь реальну подію. Кожен його твір — це окрема, нова художня дійсність. Вона конструюється й існує за своїми власними естетичними законами, але зберігає зв'язок із зовнішнім поза-мистецьким світом (зумовлюється ним і впливає на нього).

• *Сурження. Богдан-Ігор Антонич* (видатний український поет і літературознавець): «Митець створює окрему дійсність. Але створити щось із нічого не можна. Навіть природа не творить із нічого. Для кожної творчості потрібний матеріал. Матеріалом мистецького творення є уявлення митця. Барва та лінія, фарба, вугіль і туш — для маляра чи графіка; брила, мармур і дерево — для різьбяря; слово — для письменника тощо — це тільки засоби зовнішнього оформлення, відтворення уявлень, їхньої матеріалізації. Митець будує твір виключно з власних уявлень. Уявлення постають на основі вражень, враження мусять мати спонуки; вони є витвором нервів під впливом зовнішніх побуджень, тобто постають на основі зовнішньої дійсності. Ось такий далекий шлях від реальної дійсності до мистецької дійсності».

Уважно роздивіться картину І. Марчука. Чому автор так назвав своє полотно? На прикладі цього твору проілюструйте щойно наведене судження Б.-І. Антонича.

Досконалий мистецький твір глибоко розкриває характери сучасників, злободенні проблеми своєї доби й водночас шукає відповіді на вічні питання — у чому сенс життя, що є любов і ненависть, добро і зло, щастя, смерть, свобода. Цю диво! вижну закономірність мистецтва — *поєднувати сьогоденне й вічне*, точніше висвітлювати вічне в сьогоденному, — уможливорює вже сама природа образу. У ньому узагальнені явища втілюються в конкретній формі.

Якщо повсякденне життя зосереджується на конкретиці, а наука — на абстрактних узагальненнях, то мистецтво вміло поєднує ці два виміри. Наприклад, у вже згаданій повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» ідеться про боротьбу поневоленої людини за свободу й щастя. Це узагальнена картина, типова для змалюваної епохи (30-і роки ХІХ ст.) і багатьох інших епох, але вона втілена в конкретній формі (повісті), представлена конкретними героями — Остапом і Соломією, які є неповторними особистостями зі своїми долями, характерами, рисами зовнішності, особливостями мови. Тобто узагальнене тут розкривається через конкретне.

Маючи цю дивовижну здатність, мистецтво може глибше, аніж повсякденний досвід і наука, розкривати таємниці людської душі та світобудови.

Літературний процес. Літератури окремих націй і світова література як їх єдність — живий «організм», котрий постійно розвивається, змінюється за своїми законами, взаємодіє з іншими «організмами» культури.

Окремий твір чи цілий доробок письменника можна осягнути, лише аналізуючи їх у взаємозв'язках із тими різноманітними чинниками, котрі на них впливають.

Літературний процес певної доби (епохи) — сукупність усіх *виявів літературного життя* цієї доби, зокрема це: ♦ художні твори; ♦ мистецькі стилі, напрями, школи й організації; ♦ видання книжок, літературної періодики; ♦ розвиток критики тощо.

Основою літературного процесу є *художній твір*, його *автор*. Аби створити щось вартісне, митець насамперед має стати *творчою індивідуальністю* — сформулювати оригінальне світобачення, власну художню дійсність, цілий світ з єдиними у своєму роді ідеями, героями, почуттями, образами й прийомами.

У процесі творчого становлення митець виробляє свій *індивідуальний, авторський, стиль*. Це сукупність, єдність усіх художніх особливостей (ідейно-тематичних, жанрових і мовних) творчості певного митця, що вирізняють його з-поміж інших авторів. Читач, який добре вивчив стиль певного письменника, може пізнати його непідписаний текст серед багатьох інших.

У стилях різних авторів виявляються деякі спільні закономірності. Тому їх можна групувати. Найзагальніший поділ авторських стилів здійснюється за *методами* або типами творчості. Митці за вдачею та світосприйманням можуть бути або романтиками, або реалістами. Тому й існують два методи — романтичний і реалістичний.

І. Марчук. І відкриються таємниці. 1993 р.

- **Романтики** концентрують увагу на ідеалі, заперечують недосконале повсякдення, цінують красу, емоції й таємничі грані буття; окрім розуму, покладаються на інтуїцію, залучають уяву та фантазію.

- **Реалісти** зосереджуються на видимій, матеріальній, суспільно-побутовій дійсності, намагаються поступово вдосконалювати її, цінують насамперед розум, науку, суспільну мораль і практичну доцільність.

Якщо проаналізувати закономірності духовного розвитку людства, то неважко зауважити, що реалістична (за методом) епоха приходить на зміну романтичній по спіралі духовно-мистецького поступу.

Мистецькі методи втілюються у відповідних напрямках. *Напрям* творять митці, яких об'єднують спільні метод, нація, епоха та споріднені стильові ознаки.

Якщо методи постійно чергуються, то напрями змінюються. У межах одного напрямку можуть розвиватися різні течії, угруповання та школи.

Пригадайте вивчені торік твори «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого й «Місце для дракона» Ю. Винничука (їхні теми, ідеї, проблематику й характери персонажів) і дайте аргументовану відповідь на запитання: «Це романтичні чи реалістичні за методом твори?»

У розвитку європейської культури вирізняються такі епохи: міфологія, фольклор, античність, Середньовіччя, Ренесанс, бароко, класицизм, романтизм, реалізм, модернізм, постмодернізм (*див. схему на форзаці 2*).

Звісно, у культурах різних націй кожна з цих епох мала конкретні, неповторні особливості. Але, незважаючи на це, виразно проступають спільні тенденції. На початку ХХ ст. посилюється співіснування, взаємопроникнення різних стилів.

Поміркуйте, у чому суть загальнолюдського й національного. Як ці категорії поєднуються?

Роль і місце літератури в житті нації. Література нерозривно взаємопов'язана з життям народу, який її творить. Абсолютна більшість представників кожної національної спільноти сповідує однакові чи принаймні подібні цінності, ідеали й традиції, має спільні риси характеру. Усе це іменується *національною душею* (або *національним менталітетом*¹). Кожен справжній митець намагається якомога глибше пізнати й повніше втілити душу свого народу, його характер.

З іншого боку, нація найяскравіше виявляє себе, засвідчує свій розквіт саме чей рез високорозвинуту, самобутню національну культуру, передовсім літературу. Пригадаймо Стародавню Грецію, що залишилася славною у віках якраз завдяки своїм філософам і письменникам (Гомер, Езоп, Сократ, Платон, Арістотель, Есхіл, Софокл, Евріпід та ін.).

Люди всіх часів і народів мають єдиний спільний надідеал (вершинну цінність життя) — людинолюбство, добротворення, духовну свободу та фізичну досконалість, красу, справедливість, щастя. Це — *загальнолюдські вартості*. Але кожна нація наближається до цього ідеалу своїм неповторним шляхом, бачить його під власним кутом зору.

¹*Менталітет* (від латин. *розум, мислення*) — спосіб думання, світосприймання, психологія окремої особи, соціальної групи чи національної спільноти.

• *Судження. Микола Бердяєв* (видатний російський та український філософ і літературознавець): «Є тільки один історичний шлях досягнення єдності людства — шлях національного зростання й розвитку, національної творчості».

Художні твори відображають історичне минуле або сучасне життя, побут, звичай народу, його мову, особливості світобачення, своєрідність образного мислення тощо. Так у мистецтві виявляється національний характер.

Отож ознайомлення з літературою будь-якого народу треба починати з вивчення його душі.

Основні риси українського національного характеру можна уявити у вигляді піраміди, де кожен наступний блок спирається на попередні.

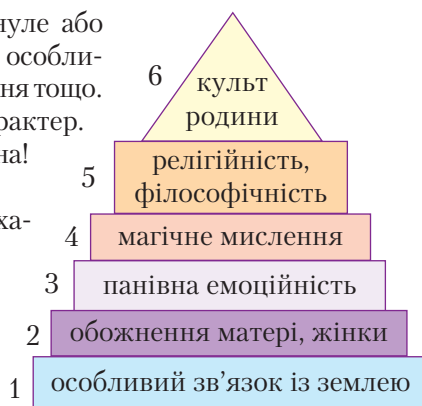
В основі цієї піраміди — *особливий зв'язок із землею* (1). Сприятливий клімат, особливо родючі ґрунти, незрівнянні у своїй красі краєвиди зробили осердям нашої душі культ доброї, лагідної, родючої Неньки-Землі. Цей культ призвів до того, що визначальним для українців стало *прагнення до гармонії* з навколишнім світом природи. Не випадково наші предки споконвіків були саме хліборобами.

Культ Неньки-Землі закономірно привів до *обожнення матері, жінки* (2). В одній вічній боротьбі між чоловічою (сила, агресія) і жіночою (любов) основами в Праукраїні, на відміну від сусідніх народів, переважала остання. Таке становище жінки витворило специфічну *структуру української родини*: у ній жінка була або рівноправним членом, або й головною особою.

Практично у всьому нашому фольклорі й літературі Україна уособлюється в образі жінки (матері, удови, дівчини, дружини, полонянки). І це закономірно, адже саме жінка була хранителькою національної духовності, від неї переймало дитя рідну мову, віру, пісню, звичай, завдяки їй ставало українцем.

Гармонійні стосунки із землею та вплив жінки стали підґрунтям найпомітнішої зовні ознаки нашого національного характеру — *панівної емоційності* (3). Звідси — доброта, лагідність, м'якість, ніжність, привітність, щирість українців, їхнє прагнення до краси, розуміння прекрасного й уміння творити його в мові, стосунках, фольклорі, обрядах, одязі. Звідси ж — надмірна гарячковість¹, неорганізованість деяких наших земляків, небажання зосереджуватися на тривалій цілеспрямованій праці над якоюсь спільною, важливою для всієї нації справою.

Також помітний вплив на українську ментальність зробило *магічне*² *мислення* (4) наших предків (а не суто раціональне чи казково-міфічне). Річ у тім, що врожай українського хлібороба залежав від його працьовитості, але також і від природи, впливати на яку можна було тільки магічними засобами (обряд, моління, заклинання, жертвопринесення, згодом — його імітація).

Риси українського національного характеру

¹ Амбіція (від латин. *честолюбність, пиха*) — гонор, честолюбність.

² Магія (від грецьк. *ворожба*) — обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища.

У магiчному свiтоглядi величезне значення вiдведено слову, воно надiляється чаклунською всемогутнiстю, якщо сказане в певний час i в певнiй формулi. Магiчне забарвлення слова витворило в мисленнi, мовi, фольклорi українцiв цiлий пласт усталених символiв (*тополя* — дiвчина; *зозуля* — мати, доля; *явiр* — зажурений козак, самотнiй юнак; *квiтучий сад* — подружнє щастя; *рiчка* — рубiж вибору; *гадюка* — туга, грiховна думка тощо).

- *Завдання основного рiвня.* Якi ви знаєте українськi народнi пiснi, думи, легенди, казки, де використано цi символи?

Наступний визначальний складник нашої душі — *фiлософський склад мислення, глибока релiгiйнiсть, християнськiсть* (5). Значний вплив на формування цiєї ознаки справив уже сам українськiй краєвид: удивляючись у безкраю далечiнь степу, наші предки замислювалися над нескiнченним, недосяжним й абсолютним. Крім того, українська душа надзвичайно емоцiйна. А будь-яка справжня релiгiя виростає саме з любовi — найвищої емоцiї.

Ще одна ознака нацiональної душі, зумовлена попереднiми, — *культ родини* (6). Нашi пращури переважно будували родиннi стосунки на засадах любовi, взаємi поваги, спiльностi інтересiв, духовного життя. Батьки (тим паче батьки батькiв) у нас вважалися не просто годувальниками — вони були навчителями Господньої й прадiдiвської мудростi, хранителями нацiональної душі, життєвої iстини. Тому ослухатися, зневажити батькiв означало вчинити тяжкий злочин, за який неодмінно мала спостигнути кара, так як i за боговiдступництво.

Усi згаданi складники нацiональної вдачi значною мiрою зумовили *влаштування нашого суспiльного життя*. Українцi прагнули спiвжиття в невеликих спiльнi нотах, збудованих за моделлю родини — на особистiй приязнi, сердечностi стосункiв, взаєморозумiннi, спiльностi інтересiв. Така спрямованiсть не дозволяла перетворити народ на натовп, але, з iншого боку, часом призводила до надмiрного iндивiдуалiзму, перешкоджала об'єднанню всiх чи бiльшостi українцiв єдиною абстрактною метою.

Приглушене чоловiче (агресивно-войовниче) начало заважало нашим предкам успішно боронитися вiд загарбникiв, але в поєднаннi з культом свободи воно викликало органiчне неприйняття влади — вiками авторитарної¹, чужої, окупацiйної. Найсправедлившою формою суспiльного спiвжиття в нас завжди вважалася *демократiя* — влада народу.

Отже, кiлькисотлiтня бездержавнiсть України спричинена не лише зовнiшнiм, геополiтичним чинником, а й нацiональною ментальнiстю. Перетворювати свою державу на авторитарну не давала наша душа, а розбудовувати її демократично не давали сусiди. I так аж до серпня 1991 р.

¹*Авторитарiзм* (вiд латин. *вплив, влада*) — антидемократична система полiтичного володарювання, коли в руках однiєї особи зосереджується необмежена влада.

Україна нагадує посудину, у якій змішали вогонь і кригу. Народ, що понад усе прагнув до гармонії, волею Божою опинився посередині між двома різко антагоністичними цивілізаціями — лісовою й степовою, між християнським і мусульманським світами, між православним і католицьким. Ця розірваність між протилежностями та ще багатовікова бездержавність постійно примушували українця *вибирати* — життя чи волю, зраду чи вбогість, честь чи кар'єру й под. Тому в українській душі, буває, *переплітаються непокдані протилежності*: ніжність і жорстокість, працьовитість і гультьайство, цнота й вульгарність, покора та бунтарство...

Давня українська хата. Світлина

Навіть наш національний характер поділився на два типи — *хліборобський* і *козацький*. У цьому останньому вже запанувала чоловічо-вольова основа, хоча, на диво, не зникла й емоційна. Отже, у козацькій душі збереглися основні складники всеукраїнської ментальності, насамперед демократизм. Найголовніше, що козацька основа посилила, загартувала в українському характері *дух лицарства*, непереможний, незнищений дух волі. Тому ми й вижили, залишилися нацією.

А ще багатьом українцям, навіть у багатовіковому колоніальному ярмі, значною мірою вдавалося досягати свого первородного прагнення — *гармонії* з Богом, рідною землею, Усесвітом, людством.

Які традиційні українські цінності зафіксував художник на цій картині? Чи змінилися, на вашу думку, з тих давніх часів ідеали та мрії українців?

І все ж за півтисячоліття рабства українську душу було брутально спотворено, скалічено. І це духовне каліцтво кричуще виявляється й нині. Однак жорсткій історії не вдалося цілком знищити нашу душу, нині, в умовах свободи, вона відроджується, поступово повертається до нормального стану.

Така структура нашого національного характеру. Як переконаємося далі, він виявляється практично в кожному творі рідної літератури. Треба лише вчитися помічати й виокремлювати. Найсвятішою метою абсолютної більшості вітчизняних письменників було не просто осягнути й художньо втілити українську душу, а творчістю, громадським служінням пробудити й зцілити її.

Тому закономірно, що серед визначальних ознак української літератури — її послідовний націоналізм, тобто посилена увага до національної

І. Гришук.
Козацька родина.
1993 р.

проблематики. У тисячах творів досліджено історію, культуру, духовність, спосіб існування нашого народу. Водночас наше письменство — це література боротьби за збереження й утвердження української нації, за її державність. І передовсім завдяки саме художньому слову вистояла Україна в україн несприятливих історичних умовах.

• *Судження. Сергій Ефремов* (видатний український літературознавець, публіцист, академік): «Що найбільше мені до серця промовляє та зворушує мене в новому українському письменстві, так це величезна його внутрішня краса... Збудити великий народ... до свідомого життя, духа живого вдмунути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу на свідому і своєю свідомістю дужу націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей».

• *Завдання основного рівня*

1. Пригадайте твори, вивчені в попередніх класах, зокрема «Садок вишневий коло хати...», «Як умру, то поховайте...» Т. Шевченка, «Джури козака Швайки» В. Рутківського, «Захар Беркут» І. Франка, «За сестрою» А. Чайковського, народну думу «Маруся Богуславка», «Дорогою ціною» М. Коцюбинського та ін. Які риси українського національного менталітету яскраво розкриті в цих творах? Охарактеризуйте відповідні мотиви, епізоди й образи.
2. Уважно роздивіться зблизька й здалеку репродукцію роботи О. Шупляка, що вміщена на обкладинці підручника. Доведіть, що ця картина — витвір мистецтва. Чому вона є «двовзором»¹? Як у ній поєднана художня й реальна дійсність? Які особливості української душі та нашої літератури підкреслює митець?
3. Пригадайте етапи аналізу епічно-драматичного та ліричного творів.

Художній аналіз твору. Повторимо й поглибимо вивчене. Літературний твір — явище надзвичайно багатогранне, тому його можна вивчати в різних контекстах — філософському, психологічному, соціологічному, лінгвістичному² тощо. Проте найвідповіднішим природі мистецтва є саме **художній аналіз** (від грецьк. *розкладання*). Він передбачає поділ твору на частини, осмислення кожної з них і встановлення зв'язків між ними, що зумовлюють художню якість, своєрідність твору.

Існує кілька принципів аналізу.

I. Історизм застосовують такою мірою, якою література є явищем суспільним, конкретно-історичним. За цим принципом осмислювати твір варто у зв'язку з тією епохою, коли він з'явився. Адже на особливості його творення вплинули тогочасна суспільно-культурна дійсність, літературний процес, напрям, школа, у межах яких працював автор, тодішні уявлення про істину, красу, художність.

II. Художність: оскільки мистецтво проникає у світ духовний, розкриває вічні теми й ідеї, творить красу, то аналізувати твір треба з позицій вічних критеріїв духовної глибини й естетичної довершеності.

¹ Двовзбрами художник називає картини-ілюзії з подвійним змістом. Така техніка є характерною ознакою стилю О. Шупляка.

² Лінгвістика (від латин. *мова*), або *мовознавство* — наука про мову.

III. Цілісність: розглядати твір необхідно насамперед як єдність змісту та форми, організовану ідейним задумом. *Зміст* уключає тему, ідею, проблематику, конфлікт твору; *форма* — жанр, композицію, мову, віршування (якщо це поезія).

Необхідно розумно поєднувати історичний і художній підходи. Хоча залежно від особливостей твору, завдань та уподобань дослідника один із підходів може переважати.

Найчастіше застосовують такі різновиди художнього аналізу:

- **Сюжетний:** розкриваючи сюжет твору, характеризують його жанрову, композиційну специфіку, тему, ідею, проблематику, систему образів, стильову своєрідність.

- **Проблемний:** ґрунтовний розгляд основних проблем твору, з огляду на які визначають його жанрову, композиційну, мовностильову своєрідність, характеризують героїв.

- **Пообразний:** докладне вивчення образів і засобів їх творення.

- **Системний:** усебічне вивчення твору як художньої системи, цілості, що є найефективнішим, хоч і найскладнішим різновидом аналізу.

Як відомо, у літературі існують три основні роди — епос, лірика, драма. Проте, якщо задатися метою ще загальнішого поділу, то можна епос і драму об'єднати, адже основний об'єкт відтворення в них спільний — події та їх учасники; а об'єкт лірики інший — думки й почуття. Це дає змогу обмежитися двома схемами системно! го аналізу твору.

Схема аналізу епічного та драматичного творів

1. Короткі відомості про автора (ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).
2. Історія написання й видання твору (у разі потреби).
3. Жанр (роман, повість, оповідання, трагедія, комедія, власне драма та ін.).
4. Життєва основа (ті реальні факти, які стали поштовхом і матеріалом для твору).
5. Тема, ідея, проблематика, конфлікт.
6. Композиція, особливості сюжету, їхня роль у розкритті проблем.
7. Значення позасюжетних елементів (авторських відступів, описів, епіграфів, присвят, назви тощо).
8. Система образів, їхня роль у розкритті проблем твору. Прийоми творення характерів.
9. Мовностильова своєрідність твору (на рівні лексики, тропів, синтаксичних фігур, фоніки, ритміки).
10. Підсумок (художня цінність твору, його сприймання критикою й читачами тощо).

Схема аналізу ліричного твору

1. Короткі відомості про автора (ті, що допоможуть краще зрозуміти специфіку твору).
2. Історія написання й видання твору (у разі потреби).
3. Жанр (громадянська, інтимна, релігійна лірика тощо).
4. Провідний мотив поезії, її зв'язок з іншими творами в збірці й у всій творчості митця.
5. Композиція (у ліричному творі сюжет відсутній, увага зосереджується на певному почутті, розрізняють такі композиційні етапи розгортання почуття: а) вихідний момент — поштовх до появи почуття; б) розвиток почуття; в) кульмінація (можлива); г) резюме, або авторський висновок).

6. Ключові образи твору (найчастіше визначальним у ліриці є образ ліричного героя — це умовна дійова особа, думки й почуття якої розкриваються в ліричному творі).
7. Які мовні засоби сприяють емоційному наснаженню твору (ідеться про лексику, тропи, фігури, фоніку), як саме?
8. Версифікація (рими, спосіб римування, віршовий розмір, вид строфи), її роль у розкритті провідного мотиву.
9. Підсумок (почуття й роздуми, викликані твором).

Заняття і завдання

1. Як пов'язані мистецька й життєва дійсність?
2. Як мистецтву вдається поєднувати злободенне, конкретно-історичне й вічне?
3. Що вивчає *естетика*?
4. З'ясуйте значення поняття «контекст». Чим різняться вузький і широкий контексти?
5. Що включає в себе літературний процес?
6. Що таке *авторський стиль*, які його складники?
7. Чим різняться романтичний і реалістичний методи?
8. Які різновиди періодизацій історії літератури вам відомі?
9. Назвіть епохи, які виокремлюють у європейській культурі. Які з них за методом романтичні, а які — реалістичні?
10. Які основні риси українського національного характеру?
11. У чому полягає послідовний націоналізм української літератури?
12. Охарактеризуйте принципи художнього аналізу твору.
13. Розкрийте суть основних різновидів аналізу.
14. Яка послідовність аналізу епічного й драматичного творів?
15. За якою схемою можна аналізувати ліричні твори?

Радимо прочитати

1. Ключек Г. У світлі вічних критеріїв. — К., 1989.
2. Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992.
3. Українська душа. — К., 1992.
4. Маланюк Є. Думки про мистецтво // Книга спостережень. — К., 1997. — С. 74–82.
5. Ткаченко А. Мистецтво слова. Вступ до літературознавства. — К., 1998.
6. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури. Підручник. — К., 2001.
7. Література: Для дітей середнього шкільного віку / авт.-упорядники О. Васильєва, Ю. Пернатъєв. — Харків, 2004.
8. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка. — К., 2007.
9. Пахаренко В. Основи теорії літератури. — К., 2009.

ФОЛЬКЛОР

Процес виникнення фольклору. Термін «фольклор» (від англ. *народна мудрість, знання*) уживається в широкому й вузькому значенні. У *широкому* — це ху! дожне відображення дійсності в **◆** словесних, **◆** музичних, хореографічних і **◆** дра! матичних формах колективної народної творчості, нерозривно пов'язаної з життям і побутом. Синонімічний термін тут — «народна творчість».

У *вузькому значенні* «фольклор» іменує словесну творчість народу. Її ще називають «усна словесність», «народна словесність», «усна народна творчість», «народнопоетична творчість». Ми будемо вживати термін «фольклор» саме у вузькому значенні.

Фольклор — це перший напрям в історії українського мистецтва слова. У літературному процесі він займає окреме місце як цілісний, своєрідний художній організм.

• *Завдання основного рівня*

1. Пригадайте першу у вашому житті народну казку. Хто вам її розказав? Про що вона?
2. Які улюблені народні пісні вашої родини?
3. У чому відмінність між фольклором і літературою?
4. Які жанри народної творчості вам відомі?
5. Які тематичні групи народних історичних пісень ви знаєте?
6. Що ви знаєте про народну поетесу-піснючку Марусю Чурай?
7. Назвіть основні художні особливості народних дум.

Підсумовуючи вивчене раніше, наголосимо, що усна народна творчість і письменна, авторська, література є двома стадіями та двома формами словесного мистецтва. У ході духовного розвитку людства з міфології виокремився фольклор, а згодом із фольклору — література (це — стадії). Далі фольклор і письменство розвиваються паралельно, впливаючи одне на одного, а часом і переплітаючись (є формами).

Ці дві форми словесної творчості багато в чому відмінні, зокрема:

- ◆ фольклор твориться й передається усно, література — письмово;
- ◆ літературний текст творить конкретний автор, цей текст існує в *єдиному варіанті*, фольклорний текст може змінювати кожен виконавець, тому він має *колективне* (народне) авторство й нерідко існує в *багатьох варіантах*.

- *Завдання основного рівня.* Поміркуйте, чи можна вважати ужиткові речі наших пращурів — одяг, меблі, рушники, килими, скатертини, мисники, а також будівлі, писанки — витворами мистецтва. Чому?

З розвитком цивілізації фольклор поступово занепадає. У цій ситуації особливо важливо зберегти й передати нащадкам народні казки, легенди, прислів'я, загадки, думи, пісні й обряди. Адже все це — несказанна краса, невичерпна мудрість, жива пам'ять наших пращурів.

Розділіться на групи й підготуйте для однокласників відеопрезентації на такі теми: «Рушник — полотняний літопис України»; «Прадавня символіка писанок»; «Майстерність української народної картини»; «Різноманітність українського народного вбрання».

Писанка з трипільським орнаментом.
Середня Наддніпрянщина

Світ української пісні. Багатьма скарбами — матеріальними й духовними — обдарована Україна, проте насамперед три набутки прославили її на весь світ: навдивовижу родючі чорноземи, надзвичайно працьовиті й привітні люди та невимовно красиві народні пісні.

Одна з найдавніших українських пісень-балад «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» колись потрапила до Венеції, а звідти — до Моравії, де на початку другої половини XVI ст. була опублікована в «Граматиці чеській». У багатьох арміях Європи солдати співали аранжовану композиторами К. М. фон Вебером, Л. ван Бетховеном українську пісню «Іхав козак за Дунай». А мелодію нашого популярного танцю «Козачок» Л. ван Бетховен увів у свою славетну «Апассіонату». Мотив пісні Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки» використав В. А. Моцарт. Українські пісні й мелодії надихали також багатьох інших видатних зарубіжних композиторів — Й. С. Баха, Й. Брамса, Й. Гайдна, Ф. Шуберта, Ф. Шопена, А. Дворжака, П. Чайковського, М. Глинку.

Теорія літератури

Пісня — невеликий поетичний твір, призначений для співу. Пісні бувають *народні й літературні*. Народні пісні творилися в усі епохи розвитку нації та зберігаються в народній пам'яті й передаються з вуст в уста.

Пісня має куплетну будову. *Куплет* складається з двох або чотирьох рядків, які між собою римуються. Пісні з куплетною будовою часто мають *приспиви*, або *рефрени* (це рядки, що повторюються після кожного куплета).

Найхарактерніша особливість пісні — єдність слів і мелодії. Мелодія залежить від змісту, настрою пісні. Якщо йдеться про щось радісне, жартівливе, то й мелодія весела, пришвидшена; коли ж передається людське горе, тяжкі переживання, мелодія сумовита, сповнена болю. У бойових — козацьких чи стрілецьких — піснях мелодія енергійна, підкреслено ритмічна (під стукіт копит), уривчаста.

Скільки пісень створили українці? Достеменно на це запитання не відповість ніхто. Записано близько 500 тисяч (!) пісень. А скільки їх залишилося невідомими для збирачів, фольклористів!

На думку дослідників, жодна нація за всю історію не створила такої кількості пісень, як українці. У фондах ЮНЕСКО¹ зібрана дивовижна фонотека² народних пісень країн усього світу. У фонді України знаходиться 15,5 тис. аудіозаписів. На другому місці перебуває Італія з кількістю 6 тис. записів.

З пісню українці народжувалися (колискові), виростали (дитячий фольклор), кохали (пісні про кохання), одружувалися (весільні), працювали (жниварські, кріпацькі, чумацькі тощо), святкували (колядки, щедрівки, веснянки), відпочивали (жартівливі), воювали (козацькі), умирали (голосіння).

З народної пісні буквально випромінюється енергія краси, добра, людинолюбства й пам'яті. Споконвіків українці, співаючи пісень, зцілювалися духовно, очищалися від усього потворного й дріб'язкового, осягали свою національну душу.

А. Ждаха. Козак.
Листівка. 1912 р.

Гійом де Боплан (французький мандрівник): «Ця нація співає плачучи. Так чинять на планеті лише українці».

Микола Гоголь (видатний український і російський письменник): «Моя радість, життя моє, пісні! Як я вас люблю! Чого варті всі холодні літописи... перед цими дзвінкими, живими літописами! Пісня для України — усе: і поезія, й історія, і батьківська могила. Покажіть мені народ, у якого б було більше пісень. Наша Україна здвениць піснями. Я не можу жити без пісень».

Юліуш Словацький (видатний польський поет): «Українські пісні будуть покладені в основу літератури майбутнього».

Фрідріх Боденштедт (німецький поет, професор): «У жодній країні світу дерево народної поезії не зродило таких величавих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо й правдиво, як серед українців».

Олександр Довженко (видатний український письменник): «Українська пісня... Хто не був зачарований нею, хто не згадує її, як своє чисте дитинство... Який митець не був натхненний її багатющими мелодіями, її чарівною силою, що викликає в душі людській найтонші й найглибші почуття, думки й прагнення... Українська пісня — геніальна поетична біографія українського народу. Безсмертна українська пісня — це бездонна душа України, її слава. Навряд чи десь по інших країнах співають так гарно й голосно, як у нас в Україні».

Павло Загребельний (видатний український письменник): «Людині не досить просто жити. Щоб жити, потрібні Вітчизна, свобода й пісня».

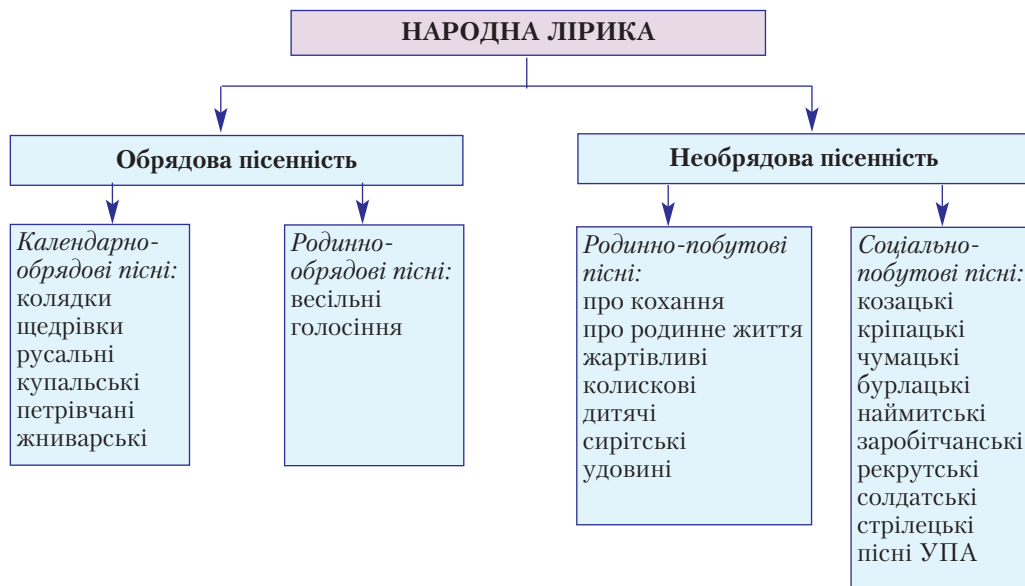
Фольклорні твори (як і власне літературні) поділяють на три роди: **епос** (казки, легенди, перекази, бувальщини, прислів'я, приказки, загадки); **лірика** (ліричні пісні); **драма** (весілля, вертеп, жайинки, обжинки, обрядові ігри: «Ляля», «Воротар»,

¹ ЮНЕСКО — міжнародна організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй, яка сприяє підготовці національних кадрів, розвитку культури, охороні пам'яток тощо.

² Фонотека — це заклад, що збирає та зберігає інформацію на звукових носіях (музику, пісні, усні виступи тощо).

«Просо», «Коза», «Меланка» тощо). Існують і *суміжні міжродові форми* (думи, історичні пісні, балади).

Дуже різноманітними за жанровими формами й тематикою, особливо вишуканими, тонкопоетичними є *ліричні пісні* — народні пісні про почуття, переживання людини. Жанрову систему народної лірики подано в схемі.

Народні пісні зробили величезний вплив на розвиток авторської літератури, насамперед української. Мотиви, сюжети, образи й мовне багатство цих фольклорних перлин стали потужним джерелом для творчості Г. Сковороди, І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка, М. Старицького, Лесі Українки, О. Олеся, В. Сосюри, Д. Павличка, Л. Костенко, В. Симоненка. Вони збагатили творчу палітру й митців інших народів — поляків А. Міцкевича, Ю. Словацького, С. Гошинського, Ю.-Б. Залеського; росіян О. Пушкіна, О. Толстого, А. Фета, В. Маяковського, І. Буніна; білорусів Я. Купали, Я. Коласа, М. Багдановича та ін.

В. Маковський.
Дівич-вечір.
1883 р.

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Окремий, особливо щедрий пласт фольклору становлять **родинно-побутові пісні**. Це ліричні поетично-музичні твори, що розкривають світ особистих переживань людини.

За тематикою родинно-побутові пісні поділяють на три великі групи:

- ◆ пісні про родинне життя;
- ◆ пісні про трагічні сімейні обставини (сирітські, удовині);
- ◆ пісні про кохання.

Дуже різноманітні *пісні про родинне життя*, бо охоплюють різні грані буття: сімейні взаємини, життєві конфлікти, побут. Найпоширеніша тема цих пісень — болісні переживання жінки, яка терпить наругу від свекрухи або чоловіка-пияка, нелюба, тирана («Чи я в лузі не калина була», «Іще сонце не заходило», «Летіла зо! зуля», «Ой журилася матінка мною», «Ой, глибокий колодязю, золоті ключі»).

Ще з більшим драматизмом змальовано дійсність у піснях про трагічні сімейні обставини. Це передовсім *сирітські пісні*, у яких оплакується гірка доля сиріт, що залишилися без батьківського тепла й підтримки, з дитинства поневірилися по наймах («Та немає гірш нікому», «Ой матусенько моя, та коли б же ти знала», «Ой налетіли голуби»).

З огляду на особливо трагічну історію нашого народу численними були й *удовині пісні* (не випадково Україну називали *удовиним краєм*). Тут змальована важка доля жінки, яка залишилася без пари, сама мусить виконувати всю роботу на полі й удома, виховувати дітей-сиріт, не маючи надії на допомогу інших людей («Поза гаєм зелененьким», «Ой у полі калина стояла», «Ой жила я сім год удовою», «Усі гори зеленіють»).

Жартівливі пісні вирізняються гумористично-сатиричним змістом. У цих творах відображено веселу вдачу українців, які вміли з усмішкою сприймати несподівані повороти долі, знаходили розраду в улучному дотепі. Такі пісні розкривають різні теми — від комічних життєвих ситуацій і до зовсім не веселих подій, на які люди пробували дивитися з іронією («Ярема», «А до мене Яків приходив», «Явтух», «Кину кужіль на полицю», «Гоп, мої гречаники», «Ой під вишнею, під черешнею», «Ой що ж то за шум учинився», «Грицю, Грицю, до роботи»).

Пісні про кохання. Безсумнівно, серцевиною й окрасою жанру родинно-побутової народної лірики є саме пісні про кохання. Їхній лейтмотив¹ — поетизація найінтимніших стосунків між закоханими. Кохання тут постає таким, як і в житті: вірним чи зрадливим, взаємним або нерозділеним, щасливим чи нещасним. Взаємини між закоханими переплітаються зі ставленням до них їхніх рідних (матерів, батьків, братів, сестер) та інших людей (сусідів, друзів чи ворогів).

Головними ліричними персонажами цих творів є закохані. Часто відображено зворушливі сцени їхнього побачення — на березі річки або біля криниці: дівчина набирає воду, а козак просить напоїти коня.

- *Завдання основного рівня.* Простежте, як звертається козак до коханої. Про що це свідчить?

¹ *Лейтмотив* (від нім. *Leitmotiv* — основна тема, думка) — основна думка, мотив, що про! ходить через художній твір чи групу творів.

К. Трутовський.
Сцена біля
криниці.
Кінець XIX ст.

Крім молодої пари, нерідко з'являється образ *матері*. Саме від неї часто залежить доля закоханих, у неї діти просять дозволу на продовження стосунків чи шлюб. Так виявляється характерне для української душі обожнення матері та її реальне становище в традиційній українській родині. Мати — чуйна порадиця (застерігає дочку від необдуманих учинків, не пускає до хлопця-гультья; сина застерігає від дівчат, які вмюють чаклувати) або ж бездушна розлучниця: («Дозволь мені, мати, криницю копати», «По садочку ходжу», «Поза гаєм зелененьким», «За городом качки пливуть», «Ой зйди, зйди ти, зіронько та й вечірня»).

Які мотиви найчастіше переважають у піснях про кохання?

◆ Мотив *вірності*. Наші предки добре знали, що щастя в любові можливе лише при взаємності почуттів. Тому закохані щиро присягаються любити одне одного до смерті, вічно:

Вийди до мене, голубко мила,
Буду любити вік до могили.

◆ Мотив *невірного, зрадливого кохання*, яке завжди сприймалося як найбільш болюча трагедія для обдуреного козака чи дівчини («Ой Боже ж, мій Боже, милий покидає»). У багатьох піснях психологічно тонко передаються картини безсонних ночей, відчуття безвихідності, зради. Класичний зразок такої пісні — «*Цвіте терен, цвіте терен*».

У цій пісні опадання тернового цвіту символізує зраду в коханні. Уражає душевна чистота, саможертвність, відданість у любові героїні пісні. Навіть зрадже! на коханим, вона бажає: «*Нехай йому, молодому, щастя усміхнеться*».

◆ З двома попередніми переплітається мотив *розлуки*. Це може бути вимушена розлука двох закоханих, що сподіваються на зустріч, або зловісна розлука, яка передвіщає втрату милого чи розрив стосунків. Майстерно розкриває цей стан приписувана Марусі Чурай пісня «В кінці греблі шумлять верби».

◆ Дуже драматичним мотивом є *нерозділене кохання*. Часом кохана людина й не знає про почуття ліричного героя (героїні) або просто не відповідає взаємністю. Усе це завдає героєві душевних страждань, може спричинити хворобу чи навіть смерть. Кульмінація цього мотиву — у піснях про козака, кохана якого виходить заміж за іншого (особливо якщо не з власної волі, а з примусу) й усвідомлює, що їм уже ніколи не бути разом («Гиля, гиля, сиві гуси»).

Більшість українських народних пісень про кохання проймає романтично-сентиментальний пафос¹, тобто поглиблена чутливість; захоплення красою любові, вірності, доброти, ласки; співчуття до знедолених; радісне змаловання людського щастя. Адаже автори й виконавці пісень намагалися розчулити слухачів, викликати в їхніх душах пристрасні переживання.

Цим пафосом зумовлені поетика² пісень про кохання, їхні художні прийоми й засоби. Дуже важливу роль тут відіграє мова персонажів — насичена ніжно-пестливими словами (*дівчинонька, козаченько, рученьки, зіронька, віченьки, серденько*).

Побожне захоплення коханою (коханим), тремтливості ніжності почуттів, біль розлуки передають постійні епітети (*біле личко, ясні очі, уста малинові, червона калина*), порівняння (*чорні очка, як терен*), метафори (*«Посадила огірочки близько над водою. Сама буду поливати дрібною слезою»*), синекдохи (*«Плачте, очі, плачте, карі, така ваша доля»*).

Інтимна задушевна атмосфера створюється й за допомогою *пейзажів*. Усе в піснях про кохання відбувається на тлі майже казкової природи — квітучого вишневого саду (*«Ой у вишневому садочку там соловейко щибетав»*); зоряної місячної ночі (*«Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе»*); вечірнього весняного гаю (*«Ой у гаю при Дунаю соловей щибече»*). Ці романтичні пейзажі фактично виконують функцію художнього паралелізму — допомагають розкрити внутрішній світ ліричного героя: *«Ой у полі вітер віє — жито половіє, А козак дівчину та й вірненько любить, а сказати не сміє»*.

У піснях про кохання виявляється *традиційна символіка*, у якій відгукуються прадавні, ще міфологічні вірування й уявлення. Наші предки відчували духовний зв'язок із навколишньою природою, обожнювали її. Звідси — велика кількість символів на основі природних явищ, рослинного та тваринного світу: *пара голубів* — закохані; *зірка* — вродлива дівчина; *тополя* — самотня дівчина; *місяць, сокіл* — пару! бок; *явір* — засмучений козак; *калина* — жінка; *квітучий сад* — родинне щастя; *вікну* — чекання.

- *Завдання основного рівня.* Скориставшись хрестоматією чи збірниками фольклору, доберіть конкретні приклади цих та інших символів з пісень про кохання.

Дуже поширена в піснях про кохання символіка, пов'язана з водою (часто будь-яка водойма образно називається *дунаєм*). Вода символізувала жіноче начало, крім того, річка означала рубіж вибору: перейти (перескочити, перебрести,

І. Кузьменко. Двоє.
Журавлина пісня.
Витинанка

¹ *Па́фос* (від грецьк. *почуття, пристрась*) — пристрасне переживання душевного піднесення, викликане певною ідеєю чи подією.

² *По́етика* (від грецьк. *майстерність творення*) — тут: побудова твору, особливості його художнього змісту та форми.

перепливати) річку, зробити однозначний вибір, узяти на себе всю відповідальність за подальшу долю:

Тече річка невеличка, Віддайте мене, моя матінко,
Схочу — перескочу... За кого я хочу.

Одна з найвідоміших пісень про кохання, що тонко розкриває всю глибину й складність цього почуття, — «**Місяць на небі, зіроньки сяють**». Пісня розпочинається прекрасним пейзажем: у чарівну місячну ніч під ясними зорями «*тихо по морю човен пливе*». У човні двоє закоханих. Дівчина співає «*все про кохання, все про любов*». Ця пісня козакові «*мила й любя*», як і сама кохана. Але юнакові тривожно на душі, бо зустрілися вони після тяжкої розлуки, яка сталася, напевно, через норавливу вдачу дівчини: її очі водночас і «*темні, як нічка*», і «*ясні, як день*». Тому козак і закінчує пісню сумовитим риторичним запитанням-докором:

Ви ж мені, очі, вік вкоротили,
Де ж ви навчилися зводить людей?

• Завдання основного рівня

1. Які з названих вище мотивів поєднуються в цій пісні?
2. За допомогою яких художніх засобів у творі реалізовано романтично-сентиментальний пафос?

Знайдіть в Інтернеті (<https://www.youtube.com/watch?v=7KOZp2KLzdl>) записи цього твору у виконанні різних співаків. Яке виконання вам здалося найбільш майстерним й автентичним¹? Чому? Як розкриває внутрішню суть пісні мелодія? Зверніть увагу, пісню виконують представники різних народів. Чим, на вашу думку, вона приваблює не лише українців, а й чужоземців?

Пісні про кохання були найбільш популярними в народі, поєднали найхарактерніші думки, уявлення й моральні норми українців, отже, найповніше розкривають суттєві ознаки, вищі етичні цінності нашої національної душі (доброту, лагідність, чутливість, вразливість, вірність, взаємоповагу, щирість).

Знайдіть в Інтернеті сайт «Українські народні пісні» (<https://www.youtube.com/watch?v=q3TСа4e4t14>). Послухайте кілька пісень різних жанрів. Які з них вам найбільше припали до душі? Чому? Які риси українського національного характеру в них виявляються? Визначте художні прийоми в цих творах. Як мелодії виразняють мотиви пісень?

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

Найбільш синтетичний² жанр українського фольклору — балада. У ньому переплелися епічне, ліричне й драматичне відтворення світу, поєдналися елементи міфу, казки, легенди, ліричної пісні й думи.

¹ *Автентичний* (від грецьк. *справжній*) — справжній, заснований на першоджерелах.

² *Синтез* (від грецьк. *з'єднання, складання*) — тут: органічне поєднання різних компонентів в одному цілому.

Теорія літератури

Термін «**балада**» походить від грецьк. *ballo* — рухатися. Баладами в Західній Європі спочатку (XII–XIII ст.) називали пісні про кохання, що супроводжували танець. Тому вони відрізнялися від ліричних пісень ритмом, поєднувалися з різними танцювальними рухами. Згодом тематичні рамки розширилися. Перейшовши в літературу (передовсім завдяки Данте Аліґ'єрі, Ф. Війону), балада стала жанром ліро-епічної поезії, хоча в деяких народів зберегла своє первісне значення (танцювальні пісні англосаксів і скандинавів).

Балада вважається досить пізнім жанром фольклору, бо виконувала вже на-самперед не ужиткову функцію (лікувальну, обрядову), а естетичну. На думку науковців, час виникнення балад у данців і французів — XII ст., в англійців і шотландців — XIII–XIV ст., в українців — XIV ст. Уперше письмово була зафіксована українська балада «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» чеським філологом Я. Благославом у 1571 р. (запис здійснений перед 1550 р.). До речі, це найдавніший зразок живої української народної мови, що дійшов до нас. Наприкінці XVIII ст. й до сьогодні записано понад 300 цих творів.

Теорія літератури

Народна балада — це епічно-лірична сумовита пісня з драматично напруженим сюжетом, у якій ідеться про незвичайні або й фантастичні події, трагічні конфлікти в особистому, родинному чи суспільному житті звичайних людей.

Охарактеризуємо основні жанрово-стильові ознаки балади.

1. Сюжетність. Цим балада відрізняється від близької до неї ліричної пісні. Тому в ній не одна, а кілька дійових осіб, можна визначити зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, розв'язку. Цим балада подібна до думи. Однак, на відміну від думи, сюжет у ній стислий. Зачин балади часто містить звернення оповідача до когось із персонажів («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці») або раптове повідомлення про якусь подію. Нерідко балада закінчується метаморфозою (перетворенням людини на дерево, квітку, пташку, камінь тощо) або якоюсь моральною настановою. Наприклад, мати в баладі «У полі береза, у полі кудрява», довівши до смерті нелюбу невістку й разом з нею сина, наприкінці тяжко кається: «*Ой Боже ж, мій Боже, що я наробила! Нащо ж своїх діток зо світу згубила!*»

2. Незвичайні чи й фантастичні події. За основу сюжетів балад узято виняткові, навіть жорстокі, іноді фантастичні події (молода жінка перетворюється на тополь, брат продає сестру, чоловік за намовою коханки вбиває дружину, дівчина отрує зрадливого коханого, мати пропиває дочку та ін.). Щоправда, фантастика в баладах — не самоціль, це лише засіб вираження душевних конфліктів, трагізму людського життя. Елементи чудесного, прийом метаморфози є відлунням прадавніх, ще міфологічних вірувань (чаклунства, жертвоприношень) і споріднюють балади з казками та легендами.

3. Приватність. Які виключні події не зображалися б у баладі, її дійові особи, як правило, звичайні люди (свекруха, невістка, брат із сестрою, зрадливий парубок тощо), змальовані картини стосуються життя лише конкретних людей, родин (а не цілого народу, як у думках, билинах чи історичних піснях).

4. **Трагізм.** Балада ніколи не завершується щасливо. Цим вона відрізняється від усіх жанрів фольклору. Більше того, зло в баладі найчастіше залишається непокараним (убивця продовжує жити, негідник уникає викриття, винуватців навіть не мучить совість).

5. **Драматичність** (театральність) — виявляється насамперед у діалогічній формі балад. Дія в баладі розвивається швидко, напружено та фрагментарно (як у драмі). Опис подій доповнюється пейзажами — найчастіше бурі чи ночі.

Усі ці прийоми, як і традиційні мовні засоби (постійні епітети, порівняння, метафори, повтори, літоти), а також повільна, сумовита мелодія скеровані на те, щоб підсилити ліричний струмінь, викликати глибокі душевні переживання.

Найчастіше визначають дві тематичні групи балад: родинно-побутові й історичні. Розглянемо їх докладніше.

1. **Родинно-побутові балади.** У них розгортаються сюжети про чарування, отруєння чарами; суперництво в коханні; самогубство (смерть) насильно розлучених; зрадливе зведення дівчини; дітовбивство; наглу смерть вірної дружини (чоловіка); подружню зраду; знущання свекрухи над невісткою; сирітську долю.

Мабуть, найвідоміша з цієї групи балада «Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси», у якій ідеться про перетворення ненависної для свекрухи невістки на тополю.

- *Завдання основного рівня.* У 8 класі ви вивчали баладу Марусі Чурай «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Пригадайте, які трагічні події взято за основу цього твору. Які художні особливості балади в ньому виявляються?

2. **Історичні балади.** З них довідуємося про турецько-татарські напади на Україну, про боротьбу з польськими поневолювачами, про гайдамаків, опришків, чумакування, про війни та їхні жертви. За основу багатьох цих балад узяті епізоди з життя конкретних історичних осіб. Це балада про незламність козацького отамана Байди в турецькій неволі, про поєдинок полковника Нечая з шляхетським загоном, про страту гайдамаками зрадника Сави Чалого, про Бондарівну й пана Каньовського тощо.

Увага в баладі зосереджується не на самій події (як в історичній пісні), а на почуттях і переживаннях, з нею пов'язаних. Автора балади подія цікавить не своєю конкретикою, а характерністю для змалюваної епохи, він показує психологічний, духовний портрет доби.

Деякі твори цієї групи постають над історичною конкретикою, порушують вічні філософські, морально-етичні проблеми. Скажімо, у баладі «**Ой на горі вогонь горить**» затавровано людинобивчу жорстокість війни: помираючи на бойовищі, козак просить свого коня повернутися додому, передати про нього останню звістку:

Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився,
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

Смерть козака тут передана розгорнутою метафорою-контрастом, котра є водночас прадавнім символом: героїчна загибель у бою змальовується як весілля. Ця метафора різко підкреслює трагізм, протиприродність війни: особливо болюча й жахлива загибель юнака, який так і не зазнав радощів кохання й родинного життя.

1. Послухайте цю баладу у виконанні гурту «Хорея козацька» (<https://www.youtube.com/watch?v=Gppe9w7qtc4>). Це автентичне виконання, тобто саме так співали цю пісню 300–400 років тому. Розпізнайте на слух, у супроводі яких музичних інструментів звучить пісня. Які почуття передає мелодія?

2. Користуючись матеріалами Інтернету, підготуйте для однокласників відео-й аудіопрезентацію на тему «Творчість “Хореї козацької”».

У баладі «*Ой летіла стріла*» мотив безглузлого душогубства війни розкрито ще узагальненіше: стріла (символ воєнного людиноубивства) випадково влучає у вдовиного сина (напевно, єдиного), що й зброї в руках не тримав, а працював у полі. Оплакувати його прилетіли три зозулі — мати, кохана й сестра. Знову традиційний символ: *зозуля* — жіноча печаль, самотність. Та зозуля, що сіла в головах, — мати; що «*край серденька*» — «*то його миленька*»; у ногах — сестриця.

Де матінка плаче,		Ой матінка плаче,
Там Дунай розлився;	(гіпербола)	Поки жити буде;
Де плаче сестриця,		А сестриця плаче,
Там слізок криниця;	(гіпербола)	Поки не забуде;
Де плаче миленька —		А миленька плаче,
Там земля сухенька.	(літота)	Поки його бачить.

Отже, міра смутку героїнь за загиблєм передається контрастом гіперболи й літоти.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчений торік вірш Т. Шевченка «Ой три шляхи широкі...». Якими мотивами й символічними образами він перекується з цією баладою?

Разом із ліричними піснями балади спричинили, певно, найзначніший вплив на розвиток української літератури XIX–XX ст. Першими звернулися до них *поети-романтики* на початку XIX ст.: П. Гулак-Артемівський, А. Метлинський, М. Костомаров, Л. Боровиковський, М. Шашкевич та ін. Високого рівня узагальнення й авторської майстерності сягнули балади в ранній творчості Т. Шевченка («Причинна», «Тополя», «Лілея», «Утоплена»). Цю традицію продовжили С. Руданський («Тополя», «Два трупи», «Вечорниці», «Упир»), Б. Грінченко («Смерть отамана», «Ярина»), І. Франко (збірка «Баяди і розкази»), М. Вороний (збірка «Балади і легенди»), Є. Маланюк («Варязька балада»), І. Драч (збірка «Балади буднів»), твори «Балада про соняшник», «Балада ДНК», «Орлина балада»), І. Жиленко (збірка «Буковинські балади») та ін.

Чимало сюжетів народних балад стало основою для епічних і драматичних творів українських письменників. За баладою «Жила вдова на Подолі» Марко Вовчок написала казку «Дев'ять братів і десята сестриця Галя». Зміст балади «Лимерівна» використано для однойменного оповідання Марка Вовчка та драми Панаса Мирного. Балада «Ой жив у Січі старий козак» стала поштовхом для написання драм з однаковою назвою «Сава Чалий» М. Костомарова й І. Карпенка-Карого. Балада «Пісня про шандаря» знайшла художнє потрактування в трагедії І. Франка «Украдене щастя». Цілий ряд прекрасних літературних творів написано на сюжет популярної в народі балади «Ой не ходи, Грицю». Це однойменна п'єса М. Старицького, драма В. Самійленка «Чураївна», повість О. Кобилянської «У неділю рано зілля копала», а також роман у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай».

• *Судження. Микола Дмитренко* (сучасний фольклорист, професор): «Українські балади запевняють, що зло не минається безкарно, а кожний аморальний вчинок обов'язково має обернутися проти його виконавця: через злочин дороги до щастя немає. Чимало балад утверджують ідею: кохання, гармонійне подружнє життя та любов до Батьківщини — дужчі за смерть».

Запитання і завдання

1. Чим різняться фольклор та авторська література?
2. Назвіть основні жанри епічного й драматичного фольклору.
3. Які жанрові форми має народна лірика?
4. Прочитайте народні пісні про родинне життя, дослідіть основні мотиви й поетику цих творів.
5. Які основні стильові особливості пісень про кохання? Доберіть власні приклади для їхньої характеристики.
6. Дайте визначення балади. Проілюструйте кожну жанрово-стильову ознаку балади самостійно дібраними прикладами.
7. Проаналізуйте мотиви, символіку й поетику кількох самостійно дібраних родинно-побутових та історичних балад.
8. На уроках зарубіжної літератури в 7 класі ви вивчали народні староанглійські балади про короля Ліра та Робіна Гуда, а також авторські балади Й. Шиллера, А. Міцкевича, Р. Стівенсона, а зовсім недавно — Й. В. Гете. Пригадайте назви, а також зміст цих творів. Що їх споріднює з українськими баладами, а що відрізняє?
9. Доберіть якомога більше народних пісень, у яких відтворено символічний образ Дунаю.
10. Доберіть якомога більше пісень, що починаються паралелізмами. Де це можливо, з'ясуйте їхню символіку.
11. Доберіть п'ять балад, у яких використано пейзажі, поясніть їхнє символічне значення.
12. Поясніть, чому «Цвіте терен, цвіте терен» — лірична пісня, «Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси» — балада.
13. Які риси української душі яскраво виявилися в народних піснях? Проілюструйте конкретними прикладами.
14. Вивчіть напам'ять одну баладу або народну пісню (*на власний вибір*).

1. Перечитайте (чи послухайте в автентичному виконанні) пісні про кохання. Який ідеал дівчини й парубка постає з цих творів? Як народ відповів на запитання, що таке справжня любов? Свої міркування ілюструйте текстами пісень.
2. Вивчивши народну творчість, прокоментуйте наведені на с. 19 висловлення діячів культури про українську пісню. Проілюструйте їх конкретними прикладами.
3. Знайдіть в Інтернеті й розгляньте картини К. Білокур. Які мотиви, образи, художні засоби поєднують їх із народними піснями?
4. Підготуйте стислу промову на тему «Значення української народної творчості для сучасної людини».

Основні етапи підготовки й виголошення промови

1. Визначення мети промови (інформувати, переконувати, закликати слухачів до дії тощо).
2. Збирання матеріалу. Звертання до різноманітних джерел (книжок, статей тощо). Фіксування власних думок.
3. Урахування особливостей аудиторії, перед якою планується виступ. Які проблеми хвилюють слухачів? Продумування прийомів, які допоможуть установити контакт зі слухачами (*цікавий факт, звернення до авторитетних оцінок, парадоксальна ситуація, гумористичне зауваження*).
4. Складання конспекту з метою виробити структуру промови. Вимоги: використовувати повні речення, поділити промову на три частини (вступ, основна частина, висновок), які складаються з підрозділів і пунктів. Поділ промови на логічні частини й запам'ятовування кожної з них і всіх разом. Репетиція промови.
5. Постава промовця. Виразність і природність жестів. Упевненість оратора в собі (*основний спосіб — ґрунтовна підготовка до виступу*). Правильність мови, її образність, інтонаційна виразність.
6. Початок промови, який має зацікавити аудиторію. Повідомлення теми й мети.
7. Основна частина. Логічність розвитку теми (*побудова виступу у вигляді ланцюжка: «думка — доказ», «причина — наслідок»*). Підбір переконливих доказів і прикладів.
8. Завершення промови. Мета: підсумувати сказане, закріпити й посилити враження від виступу, закликати аудиторію до безпосередніх дій. Методи досягнення мети: коротке повторення основних проблем чи висновків; узагальнення сказаного; застосування яскравого прикладу, цитати, розгорнутої метафори, що акцентують на потрібній для завершення промови думці, заклик до дії.

Радимо прочитати

Художні тексти

1. Дівчина з легенди. Маруся Чурай. — К., 1974.
2. Пісні кохання. — К., 1986.
3. Балади. — К., 1987.
4. Весільні пісні. — К., 1988.
5. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. — К., 1989.
6. Українознавство / за ред. В. Сайка. — К., 1994.
7. <https://music.yandex.ua/album/2960115>.
8. <https://www.mp3poisk.me/search/українські-народні-пісні-слухати-онлайн>.
9. Найкращі українські народні пісні: <https://www.youtube.com/watch?v=6DzNLS TQLfQ>.

Фольклористичні праці

1. Нудьга Г. Слово і пісня. — К., 1985.
2. Дей О. Українські народні балади. — К., 1986.
3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість. Підручник. — К., 2001.
4. Киченко О. Фольклор як художня система (проблеми поетики). — Дрогобич, 2002.

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНЬСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛІТЕРАТУРА XI–XV СТ.

Вступ. Протягом кількох тисячоліть аж до середини XX ст. українці успішно творили прекрасну усну словесність. На певному рівні духовного розвитку наших предків від фольклору відокремилася література. Відтоді фольклор і література існують паралельно: здійснюють постійний взаємовплив, однак розвиваються за різними мистецькими законами.

Рушієм історії літератури є чергування мистецьких методів — романтичного й реалістичного — і зміна напрямів. Основні періоди в історії української літератури практично збігаються з основними художніми напрямками.

Насамперед зауважте, що, крім стилісового поділу (за напрямками), існує ще одна, традиційна, хронологічна класифікація історії вітчизняного письменства. За нею розрізняють **давню українську літературу** (від початку до кінця XVIII ст.)

і **нову** (XIX–XXI ст.). Давня складається з двох періодів — **княжого** (прадавньоукраїнське, або руське, письменство — IX–XIII ст.) і **козацького** (староукраїнське письменство — XVI–XVIII ст.). Їх розділяє перехідний період (XIV–XV ст.), коли в літературі майже нічого оригінального не було створено.

А зараз погортаємо старі книги й поживкві рукописи давньої української літератури. Однак сприйняти їх буде не просто. На перешкоді ставатимуть три причини.

1. Мовна. З часу прийняття християнства літературно-писемною мовою в Київській державі, а відтак і в Україні XIV–XVIII ст. була церковнослов'янська (староболгарська) мова. Щоправда, вона постійно україншувалася під впливом живої народної мови. У результаті вже до XVI ст. утворилася староукраїнська книжна мова на основі церковнослов'янської

Обкладинка Мстиславового Євангелія. Кінець XI — початок XII ст.

з лексичними й граматичними елементами живої народної мови, латини, давньогрецької, литовської, польської, згодом — російської. Цією мовою писали й перекладали художні твори, наукові, церковні праці й державні документи.

Нині сприймати цю штучну мову дуже важко. Але вона несе в собі дух, живі інтонації давніх загадкових, героїчних і трагічних епох.

2. Світоглядно-естетична. Література в ті давні епохи мала в основному прикладне значення: слугувала насамперед знаряддям поширення певних ідей (релігійних, філософських, державницьких). Давнє письменство існувало в церковному середовищі, тому абсолютна більшість творів тісно пов'язана з релігійною, християнською проблематикою. Тож нам сприйняти й зрозуміти такі настанови складно.

Крім того, естетичні смаки й уподобання постійно змінювалися. Тому уявлення давніх письменників про цінність, красу, художню майстерність твору відрізняються від сучасних. Щоб зрозуміти й оцінити твір, написаний у минулому, треба застосувати до нього конкретно-історичний підхід, тобто врахувати особливості суспільно-політичного й духовного життя тієї епохи, рівень розвитку та специфіку тогочасної літератури.

3. Історична. З огляду на бурхливу, трагічну історію до наших днів дійшло в первісному вигляді дуже мало пам'яток давньої літератури (з XI ст., наприклад, усього 33), хоча існувало їх десятки тисяч. Більшість творів збереглася тільки в списках — копіях XIV чи й пізніших століть. Між різними копіями того самого твору дослідники виявляють чимало відмінностей. І це не дивно: під час копіювання переписувачі щось додавали, змінювали, скорочували, чогось не розуміли. А оригінал губився поміж списками або й утрачався зовсім. Отже, у кращому разі до нас дійшли лише ті примірники, які важко аналізувати. Крім того, ця обставина дає простір скептикам¹ сумніватись у тому, що деякі твори давньої літератури існували насправді, а не були пізнішими підробками. Хоча більшість дослідників переконливо доводять, що ці пам'ятки справжні й прадавні.

І все ж, подолавши ці перешкоди, ми за допомогою слова перенесемося в княжу й козацьку Україну, познайомимося з найбільшими книжниками-мудрецькими того часу, довідаємося, про що думали й що відчували наші предки п'ятсот–тисячу років тому, нарешті, краще зрозуміємо пізніші епохи з нинішньою включно, самих себе.

Усі народи світу розпочинали розвиток з міфічно-язичницького періоду. Найвідомішою у світі стала грецька та римська античність. Але й праукраїнці (русичі, русіни) зуміли створити потужну, високоорганізовану цивілізацію, котра проіснувала кілька тисячоліть, починаючи з трипільської культури (V–III тис. до н. е.). Поступово на зміну античності прийшла епоха Середньовіччя.

- **Завдання основного рівня.** Що ви знаєте з уроків історії та літератури, книжок і фільмів про цю епоху? Пригадайте, зокрема, роман В. Скотта «Айвенго». Як ви уявляєте світогляд і життя людей тих часів? Творчість яких письменників цієї доби ви вивчали на уроках зарубіжної літератури у 8 класі?

¹ *Скептик* (від грецьк. *помічати, розглядати*) — той, що до всього ставиться критично-недовіркою, у всьому сумнівається.

РОЗВИТОК ПИСЕМНОСТІ ПІСЛЯ ХРЕЩЕННЯ РУСІ-УКРАЇНИ

Середньовіччя на українських землях розпочалося з розбудови централізованої держави Русі-України зі столицею в Києві (IX ст.) і прийняття християнства (X ст.). У час свого розквіту — за князювання Святослава Хороброго, Володимира Великого та Ярослава Мудрого — вона охоплювала величезні території від Балтики до Чорного моря й від Карпат до Волги, підпорядкувала собі всі східнослов'янські та деякі фінські племена. Поступово вона стала найбільшою та наймогутнішою державою Європи. Ще в язичницький період русини досягли великих успіхів у військовій справі, зовнішній політиці, ремеслах, торгівлі, культурі, освіті й громадському житті.

Усі ці здобутки значно помножилися після того, як 988 р. князь Володимир запровадив християнство.

Надзвичайної майстерності та самобутності досягли в Києві й інших містах краю дерев'яна, а потім і кам'яна архітектура, техніка будівництва золотoverxих теремів і церков, живопис і декоративне мистецтво. Переконливі свідчення цього — Десятинна церква (991–996), Михайлівський собор, Золоті ворота, Софійський собор (1030–1050-і роки) у Києві, Спасо-Преображенський, Єлицько-Успенський собори (XI ст.), Борисо-Глібський собор (XII ст.), Троїцько-Іллінський монастир (1069) у Чернігові й інші численні шедеври зодчества.

Середньовічні українці зуміли виробити в архітектурі, інших видах мистецтва й ремесел власний *києво-руський стиль*. Він утворився безпосередньо з візантійського, але поступово набув неповторних національних особливостей.

Найвеличнішим храмом візантійської традиції, що зберігся досі, є *собор Святої Софії* (тобто Премудрості Божої), зведений у Києві впродовж 1011–1037 рр. за наказом Ярослава Мудрого. Первісно собор мав 13 куполів (бань), що символізували Ісуса Христа й 12 апостолів. Христос Вседержитель зображений у куполі, ніби в недосяжній далині неба, а на стіні над олтарем (підвищенням у центрі храму) зображена й сувора постать Богоматері (Оранти). Її руки піднесені високо вгору в нескінченній молитві. Стіни собору прикрашені чудовими фресками та мозаїкою.

Собор Святої Софії в Києві.
Первісний вигляд. Реконструкція

Розвивалися в Русі-Україні й малярство (іконопис, мозаїка, книжкова мініатюра), музичне, театральне мистецтво.

З утвердженням християнства прадавньоукраїнська мова була витіснена з культурно-державного вжитку (але залишалася живою розмовною). Натомість поширилося письменство *церковнослов'янською мовою*. Разом із нею запровадили нову, простішу абетку — *кирилицю*, створену болгарськими просвітниками Кирилом і Мефодієм близько 863 р. на основі ранньослов'янських і грецьких літер. Інтерес до письменства зріс особливо тоді, як Володимир запровадив у Київській Русі школи, а Ярослав відкрив першу

бібліотеку при Софійському соборі, яка налічувала понад 950 томів.

Найдавніші рукописні книги Русі-України.

У цей час книги писали на пергаменті (шкіра оброблена особливим способом). Хоча краще сказати — не писали, а «малювали»: кожну букву виводили пензликом окремо від інших, застосовуючи спеціальну фарбу. Заголовні літери (буквиці) робили дуже великими й прикрашали химерними орнаментами. У книгах також уміщу! вали витончені мініатюри (малюнки у вигляді заставки чи на всю сторінку), що зображали християнські сюжети або картини з життя Русі-України.

Рукописних пам'яток руських часів було десятки тисяч. Адже «укладання» книг вважалося благочестивою й державною справою, слову ж відводили роль посередника, що забезпечує зв'язок між божественним і земним. Як сказано в «Повісті врем'яних¹ літ», книги — «суть ріки напояющі вселенну».

Найдавніші руські книги християнської доби, що збереглися до наших днів, — Остромирове Євангеліє та Ізборники Святослава.

Остромирове Євангеліє містить на 294 аркушах пергаменту євангельські читання для недільних днів і свят. Зі староболгарського оригіналу його переписав у 1056–1057 рр. у Києві, імовірно, диякон Григорій для новгородського посадника (намісника київського князя) Остромира. Текст написано двома стовпчиками на сторінці великим красивим уставним письмом. Книгу прикрашають численні багатобарвні буквиці, фігурні заставки, зображення апостолів-євангелістів, які виконані з дивовижною майстерністю. Святина зберігалася в Софійському соборі в Новгороді, з початку ХІХ ст. знаходиться в Петербурзі.

Ізборники Святослава — це дві книги, написані для київського князя Святослава Ярославича. **Ізборник 1073 р.** — копія збірника, що був створений у Болгарії для царя Симеона. У ньому викладено Святе Письмо, уміщено статті про історію християнства та відомості з тогочасних наук (граматики, риторики, логіки, поезики). В **Ізборник 1076 р.** ввійшли не чужо! земні перекладні матеріали, а твори руських авторів, що містять морально-християнські заповіді. Є тут пояснення складних місць Святого Письма, поради для заможних, повчання батьків дітям, статті про піст, молитву, читання книг. Уклав книгу Іван, ігумен Печерський. Цей Ізборник цінний тим, що доносить до нас уявлення далеких предків про добро і зло, духовність, істину.

Князівські усобиці та монгольська навала (1237–1241) призвели до роздроблення й занепаду Русі-

А	Б	В	Г	Д	Є	Є
Азь	Богъ	Вѣдъ	Глаголи	Добро	Есть	Есмь
Ж	С	З	И	І	Ї	Ї
Животъ	Съло	Земля	Иже	Іженъ	Їнѣтъ	Гертъ
К	Л	М	Н	О	П	Р
Како	Люде	Мыслѣте	Нашѣ	Онь	Покои	Ръци
С	Т	У	У	Ф	Х	Ѡ
Слово	Твърдо	Укъ	Оукъ	Фертъ	Хъръ	Отъ
Ц	У	Ш	Щ	Ъ	Ы	Ь
Ци	Чръвалъ	Ша	Шта	Еръ	Ары	Еръ
Ѣ	Ю	Ѧ	К	Ѡ	Ѧ	Ѧ
Ѧтъ	Юнѣ	Ѧръ	Ѧло	Ѧом	Ѧнѣтъ	Ѧодь
Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ	Ѧ
Ѧта	Ѧта	Ѧта	Ѧта	Ѧта	Ѧта	Ѧта

Кирилиця —
написання й назви літер

Мініатюра з Ізборника
Святослава. 1073 р.

¹ Минулих.

України, більшість удільних князівств потрапила під зверхність Золотої Орди. Але оплотом руської державності й культури ще понад сто років (до 1340 р.) залишалося могутнє Галицько-Волинське князівство. Лише потому Русь-Україна втратила незалежність — опинилася під владою Литви, а згодом Польщі.

Перекладна література. Біблія. У давньому письменстві твори поділяли на-самперед на *перекладні* (запозичені в інших народів, перекладені) й *оригінальні* (написані нашими авторами). З часів прийняття християнства найпопулярнішою перекладною книгою в Русі/Україні була й залишається **Біблія**, найавторитетніша на всій планеті. Напевно, немає жодного мислителя чи митця в західному (європейськоцентричному) світі, котрий би не звертався до ідей, образів, мотивів цієї богонатхненної книги.

- *Завдання основного рівня.* Торік на уроках зарубіжної літератури ви ознайомилися зі священними книгами людства — Ведами, Біблією та Кораном. Хто, де й коли створив ці книги? Які основні їхні ідеї та образи? Зі скількох частин складається Біблія? Чому вона така популярна у світі? Що пов'язує дві релігії — юдаїзм і християнство?

Уточнимо й поглибимо цю інформацію. Біблія (від грецьк. *збірка книг*) — це стародавній священний збірник духовних творів. Богослови називають Біблію *Словом Божим*, яким Усевишній об'явив нам вічну правду про Себе й про нас. Біблія складається з двох частин — Старого (Вітхого) і Нового Заповіту. Юдеї визнають священною лише першу частину, християни — обидві.

Час появи перших біблійних текстів — 3500 років тому. Це майже за тисячу років до Будди й Конфуція — творців найвпливовіших східних релігійно-філософських учень. Біблію писали впродовж півтори тисячі років трьома мовами — староеврейською (гібрім), арамейською й грецькою. Донині у світі видано близько 3 млрд примірників цієї книги майже 2 тис. мовами. Жодна інша книга не мала більшого тиражу за всю історію людства.

Біблія — справжня бібліотека під однією обкладинкою. Нараховує 66 книг (39 — у Старому Заповіті, 27 — у Новому). Тексти творилися на трьох континентах — Азії, Африці та Європі. Попри це, загальна побудова Святого Письма вельми гармонійна й послідовна.

Біблія вирізняється жанровим розмаїттям. Тут знаходимо міфи, хроніки, ритуальні та юридичні кодекси, народні пісні, псалми, любовну лірику, притчі, афоризми, героїчні описи тощо.

Читати, а головне, розуміти Біблію дуже непросто. Однак у ній закодована найвища мудрість буття — Істина. Осягати її кожен має сам для себе, осягати все життя, щоразу заново. Що мудрішою, духовнішою стає людина, то глибший рівень цієї книги відкриває. Біблію писали люди, натхненні Святим Духом. Відтак це наскрізь символічний текст. У ній прочитуються відразу два смислові рівні: *зовнішній*, створений суто земним, практичним людським розумом; і *внутрішній* — голос ідеально досконалого Божого й людського духу, що може звертатися до нас, істот матеріальних, тільки інакомовно. Не випадково найпоширеніший жанр Біблії — притча.

Теорія літератури

Прїтча (від грецьк. *їти плїч-о-плїч*) — це коротка інакомовна повчальна розповідь з історії чи навколишнього життя, побудована за принципом аналогії, мета якої — наочно викласти морально-духовні істини.

Пригадайте вивчене в попередніх класах

1. Що таке *символ*? *Алегорія*? Чим вони подібні, а чим різняться?
2. Які образи-символи з Біблії, Вед, Корану та зарубіжної літератури ви вже знаєте?

Будь-яка язичницька релігія ґрунтується на багатобожжі (нібито кожною гранню життя опікується відповідне божество). Давні євреї одні з перших дійшли висновку, що при всій різноманітності світу *Бог єдиний*. Він — Той, Хто створив Усесвіт, дав буття всьому сущому, а тепер упорядковує й виправляє світорух. Господню волю здійснюють сила-силенна *янголів*, або *ангелів* (від грецьк. *посланець, вісник*). Це особи-духи, досконаліші за людей, покликані служити Богові й людині.

Відомі імена деяких *архангелів* (старших янголів) — Михаїл, Гавриїл, Рафаїл. Архангелом спочатку був і Люцифєр (або Сатанаїл, або Самаель), але через свою гординю він позаздрив Господові й забажав сам стати богом. За це він і ті янголи, що його підтримали, були скинуті з неба в пекло. Відтоді в Усесвіті відбувається непримиренна боротьба двох начал — світла й темряви, добра і зла. Поле цього бою — людські душі. Ставши першогрішником, Сатана (протівник, диявол, на! клепник) спокусив на гріх Єву, а потім — Каїна (першого людиновбивцю), він зманює й досі на шлях зла слабких духом людей.

Добро в Біблії втілює *рай* (дослівно — «закритий сад»), зло — *пекло* (від «пекти»). Рай знаходиться на землі (у країні Едем) і на небі, пекло — під землею. Це фактично символи гармонії та дисгармонії.

Удумливо прочитайте глави 1–3 Книги Буття про створення світу й людини та прабатьківський гріх.

1. Чому людина відрізняється від решти творинь Божих?
2. Бог створив людину за образом і своєю подобою. На ваш погляд, тут ідеться про зовнішню, тілесну схожість чи внутрішню, духовну?
3. З якою метою Господь створив людину (у чому людська природа, покликання)?
4. Що значить «хай панують» (Буття. — 1: 26)? Тобто ми маємо стати жорстокими тиранами, визискувачами світу чи дбайливими господарями, творцями?
5. Над ким Бог дозволив нам панувати, а над ким ні (Буття. — 1: 26)? Якою створена сама людина — залежною чи цілком вільною?
6. У чому полягає прабатьківський гріх? (Буття. — 2–3). У тому, що людина пізнала добро і зло (здобула свідомість), чи в тому, що відмовилася слухати Бога, вирішила жити лише власним розумом, їти своїм, окремих шляхом?
7. Чи справдилася після гріхопадіння обіцянка диявола — люди стали «немов боги»? Що не дає людині бути Богом?
8. У Біблії є три подібні епізоди, коли Господь міг припинити зло чи запобігти йому, але не зробив цього. ♦ Будучи всемогутнім, Він не знищив диявола-спокусника, а тільки скинув його в пекло. ♦ Знаючи майбутнє, Він не перешкодив Єві й Ада-

мові вчинити первородний гріх. ♦ Нарешті, будучи всесильним, Ісус не зійшов із хреста в славі й величі. Якби це зробив, усі переконалися б, що Він — Бог, і в страху впали б перед ним на коліна. Чому Бог діяв саме так? Свобода — це привілей чи відповідальність? Створивши людину абсолютно вільною, чи може Господь якось обмежувати її свободу?

9. Як ви розумієте думку: до появи людини світ був монологічним (говорив і активно діяв тільки Бог), зі створенням людини світ став діалогічним?

Прочитайте притчу про Вавилонську вежу (Буття. — 11). Який, на ваш погляд, її символічний зміст? Порівняйте ваше трактування із запропонованим нижче.

Зібравшись будувати місто й башту до неба, нащадки Адама, власне, повторюють прабатьківський гріх через ту ж гординю: хочуть «вчинити собі ім'я» (стати «як боги»). Цей лихий вибір зробили не всі. Очільники Вавилону намагаються утримати людство єдиним. Тому Господь розділив мови (а отже, і способи мислення людей), роз'єднав людство на різні народи. А відтак допоміг уникнути людям ще одного гріхопадіння. Тобто всезагальна єдність людей — не завжди благо. Важливо — для чого ця єдність. Лише прагнення людини до чогось вищого, ніж є вона сама, підносить, вивищує її. Гординя ж, егоїстичне поклоніння собі (а не Духові, не Богові) убиває. Оскільки ніхто з нас не знає остаточної істини, то хай зав'язується діалог часткових істин різних людей і народів. Лише так можемо долати помилки й наївні уявлення, духовно виростати.

- *Завдання основного рівня.* Чи не бачите ви в сучасному світі спроб повторити намір будівників Вавилонської вежі? Якщо так, то в чому ці спроби виявляються? Як, на ваш погляд, можна уникнути чергової духовної катастрофи?

Найцінніше, що дав Старий Заповіт, — це *десять заповідей Божих*, які стали основою загальнолюдської моралі. Як вони з'явилися?

Близько 1850 р. до Різдва невелика частина (близько 300 осіб) племені арамеїв, котрі жили в Месопотамії, вирушила на захід, у землю Ханаан (Палестина). Їх очолив вождь Авраам. Ці люди заснували новий народ — єврейський¹. Релігія Авраама (юдаїзм) набула форми Союзу, або Завіту, з Богом. За Біблією, Бог пообіцяв, що колись нащадки Авраама не будуть вигнанцями в чужому краю, а стануть народом і одержать Ханаан у володіння. Звідси — вислів «земля обітована» (тобто обіцяна).

Близько 1700 р. через Ханаан пройшли спустошливі війни та ще й почалася небачена посуха. Тому *Яків* (або *Ізраїль*), спадкоємець Авраама, який об'єднав єврейські роди, повів свій народ у Єгипет. Фараони доручили євреям пасти худобу. Утікачі жили в цій країні досить спокійно понад 400 років. Але близько 1300 р. почалося нове (останнє) зміцнення єгипетської держави. Отож єврейських пастухів пригнали на будівництва й тяжко визискували та зневажали. З часом на будовах почали з'являтися проповідники, що закликали євреїв покинути рабство та йти в пустелю поклонятися Богові Авраама (предків). Найвідомішим із цих проповідників став *Месу* (або *Мойсей*). Він належав до привілейованого кола. Поба-

¹ *Ібрі* (давньоєвр.) — той бік, заріччя. Так називали плем'я Авраама, яке прийшло з-за річки Йордану, корінні мешканці Ханаану. Звідси й *іврит* — мова ібрів.

чивши, як на будівництві єгипетський наглядач мордує єврея, Мойсей убив кривдника. Від покарання він утік у Синайську пустелю, де став пастухом.

Одного разу Мойсей зайшов з худобою далеко в гори й опинився в якомусь прадавньому святилищі. Там перед ним терновий кущ спалахнув чудесним вогнем, що не обпалює й не гасне (*неопалима купина*). З того полум'я чоловік почув голос Бога Ягве (Той, що являється, Суций). Ягве звелів йому визволити свій народ із рабства, привести до цієї святої гори Сіон і пообіцяв показати шлях до землі обітваної.

З такою новиною Мойсей повернувся до Єгипту. Але євреї зустріли його спочатку недовірливо й навіть вороже. У цей час у Єгипті спалахнула епідемія, поширився хаос. І народ таки зважився на втечу (вихід).

З Божою допомогою втікачі врятувалися від переслідувань колісниць фараона, від спраги й дісталися до Сіону. Мойсей зійшов на гору, де шаленіла гроза. А за якийсь час з'явився з-за чорних хмар, несучи в руках скрижаль — дві кам'яні плити, на яких було викарбовано десять заповідей Божих.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте ці заповіді (Вихід. — 20: 1–17). Як ви розумієте кожен з них? Чи є вони нині злободенними?

Натхненні Мойсеєм, євреї таки домоглися свого — дійшли до Ханаану, а згодом збудували на цих благословенних землях могутнє царство Ізраїль.

Суть християнства. На початку нової ери в Ізраїлі, уже знесиленому й загарбаному Римом, з глибин юдаїзму виникла принципово нова релігія — християнство. Її творцем став Ісус Христос. Хто Він?

- *Завдання основного рівня.* Уважно прочитайте Євангеліє від Матвія, а краще — усі чотири Євангелія.

1. Де й коли, за яких умов народився Христос?
2. Що в житті Ісуса вас найбільше вразило?
3. За що Його заарештували й стратили?
4. Як повелися під час розправи над Учителем апостоли? Чим ви поясните таку поведінку?
5. За якою логікою діяв Пілат? У чому його злочин?
6. Як відбулося Воскресіння?

Як стверджує Новий Заповіт, єдиний Бог виявляє себе у світі в трьох іпостасях (особах, вимірах): Бог-Отець, що створив усе суще; Бог-Син, Спаситель людства й Дух Божий (Святий) — вільна енергія, що творить з мертвого живе, з примітивного — досконале. Дух пов'язує Отця й Сина та людину з Богом. Це — таїнство Пресвятої Трійці.

Бог-Син (Слово, Світло) був народжений ще до створення світу. Більше того, сам світ отримав своє життя через Нього.

Пресвята Трійця.
м. Прилуки. 2012 р.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте почток Євангелія від Івана (1: 1–5). Як ви розумієте символіку цього опису?

Але коли людство «подорослішало» настільки, щоб робити свідомий самостійний вибір, Бог-Син народився вдруге, уже фізично. Він прийшов до людей, щоб вони могли повернутися до Бога. Син Божий став і Сином Людським. Ці дві іпостасі існували в Ньому неподільно. Бог, як буття суто духовне, не має тіла, не знає болю, смерті; як повнота всього — нічого не потребує. В особі Спасителя Він здобув тіло, став смертним, стомлювався, терпів біль, голод, спрагу, по-людськи любив, дружив, мріяв, гамував гнів та ін. Тобто набув усіх людських якостей, крім злих, подивився на світ очима людини. І водночас показав їй, що можна бути тілесним, але досконалим, безгрішним — Боголюдиною. Отже, Христос — це найвищий вияв розпочатого ще в час творіння діалогу Бога й людини.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте главу 14 Євангелія від Івана, знайдіть у ній підтвердження висловленої думці. У чому ж істина Христова?
1. Прочитайте вірші 35–40 глави 22 Євангелія від Матвія. Подумайте, чи можна любити людину, не люблячи Бога, і навпаки. Чому?
 2. Прочитайте вірші 38–48 глави 5 Євангелія від Матвія. Поміркуйте: Христос закликає не противитися злу фізично чи духовно? Любити ворога — це підкорятися його злу чи відверто протестувати, відстоювати правду, але прощати кривдникові?
 3. Прочитайте вірші 31–45 глави 25 Євангелія від Матвія. Узагальніть перераховані якості. За яким критерієм буде розрізняти Ісуса на Страшному суді людей добрих і злих?
 4. Чи легко виконувати Христові заповіді в повсякденному житті? Чому ми це так рідко робимо?

1. Прочитайте Нагірну проповідь Ісуса Христа (Матвій. — 4–7; Лука. — 6: 20–49). Зробіть розгорнутий висновок. У чому суть Христового вчення?
2. Які внутрішні риси Спасителя проступають у Його образі, змальованому видатним українським іконописцем Й. Кондзелевичем?

Рембрандт. Повернення блудного сина. 1669 р.

Одна з основних у Біблії *притча про блудного сина*. Її сюжет у символічній формі ілюструє стосунки між людиною та Богом. Як син з метою самоствердитися спочатку залишає, а потім повертається до батька, так людина загалом після багатьох шукань і помилок повертається до свого небесного Отця-Бога.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте цю притчу (Лука. — 15: 11–32). Поміркуйте над її алегоричним змістом.
1. Чи прощає Бог грішникові? Чому?
 2. Що повинна відчувати, пережити в душі людина, аби мати шанс на прощення?

3. Чи поділяєте ви обурення старшого сина? Який тип людини уособлює цей образ? Учуйтеся в зміст слів, якими батько втішає його. Що вони означають?
4. Поміркуйте, чи не пов'язана історія українців, усього людства з притчею про блудного сина. Якщо так, то на якому етапі життєвого шляху молодшого сина ми перебуваємо?

Т. Шевченко присвятив цій притчі цикл малярських робіт. Скориставшись матеріалами з Інтернету (<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/43531/05-Generaliuk.pdf?sequence=1>; <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/shev901.htm>), підготуйте для однокласників відеопрезентацію на тему «Символіка графічної серії Т. Шевченка “Притча про блудного сина”».

Українські переклади Біблії. Перший слов'янський переклад Святого Письма зробили болгарські просвітники Кирило й Мефодій близько 863 р. Цей текст поширився й у Русі-Україні. Його мова — староболгарська — була досить зрозуміла для русинів. Пізніші переписувачі Біблії наповнювали текст живомовними українськими елементами (Остромирове, Реймське¹, Пересопницьке Євангелія). Ця традиція продовжилася й у друкованих виданнях (Острозька Біблія 1581 р. — перша повна друкована Біблія церковнослов'янською мовою).

Довідайтеся докладніше про Пересопницьке Євангеліє: історію його створення та відкриття, особливості оформлення й мови, роль в українській історії від 1991 р. Розкажіть про ці цікаві факти однокласникам.

До середини ХІХ ст. назріла нагальна потреба перекласти Святе Письмо живою українською мовою. З одного боку, церковнослов'янський текст ставав для народу все більш незрозумілим, з іншого — уже досить розвинулася рідна літературна мова. Ідею перекладу Біблії виношував Т. Шевченко (але встиг зробити лише не! респіви з пророків і псалмів). Його задум після багатьох літ копіткої праці втілили *П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький*.

Мабуть, найменш відома, але дуже цікава постать серед перекладачів Біблії українською — *Іван Пулюй*, професор і ректор Вищої технічної школи в Празі, видатний український фізик і електротехнік, якому належить одне з найвизначніших досягнень людства — відкриття Х-променів (згодом їх назвали *пулюєві*, або *рентгенівські*). Підготуйте доповідь про життя та творчість цього подвижника й виступіть з нею перед однокласниками.

Перший повний переклад Святого Письма українською мовою з'явився друком 1903 р., щоправда, у Відні, бо імперські й церковна влада дозволяла перекладати тільки російською. Українські переклади здійснювали також *О. Бачинський* (1903), *Я. Левицький* (1921), *І. Огієнко* (*митрополит Іларіон*) (1962), *І. Хоменко*, за сприяння *В. Барки* й *М. Ореста* (1963), *Р. Турконяк* (2007), багато інших авторів.

Біблія справила величезний вплив на українську культуру не лише в добу Середньовіччя, а й пізніше. Письменники постійно брали з неї сюжети, ідеї, мотиви,

¹ *Реймське Євангеліє* створене в першій половині ХІ ст. Його вивезла до Франції як віно дочка Ярослава Мудрого Анна, виходячи заміж за короля Генріха І. На цьому Євангелії присягали під час коронації французькі королі аж до початку ХІХ ст.

образи, афоризми, запозичували жанри (псалом, притча, послання тощо). Особливо виразно біблійні мотиви виявилися у творчості Іларіона Київського, І. Вишенського, Г. Сковороди, М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Франка («Смерть Каїна», «Мойсей»), Лесі Українки («На полі крові»), Г. Хоткевича («Авірон»), Наталени Королеви («Що є істина?»), О. Кобилянської («Земля»), П. Тичини, Б.-І. Антонича, В. Барки, Є. Маланюка, Н. Ливицької-Холодної, О. Ольжича, Е. Андіївської («Роман про добру людину», «Роман про людське призначення»), В. Стуса, Д. Павличка («Покаянні псалми»), Л. Костенко, І. Драча («Чорнобильська Мадонна») і багатьох інших майстрів слова.

Біблійні сюжети успішно розробляли *художники*: І. Щирський, О. та Л. Тарасевичі, Г. Левицький, А. Лосенко («Авель»), В. Боровиковський («Богоматір з дітям»), Т. Шевченко (цикл «Притча про блудного сина», «Благословіння дітей», «Розп'яття»), М. Ге («Тайна вечеря», «У Гетсиманському саду», «Що є істина? Христос і Пілат», «Розп'яття», «Юда Савіть»), П. Холодний, І. Марчук; *архітектори*: С. Ковнір, І. Григорівич-Барський, В. Городецький; *композитори*: М. Березовський (розспіви на ім'я молитов «Світе тихий», «Хваліте ім'я Господнє»), А. Ведель, Д. Бортнянський («Херувимська пісня»), К. Стеценко. Святе Письмо залишається й буде в майбутньому живильним джерелом натхнення для митців, співбесідником для мислителів, розрадою для читачів, бо несе незгасне світло Істини й Краси.

Як ви розумієте ці міркування мислителів? Підтверджуючи або заперечуючи їх, наведіть приклади з літератури, історії, точних наук, власного життєвого досвіду.

Григорій Сковорода: «У Біблії закладено (як і в усьому) подвійне начало, вона і Бог, і змії одночасно. Хто не здатний духовно розуміти її, той може накоїти собі багато лиха, замість користі мати шкоду».

Федір Достоєвський: «Коли людина заперечує Бога, то відразу стає на його місце або вчиняє самогубство».

Френсис Бекон (видатний англійський філософ поч. XVII ст., засновник експериментальної науки Нового часу): «Малі знання ведуть від Бога, а великі повертають до Нього».

Ален Кардек (англійський мислитель-містик XIX ст.): «Сумніватися в існуванні Бога означало б заперечувати, що будь-який наслідок має свою причину, і стверджувати, що ніщо змогло зробити щось».

Артур Комптон (видатний фізик, лауреат Нобелівської премії): «Порядок у Всесвіті свідчить про істинність твердження: “На початку — Бог”».

ПАМ'ЯТКИ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КНЯЖОЇ РУСІ-УКРАЇНИ

Серед помітних творів письменства цього періоду є «Повість врем'яних літ», «Повчання дітям» Володимира Мономаха, проповіді Феодосія Печерського, «Житіє Феодосія Печерського», «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона, «Житіє Бориса і Гліба».

«Повість врем'яних літ»

«Повість врем'яних літ» — перше літописне зведення, укладене в Києві на початку XII ст., яке пізніше входило до всіх літописних зводів XIV–XVI ст.

Теорія літератури

Літописи (описи літ, років) — це зводи (зібрання) у хронологічному порядку коротких записів чи докладних розповідей про історичні події руської та козацької епох.

Літописи творили з метою зберегти пам'ять про минулі часи. Це одночасно й історичні документи, і художні твори. Вони включають і легенди, і військові повісті, і житія, і різноманітні документи. У язичницьку добу їх складали волхви («Велесова книга»), у християнську — ченці («Повість врем'яних літ»).

Першу редакцію «Повісті...» здійснив *Нестор Літописець* близько 1113 р. Оригінал пам'ятки до нас не дійшов. Відомі лише списки (копії) — Лаврентіївський та Іпатіївський, — зроблені наприкінці XIV — на початку XV ст.

Першотворцем «Повісті врем'яних літ», а відтак і батьком української історії вважають **Нестора Літописця**. Він народився в середині XI ст. У 17-річному віці прийшов до Печерського монастиря. Від печерських подвижників переймав душевну чистоту й смиренність, а ще ретельно студював книги монастирської й Софіївської бібліотек, досконало вивчив церковнослов'янську, чеську, грецьку, інші мови, захоплювався фольклором, вітчизняною й зарубіжною старовиною. У Нестора виявився талант і до слова. З-під його пера вийшли житія Феодосія Печерського, Бориса та Гліба, «Сказання про те, від чого дістав назву Печерський монастир», багато інших творів. Тому саме Несторові великий київський князь Святополк Ізяславич замовив укласти розлогий руський літопис. Описуючи минувшину, Нестор використовував давні літописи, фольклорні твори, свідчення очевидців, чужоземні хроніки, державні документи, власні спостереження й узагальнення. Робота над «Повістю...» тривала майже до кінця життя. Не стало славетного книжника 9 листопада 1114 р. Поховано його з почеснями в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, де мощі покояться й досі. 9 листопада в українських церквах відбувається відправа пам'яті преподобного Нестора, а також на його честь у нашій державі з 1997 р. відзначається День української писемності й мови.

Нестор Літописець.
1892 р.

Автори «Повісті...» ставлять за мету розповісти про минуле Русі-України (охоплюють період від 852 до 1110 р.) і на основі уроків історії скласти позитивну програму дій для сучасників і нащадків, виховувати в них патріотичні й державницькі почуття. Літописці закликають русинів безкорисливо служити вітчизні, бути єдиними, бо лише в цьому запорука величі держави та процвітання народу. Така *ідейно-тематична основа* твору.

Починається літопис *вступом*. Тут переповідається біблійна історія про всесвітній потоп, про розподіл землі між синами Ноя та виникнення різних народів, зокрема слов'ян. Так у літописі вітчизняна історія поєднується зі всесвітньою,

Аркуш «Повісті
врем'яних літ» у Радзи-
віллівському літописі

наголошується, що наші предки — високоморальні люди, улюбленці Божі. Після цього йдеться про подальшу долю слов'ян, про те, як вони розселилися по землі та стали іменуватися залежно від місця проживання — поляни, древляни, волиняни, сіверяни та ін.

У наступних *двох частинах* викладено історію Русі! України, основну увагу автори зосереджують на діяльності київських князів: Олега, Ігоря, княгині Ольги, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого. Дуже докладно розповідають про події, пов'язані з хрещенням Русі. З осудом і боєм згадують літописці міжусобну, внутрішню боротьбу князів, зате піднесено говорять про героїчний захист русинами рідної землі від загарбників, насамперед від печенігів.

У «Повісті...» уміщено чимало *легенд і переказів*, зокрема про те, що народження Києва передбачив ще апостол Андрій, який благословив нашу прекрасну землю, про заснування Києва трьома братами — Кієм, Щéком і Хорівом та їхньою сестрою Либіддю; про смерть Олега від свого коня; про вбивство Ігоря древлянами й помсту Ольги за це; про облогу Києва печенігами; про подвиг Кирила Кожум'яки, який переміг у поєдинку найсильнішого печенізького воїна й урятував місто.

У *третьій частині*, що охоплює період від середини XI до початку XII ст., уже широко використовуються писемні джерела, точніше датуються й докладно описуються події. При цьому літописці не просто викладають факти, а намагаються їх осмислювати й пояснювати. Так, поразку руських князів у битві 1068 р. з половцями трактують як наслідок Божого гніву.

Представлені в «Повісті...» і життя перших українських святих християнської церкви — Ольги, Володимира, Антонія й Феодосія Печерських, Бориса та Гліба.

Знайдіть і прочитайте в повному тексті «Повісті...» чи в хрестоматії епізоди про подорож апостола Андрія на Русь і заснування Києва, про похід на Візантію князя Олега та його смерть, про загибель Ігоря й помсту Ольги древлянам, про Кирила Кожум'яку, про хрещення Русі та смерть Бориса й Гліба.

Які з цих історій переповнили вашу душу гордістю, а які — сумом, обуренням? Чому?

Мова «Повісті...» образна, наспівно-ритмізована, попри церковнослов'янську основу, переповнена живими народними висловами, прислів'ями й приказками.

У літописі проступають: ♦ короткі афористичні речення, репліки дійових осіб (перед битвою князі мовлять: «*Будемо або живі, або мертві*»); ♦ нахил до ритмізації мови й алітерацій: «*І встав Боняк отіха от вой і поча вити волчски*»; ♦ перевага сталих формул при змалюванні певних ситуацій (так, початок битви завше означається словами: *поставити стяг, зломити спис*); ♦ утвердження ідеї про те, що Русь здатна до самостійного духовного й політичного існування, без чужоземної варязької чи грецької опіки; ♦ палке засудження міжусобних чвар і здириства князів; ♦ осуд язичництва, утвердження християнського світогляду.

«Повість врем'яних літ» є найавторитетнішим джерелом для нашої історичної літератури (поема для дітей О. Олеса «Княжа Україна», драма Н. Забіли «Троянові діти» про Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, драматична поема І. Кочерги «Ярослав Мудрий», роман П. Загребельного «Диво» та багато інших творів).

Традицію «Повісті...» продовжили Київський літопис і Галицько-Волинський літопис, у яких зафіксовано основні події з життя Руської землі від 1111 до 1292 р. В Іпатіївському зводі всі три твори було об'єднано в єдиний Руський літопис. Він став національним зводом української духовності й історії від найдавніших часів до кінця XIII ст.

«Повчання дітям» Володимира Мономаха

Цей твір представляє інший жанр руської словесності — повчання (а також певною мірою й послання).

Теорія літератури

Повчання — жанр руського красномовства (проповідницько-ораторської прози), у вужчому розумінні — звернення досвідченої людини до дітей, нащадків з метою передати їм набуту життєву мудрість. До цього жанру вдавалися Володимир Мономах, митрополит Іларіон, Кирило Турівський, Климент Смолятич та ін.

Послання — це публіцистичний твір, написаний у формі листа-звернення до певної особи чи багатьох осіб. Яскравим зразком цього жанру в прадавньоукраїнській літературі є «Слово» й «Моління» Данила Заточника.

Написав його, очевидно, 1117 р. Володимир Мономах (1053–1125). Він був третім у трійці найвидатніших київських князів — після прадіда Володимира Великого й діда Ярослава Мудрого. Уславився не лише військовою доблестю та патріотизмом, а й побожністю, мудрістю, милосердям, увагою до освіти й культури.

Володимир Мономах пристрасно заповідав нащадкам жити в мирі й взаємодопомозі, понад усе дбати про єдність і розквіт вітчизни, самим учитися й поширювати освіту, власною поведінкою подавати добрий приклад іншим. «Повчання...» розкриває цілу концепцію виховання — від родинного до державного, від релігійного до практично-життєвого. Князь наголошує, що вчити й виховувати треба насамперед любов'ю та добробчинністю.

Уривки з «Повчання...»: «Перш за все не забувайте вбогих, а яко можете по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте й не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі...

Ніколи не майте гордощів у своєму серці й у розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми. Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів. При старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними й молодими мати згоду та бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом убирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору...

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте. Дружину свою любіть, та не давайте їй влади над собою. На світанні, побачивши сонце, з радістю прославте день новий і скажіть: «Господи, додай мені літа до літа, щоб я честю й добром виправдав життя своє» (Переклад В. Яременко).

- *Завдання основного рівня.* Поміркуйте над цими повчаннями. Які з них, на ваш погляд, злободенні й сьогодні? Можливо, якісь уже застаріли? Як ви зрозуміли пораду «при старших очі тримати донизу, а душу вгору»?

Фактично в цьому творі закладаються основи такої популярної надалі в Україні ні «філософії серця», яку розвинуть згодом Г. Сковорода, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Юркевич.

«Слово о полку Ігоревім»

Це найвизначніша пам'ятка всього прадавньоукраїнського письменства, одна з перлин світової культури. Буквально її назва перекладається як «Розповідь про похід Ігорів».

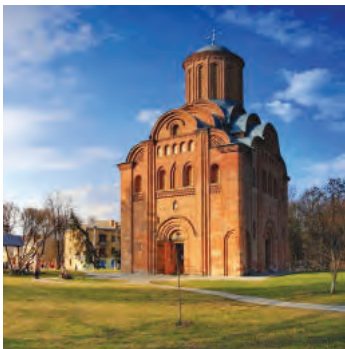
Історія віднайдення пам'ятки. 1787 р. відомий любитель і збирач старовини російський граф О. Мусін-Пушкін придбав у бібліотеці Спасо-Ярославського мо! настиря рукописний збірник. Це був список орієнтовно XVI ст. з якоїсь давнішої книги, яка була копією ще давнішої. У збірнику граф виявив ще не знану оповідь без назви про битву русинів з половцями на річці Каялі. Пізніше цей твір назвуть «Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава, внука Ольгова». Знахідку вперше надруковано 1800 р. У 1812 р. під час пожежі в Москві оригінал пам'ятки згорів. У розпорядженні дослідників залишилися тільки копії, завбачливо зняті О. Мусінім-Пушкінім.

Окремі скептики досі намагаються довести, що «Слово...» є підробкою XVIII чи XIX ст. Проте давно вже існують переконливі докази автентичності пам'ятки. 1818 р. в книзі «Апостол», написаній 1307 р., було знайдено приписку, що майже цілком запозичена зі «Слова...». 1852 р. науковці відкрили пам'ятку літератури кінця XIV ст. — повість «Задонщина», яка написана під сильним впливом «Слова...».

Історична основа твору. Величезної шкоди Русі завдавали набіги кочовиків, особливо півовців. Князі оборонялися, але малоефективно, бо не було між ними згоди.

1184 р. відбувся успішний похід великого князя київського Святослава, що об'єднав й інших князів. Ця серйозна перемога повинна була б надовго зупинити кочовиків від руських рубежів. Але двоюрідний брат чи син Святослава князь новгород-сіверський *Ігор* через бездоріжжя не встиг приєднатися до походу. Щоб довести свою хоробрість, князь Ігор з родичами та невеликим військом згодом сам вирушив у похід. Розвідка доповіла, що обстановка для війська несприятлива. Крім того, у той же час сталося сонячне затемнення, яке, за тодішніми уявленнями, віщувало нещастя. Та гордість не дозволила Ігореві повернутися.

Церква Параскеви П'ятниці.
м. Чернівці. Кінець XII —
початок XIII ст.

10 травня 1185 р. відбувся перший бій, що завершився успішно для русинів, але на другий день вони зазнали нищівної поразки. Ігор та інші три князі потрапили в полон. Після цього половці

знову знахабніли: напали на Переяслав, підійшли до Путивля, попалили чимало сіл.

Половчанин Лавор (у поемі — Овлур) запропонував Ігореві тікати в Русь. Якось, коли варта заснула, полонені втекли. 11 днів ішов Ігор степом, ховаючись від погоні, доки дістався додому. Згодом князь не раз відплачував кочовикам нищівними походами за ту прикру поразку. Ці реальні події, засвідчені літописом, і стали історичною основою «Слова...». Проте автор цього твору, на відміну від літописців, розповідає не лише про окремі факти походу Ігоря, а й розмірковує над ними, над долею рідної землі.

За припущенням науковців, церква Параскеви П'ятниці була збудовано коштом князя Ігоря (який 1198 р. став князем чернігівським) на пам'ять про його щасливу втечу з половецького полону.

Автор «Слова...». Ім'я автора цього твору досі залишається невідомим. Однак уже сам текст багатьох говорить про свого творця: це міг бути лише видатний мислитель і політик свого часу, людина талановита й високоосвічена, яка мала досконалі знання з історії (у поемі описано події, що відбувалися в Русі-Україні впродовж 200 років, згадано імена більше сорока князів), воєнної справи, біології, географії, медицини, володіла мовами інших народів. Автор також добре знав тогочасну літературу та фольклор, про що свідчить символіка й художня манера «Слова...». Очевидно, він був родом з Чернігівщини або довго там жив (бо в мові твору чітко виявляються особливості говірки цього регіону України). Автор, напевно, був одним з учасників походу. Під свіжими враженнями від пережитого він і створив «Слово...». Поема народилася не раніше осені 1185 р. (тоді Ігор утік з полону) і не пізніше 1 жовтня 1187 р. (тоді помер галицький князь Ярослав Осмомисл, згадуваний у творі серед живих).

Науковці висувують різні гіпотези щодо особи автора. Дехто схильний думати, що поему створив великий князь київський Святослав Всеволодович, бо «золоте слово» цього героя твору й позиція автора цілком збігаються. Інші вважають, що автором міг бути чернець Вишатич або київський тисяцький Петро Бориславич. За досить переконливою версією авторитетних дослідників Л. Махновця й С. Пушика, автором «Слова...» був галицький князь Володимир Ярославич (1151–1199) — син Ярослава Осмомисла, брат дружини й близький товариш Ігоря. Саме цим можна пояснити наявність у тексті багатьох слів-галицизмів.

Жанр і композиція. За жанром «Слово о полку Ігоревім» — героїчна поема.

Теорія літератури

Героїчна поема — це великий поетичний чи прозовий епічний твір про важливі історичні події, бойові подвиги чи небезпечні подорожі персонажів-героїв. Твори цього жанру виникають з фольклорного епосу й існують у тому чи іншому вигляді майже в усіх літературах світу. Наприклад, індійські «Рамаяна» і «Махабхарата», грецькі «Іліада» й «Одіссея», римська «Енеїда», фінська «Калевала», німецька «Пісня про нібелунгів», французька «Пісня про Роланда», італійський «Звільнений Єрусалим» та ін.

- *Завдання основного рівня.* Торік на уроках зарубіжної літератури ви вивчали «Іліаду», «Енеїду» та «Пісню про Роланда». Чому вони за змістом є героїчними поемами?

«Слово...» складається з трьох основних частин.

I. Вступ, де автор обмірковує прийоми зображення подій і мету свого твору. Авторіві подобається легендарний руський співець Боян. Але той, описуючи події, *«растекається мислю по древу»* — надто красномовно й багатослівно прикрасив оповідь. Творець же «Слова...» не хоче наслідувати цю манеру, а прагне дотримуватися історичної правди, уникати зайвих вигадок і прикрас.

II. Головна частина — поетична розповідь про похід. Вона ділиться на такі епізоди: 1) виступ Ігоря в похід; 2) битва з половцями, поразка; 3) сум русинів, золоте слово Святослава; 4) плач Ярославни; 5) утеча Ігоря.

III. Закінчення — величання князя та дружини.

У творі переплітаються два плани: розповідний (похід, його поразка, полон і втеча Ігоря) і лірико-публіцистичний (звернення до віщого Бояна, роздуми про поразку русинів, плач Ярославни, «золоте слово» Святослава тощо). Вони об'єднуються наскрізним ідейним задумом.

Крім того, автор ніби навмисне затемнює зміст твору, часто важливі моменти не описує, а лише натякає на них (наприклад, побратим Ігоря, половець Овлур, з'являється у творі без будь-якої підготовки), не зрозуміло, де говорить сам автор, а де — його герої.

• *Судження. I. Франко* (видатний український поет): «При ближчій розгледі композиції “Слова о полку Ігоревім” переконаємося, що воно — не одноцільний твір, але дійшло до нас у пізнішій редакції, яка, порушивши текст первісної поеми про похід Ігоря, попротикала його вставками та відривками давніших пісень із XI віку».

Ідейно-тематична основа. *Тема* «Слова...» — похід князя Ігоря проти половців. *Ідея* — заклик до єдності руських князівств, до зміцнення Київської держави заради процвітання рідного краю. Вона звучала особливо животрепетно напередодні нищівної навали монгольської орди, яка через кілька десятиліть загарбав і поневолив роз'єднану Русь. Тому треба віддати належне мудрості й прозорливості автора.

- *Завдання основного рівня.* Чи актуальна, на ваш погляд, ідея «Слова...» сьогодні? Свої міркування докладно аргументуйте.

Образи твору. Головний образ твору — Руська земля. Усі помисли та дії героїв і самого автора спрямовані до неї. Цей величний образ автор розкриває різноманітними засобами: ♦ живописними пейзажами увиразнює неповторність, красу рідного краю; ♦ за допомогою топонімів (слів-назв місцевостей) показує неосянність і велич Батьківщини (половецькі коні іржуть за Сулою, у Києві Святослав роняє «золоте слово», Карпати підперті залізними полками Ярослава Галицького); ♦ земля Руська для автора й героїв жива, мов найдорожча людина. Не випадково

оповідач постійно використовує уособлення, персоніфікації: «*О вітре, вітрило! Чому, господине, так сильно вієш ти? Чому мечеш ти хановській стріли на своїх легесеньких крильцях на моєї лади¹ воїв?*»

Отже, Руська земля в «Слові» — це й руський народ, і його славна історія, і рідні міста й села, і чарівна природа. Батьківщина для русинів — найсвятіше поняття.

Князь Ігор насамперед вирізняється хоробрістю й шляхетністю. Для нього характерна сувора, спокійна відвага та рішучість. Так, затемнення сонця віщує недобре, похід ще можна відкласти. Але безстрашний князь нехтує смертю й небезпекою. Честь і слава — головні рушії поведінки Ігоря. Звертаючись до дружини, він каже: «*Краще ж би порубаним бути, ніж полоненим бути*».

Хоч автор і не ідеалізує героя — докоряє йому за нерозважність, недалекоглядність, надмірну гарячковість. І все ж хоробрість і патріотизм князя викликають захоплення, пошану до нього. Картина повернення Ігоря на Батьківщину осяяна радістю руських людей. У цьому образі виявляється доволі глибокий психологізм «Слова...»: автор змальовує боротьбу настроїв, почувань у душі героя. Скажімо, причину того, що Ігор вирушив у похід, навіть попри зловісний знак — затемнення сонця, автор пояснює так: «*Запалали йому пристрасть дух та туга скоштувати великого Дону*».

В особливо піднесеному тоні прославляється воєнна доблесть Ігорового брата, князя Всеволода. Як буйний тур², б'ється він у передовому загоні. Всеволод, як і брат, шукаючи слави, готовий забути задля ратних подвигів і про батьківський престол князівський, і про милу жону свою. Зате про своїх бойових товаришів говорить з особливою теплою й гордістю. Він — справжнє уособлення руського лицаря, мужнього й безстрашного захисника рідної землі.

- ***Завдання основного рівня.*** Роздивіться зблизька й здалеку картину-«дво-взір» О. Шупляка. Якими засобами в обох її планах розкрито лицарський дух руського воїна?

Серед героїв поеми особливе місце займає *Святослав, князь київський*. Автор не раз підкреслює успіх його походу проти половців. Перемога ця показана в епічних образах-гіперболах: Святослав «*наступив на землю Половецьку, притоптав горби і яруги, скаламутив ріки й озера, висушив потоки й болота*».

Святослав єдиний з усіх сучасних авторів князів по-справжньому вболіває душею, бачачи князівські незгоди. Засуджуючи легковажну славолібність Ігоря та Всеволода, він, однак, сумує, висловлює співчуття розбитим князям і намагається своїм закликком підняти всіх для нового походу проти половців.

¹ *Лáдо* — божество кохання, світла, краси, миру, радості, веселоців, згоди та всілякого блага в праукраїнській міфології; тут — коханий.

² *Тур* — вимерлий у XVII ст. дикий бик, був дуже великий, вирізнявся силою й вільнолюбністю.

О. Шупляк. Іду на ви.
Святослав Хоробрий.
2014 р.

Київський князь поєднує риси могутнього полководця й мудрого політика. Автор явно ідеалізує цей образ навіть із деяким відступом від історичної правди. І це зрозуміло, адже Святослав представляє верховну владу, Київ як центр територіального й духовного єднання руських земель. А тому й постає він у творі мудрим правителем, як турботливий батько, печалиться недостойними ділами своїх дітей. Любов князя до співвітчизників, як і ідея твору, розкривається в його «золотому слові, зо слізьми змішаному». Тут Святослав палко закликає молодих князів об'єднатися у святій справі оборони Батьківщини: «А вступіть же, панове-браття, в золотее стремено за кривду сьогочасну, за землю Руську, за рани Ігореві, хороброго Святославича!» Саме віщій сон і «золоте слово» Святослава в ідейно-смысловому й композиційному плані є центральним епізодом поеми.

• *Завдання основного рівня*

1. Прочитайте «золоте слово» Святослава в перекладі М. Рильського (<http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Lit/S/SlovoPolkIgor/MRylskij.html>). Сформулюйте основну думку й аргументи цього заклику до руських князів.
2. Поділіть «золоте слово» на смислові фрагменти. Об'єднайтеся в пари й поставте один одному запитання за змістом кожного уривка.

Особливо поетично, ніжно змальований у творі образ *Єфросинії Ярославни* — дружини Ігоря. Самотньо тужачи на міській стіні за любим чоловіком, вона благає сили природи допомогти коханому, хоче зигзицею¹ полетіти, щоб обтерти криваві рани на його тілі. Ярославна в «Слові...» утілює любов, тугу, віру, саму Русь-Україну.

В. Перов.
Плач Ярославни. 1881 р.

• *Завдання основного рівня*

1. Прочитайте переспів Т. Шевченка «Плач Ярославни» (див. у хрестоматії чи на сайті: <http://izbornyk.org.ua/shevchenko/shev2142.htm>) і роздивіться картину В. Перова. Яким постає образ Ярославни в цих творах? Які засоби — поетичні й малярські — його виразняють? Зверніть, зокрема, увагу на художні деталі.
2. Пригадайте вивчену недавно народну баладу «Ой летіла стріла». Якими мотивами й образами-символами вона перегукується з плачем Ярославни?

Художня мова твору. Орнаментальний стиль поеми найяскравіше виявляється в її мові. «Слово...» написане надзвичайно майстерно з художнього погляду:

1. У ньому *безліч тропів* (постійних епітетів, порівнянь, метафор, метонімії, тощо) — майже кожне слово чи образ має додаткове естетичне навантаження.
2. Цілу тканину твору наскрізь проймає *символізм*: багато картин не описано безпосередньо, а розкрито в символах (так, про поразку Ігоря говориться лише: «Впали прапори Ігореві... Тут не вистачило кривавого вина, тут сміливі русичі закінчили утту: сватів напоїли і самі полягли за землю Руську»). Дійсність майже повністю зникає під серпанком символів («Ігор скочив горностаєм у комиш, білим гоголем

¹ *Зигзіця* — так давні українці називали зозулю, іноді — чайку.

на воду»). Іншим способом символізації є введення у твір «знаків» — снів, передчувань, зловісних віщувань майбутнього. Разом із символікою використано численні гіперболи, що переносять читача в якусь казкову, напівфантастичну дійсність.

3. У «Слові...» чергується поетичний і прозовий текст. Мова вельми милозвучна, пересипана алітераціями й асонансами («се вітри Стрибожи внуки», «уже бо Сула не течет сребреними струями»).

4. У поемі використовуються мотиви, образи, тропи українського фольклору: постійні епітети (*сірий вовк, сизий орел, чисте поле, чорна хмара*), традиційні порівняння («кричать вози отівночі, мов столохані лебеді»), народнопоетичні символи, розгорнуті метафори (*скажімо, битва зображується то як весільна ухта, то як сімба чи жнива*). Зіставмо два уривки — зі «Слова...» (1) і з української народної пісні (2):

<p>1. Чорна земля під копитами
Кістями була засіяна,
А кров'ю полита:
Тугою зійшло се по Руській землі!</p> | <p>2. Чорна рілля заорана, гей, гей!
Чорна рілля заорана
І кулями засіяна, гей, гей!
І кулями засіяна.
Білим тілом зволочена
І кровію сполощена.</p> |
|---|--|

- *Завдання основного рівня.* Перечитайте ще раз «золоте слово» Святослава та плач Ярославни. Проілюструйте на основі цих уривків щойно означені стилеві особливості «Слова...».

У первісному тексті пам'ятки не було розділових знаків чи поділу його на абзаци, кожна літера писалася окремо. Тому в першодруці часом два слова подавали як одне, або, навпаки, одне — як два. Або ж дуже важко перекласти деякі прадавні слова. Через те з'явилися так звані «темні місця» «Слова...», які й досі намагаються розшифрувати науковці. Викликає полеміку, як мінімум, 41 такий випадок. Наприклад, у фразі «Заря свѣтъ запала» спричинило суперечки слово «запала». Одні дослідники розшифровують його як «погасла», «пропала», «сховалася». Отже, перекладають усю фразу «Зоря погасла» (або «зайшла»). Інші прочитують «запала» як минулий час від «запалала». Відповідно й переклад пропонують «Зоря зайнялася» (або «Зоря світло запалила»). Ще одна версія: «запала» — це «застала» (бо напередодні битви з половцями ніч була дуже короткою). Навіть ім'я Боян прочитується по-різному. Деякі філологи вважають, що в тексті під час багатьох копіювань випадково злилися частка *бо* з іменником *Ян* (адже співець Ян (Іван) згадується не раз і в літописах). Інші науковці дотримуються думки, що співця таки звали Боян (від руського «бояти» — оповідати), але також і Ян, Іван. Це, мовляв, було поширеним явищем тогочасного світу, коли одна особа мала два або й більше імен.

Переклади пам'ятки сучасною українською мовою побачили світ уже в 40-х роках ХІХ ст. Започаткували цю справу *Михайло Максимович* і *Маркіян Шашкевич*. Свої переклади й переспіви геніальної прадавньоукраїнської поеми залишили також *Т. Шевченко* («Плач Ярославни»), *С. Руданський*, *Панас Мирний*, *Ю. Федькович*, *І. Франко*, *М. Зеров*, *М. Рильський* та інші знані майстри слова.

Отже, у «Слові о полку Ігоревім» автор порушив найзлюбоденніші питання свого часу (подолання міжусобиць, необхідність національної єдності та захисту Вітчизни від зовнішніх ворогів, перемога ідей християнства над язичництвом тощо),

а також вічні проблеми людського буття (патріотизм, глибинний зв'язок із рідною землею як моральні чесноти, єдність людини й народу, згубність гордині та ін.). Уражає також художня довершеність і самотність поеми.

• *Судження.* **Максим Рильський** (відомий український поет): «Нетлінним увійшло “Слово о полку Ігоревім” у золоту скарбницю людства, бо таїть воно неув'ядної краси поетичні образи, бо вчить нас любити Вітчизну та її синів».

Києво-Печерський патерик

Великою популярністю в усіх християнських країнах користувалися патерики (від латин. *pater* — батько, отець). Це — збірники житійних оповідей про подвижницьку, богоугодну діяльність отців-ченців певного монастиря чи місцевості. Спочатку в Русі-Україні поширювалися перекладні візантійські патерики. Згодом з'явився і свій — київський.

Теорія літератури

Життя, або **агіографія** (від грецьк. *святий, пишу*) — життєписи людей, що прославилися богоспасенними справами та причислені християнською церквою до лику святих (канонізовані). Мета таких творів — дати взірць подвижництва для наслідування.

З утвердженням на наших землях християнства почали з'являтися й монастирі. Туди йшли люди, які жертвували земним життям заради служіння Отцеві Небесному. Монастирі стали потужними осередками культури. Ченці організували школи й шпитали, розвивали різні науки, писали книги, славилися доброчинством. Могутнім оплотом християнства й культури в Русі-Україні став Києво-Печерський монастир, заснований преподобними Антонієм і Феодосієм ще за князів Володимира та Ярослава Мудрого. Духовну історію цієї обителі й розповідає Києво-Печерський патерик.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте житіє Антонія, яким починається патерик. Розкажіть про становлення Печерського монастиря.

Києво-Печерський патерик.
Друкарня Києво-Печерської лаври.
1678 р.

Композиція твору — незамкнена, відкрита, що давало змогу авторам пізніше вносити доповнення й зміни. Патерик уключає різні за жанром тексти — житія, похвальні й повчальні слова, фрагменти літописів, легенди тощо. *Центральна ідея* книги — утвердження київської релігійно-містичної традиції як духовного осердя українства.

Деякі оповіді патерика дають привід для повчання, інші — для прославлення монастиря, у якому жили такі праведники й чудотворці. Онисифор бачив гріхи або чесноти кожної людини, Євстафій і Никін — мученики за віру,

які зуміли навернути до християнства навіть своїх мучителів, Лаврентій Затворник проганяв бісів, Агапій був умілим лікарем, Прохір у голодні роки робив хліб з лободи, а сіль — з попелу, Григорій-чудотворець безпомилково вгадував приховані думки й майбутнє людей, для іконописця Аліпія янголи малували образи. Але от ченці Тит і Євагрій завжди сварилися між собою, коли один із них уже помирав, навіть тоді другий не забажав з ним помиритися. Коли помер Афанасій Затворник, то брати-ченці навіть не захотіли його поховати, бо був дуже бідний. Та за два дні небіжчик воскрес і прожив ще 12 років.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте за повним текстом патерика чи за хрестоматією житіє Прохора-чорноризця (*Слово 31*). Дайте відповіді на запитання, підтверджуючи свої висновки цитатами з твору.
 1. Як в оповіді відображено поступовий занепад Київської держави?
 2. Аскетизм для Прохора — самоціль чи засіб? Що він доводить, нагадує людям, споживаючи тільки лободу?
 3. Які чудеса робить чорноризець? Для чого? Щоб тільки нагодувати голодних чи з вищою, духовною метою? Чи вдалося Прохорові чудотворенням досягнути цієї мети?

Києво-Печерський патерик багато разів переписували, а згодом (із середини XVII ст.) і передруковували. Практично до кінця XIX ст. він (разом із Біблією) був найбільш читаною книгою, сів у людські серця зерна побожності й добродіяння. В умовах жорстокого спольщення, а потім ще лютішого зросійщення нагадував українцям про віковічність, самобутність і безперервність вітчизняної духовної традиції.

Перехідна доба (XIV — початок XV ст.). — період переписування давніх творів та укладання книг-зводів. Звід означає «об'єднання» («зведення») різних літописів в один у певній послідовності (часовій, алфавітній або ще якійсь). Серед таких зводів — Літопис руський, Лаврентіївський літопис, нові редакції Києво-Печерського патерика.

У цілому письменство княжої доби переконливо засвідчило високий рівень культурного розвитку наших предків і стало міцним підмурівком української літератури наступних епох.

Запитання і завдання

1. Які періоди в історії українського письменства вирізняють за хронологічною класифікацією?
2. Які визначальні ознаки середньовічного світосприймання?
3. Розкажіть про руську писемність.
4. Що ви знаєте про перші християнські книги на Русі — Остромирове Євангеліє та Ізборник Святослава?
5. Що таке *Біблія*? Охарактеризуйте біблійну картину світу.
6. Розкрийте символічний зміст притчі про Вавилонську вежу.
7. Що ви знаєте про життя та вчення Ісуса Христа?
8. Яка ідейно-тематична основа та композиція «Повісті врем'яних літ»?
9. Які моральні заповіді залишив Володимир Мономах нащадкам?
10. Визначте історичну основу «Слова о полку Ігоревім».
11. Що вам відомо про автора цього твору?

12. Доведіть, що «Слово...» за жанром є героїчною поемою та вирізняється ускладненою композицією.
13. Охарактеризуйте основні образи «Слова...».
14. Розкрийте мовно-стильові особливості поеми.
15. Що ви знаєте про Києво-Печерський патерик?

Об'єднавшись у групи, підготуйте презентації про історію спорудження та мистецьку довершеність Софії Київської; про творчість іконописця Й. Кондзелевича; про духовну глибину біблійних притч; про найвидатніших перекладачів Біблії українською мовою.

Радимо прогитати

1. Повесть врем'яних літ. — К., 1990.
2. Слабоштицький М. З голосу нашої Клію. — К., 1993, 2000, 2003.
3. Патерик Києво-Печерський. — К., 1998.
4. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до реальності. — К., 2005.
5. Давня українська література: <http://litopys.org.ua/links/inoldlit.htm>.

Біблієстика

1. Огієнко І. Українська церква. — К., 1993.
2. Мень О. Син Людський. — Л., 1994.
3. Сулима В. Біблія і українська література. — К., 1998.
4. Куценко Л. Час вчитися любити. Біблія на уроках літератури. — Кіровоград, 1999.
6. Аверинцев С. Софія-логос. Словник. — К., 2004.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДОБИ РЕНЕСАНСУ І ДОБИ БАРОКО

- *Завдання основного рівня.* Торік на уроках зарубіжної літератури ви докладно вивчали європейський Ренесанс.
 1. Які суспільно-культурні процеси спричинили утвердження нової епохи?
 2. Які концепції стали ідеологічною основою Ренесансу?
 3. Як доба Відродження позначилася на розвитку мистецтва?
 4. Який внесок у світову культуру зробили видатні письменники Ренесансу¹ — Ф. Петрарка, В. Шекспір, М. де Сервантес?

Європейський Ренесанс (XIV–XVI ст.). Розвиток людського духу знову підштовхнув до кардинальних соціальних змін. Утверджуються нові цінності (особиста свобода, активність, підприємливість, збагачення, радощі земного життя). На зміну культові духовних пошуків, віри приходить культ матеріально-побутових потреб, практичних знань. Жваво розвиваються природничі та математичні науки, здійснюються географічні й астрономічні відкриття, поширюється світська освіта.

Цим процесам дуже посприяла поява книгодрукування. У 40-х роках XV ст. німецький ювелір Йоганн Гутенберг розпочав виготовляти друкарські форми із застосуванням рухомих літер.

¹ *Ренесанс* (від фр. *Renaissance*, латин. *renascor*) — відроджуюся.

Активно відроджуються традиції античності. Світогляд Ренесансу зумовили дві концепції — гуманізм (від латин. *humanus* — людяний, людський) і Реформація (рух за оновлення церкви). **Гуманізм** розвинувся передовсім у романському світі (Італія, Іспанія, Франція). Він протиставив закостенілому католицизму античні цінності; проповідував культ земного щастя, людинолюбство та людинознавство, вважав вільний творчий розвиток людини вищою цінністю світобудови. **Реформація** поширилася насамперед у германському світі (Німеччина, Швейцарія, Швеція, Англія), вона протиставила одержавленому католицизму цінності ранньохристиянські — особисту щирю віру, духовну свободу людини. Реформація спричинила появу нової потужної течії християнства — протестантизму.

Ренесанс — доба небаченого доти розквіту мистецтва. Розвивалися насамперед малярство, архітектура й скульптура.

Ренесанс породив нову архітектуру: просторі храми й палаци, заповнені повітрям і світлом, прикрашені розписами та скульптурами. Часто використовували розкішний античний декор, колони, арки й куполи.

Найвидатніші постаті доби Відродження в Італії: *письменники* Ф. Петрарка, Дж. Боккаччо, Данте Аліґ'єрі; *філософ* Джордано Бруно; *скульптор і художник* Мікеланджело Буонарроті, *художники* Рафаель Санті, Леонардо да Вінчі. Вершиною Ренесансу у Франції став роман «Гаргантюа і Пантаґрюель» Ф. Рабле; в Іспанії — роман «Дон Кіхот» М. де Сервантеса; в Англії — драми В. Шекспіра.

Український Ренесанс (XV — початок XVII ст.). В Україні Ренесанс проіснував недовго. До цього призвели дві причини: зовнішня (суспільно-історична) і внутрішня (духовна). *Зовнішня* причина — колоніальний гніт. Ослаблена монгольською навалою та міжусобними чварами князів і бояр, Україна до середини XIV ст. цілком втратила державність. Її поступово окупували, розділили між собою сусідні держави: Закарпаття поглинула Угорщина, Буковину — Молдавія, більшу частину Правобережжя — Литва. *Внутрішня* причина — Ренесанс як спосіб життєустрою та мистецький стиль, що був раціоналістичний, реалістичний за методом, виявився не дуже суголосним романтичній українській душі.

Українська культура й у XIV, і в XV, навіть у XVI–XVII ст. залишалася ще під значним впливом середньовічної візантійської традиції. Ця традиція сприймалася багатьма книжниками-патріотами як рідне дітище, яке потрібно берегти й обороняти від культурного наступу Заходу (так сприймалася спольщення й окатоличення). Однак цілком відгородитися від віянь нового часу теж не можна було.

Успенська церква
та вежа Корнякта.
м. Львів

- **Завдання основного рівня.** Які ознаки ренесансного стилю ви помітили в архітектурному ансамблі Успенської церкви у Львові?

Для українського Ренесансу характерні такі особливості:

1. Він не переміг середньовіччя, як, скажімо, в Італії. У нас панували дві епохи водночас, ніби два потоки в одній річці. 2. Він набув значно більшого поширення в суспільно-культурному житті, ніж у мистецтві й літературі.

Суспільно-культурне відродження. Реальна загроза цілковитого знищення мобілізувала внутрішні сили нашої нації — розгорнулося потужне українське відродження, перше з довгого славного ряду. Започаткувала його поява двох чинників: козацтва й православних братств.

Селяни, рятуючись від кріпацтва, утікали в Дике поле — безлюднілий через постійні напади турків і татар південь України, вибирали свободу, хай навіть ціною небезпек порубіжного життя. Так уже в XV ст. виникла нова суспільна верства вільних лицарів — *козаки*. Незабаром (у середині XVI ст.) столицею козацтва стала Запорозька Січ. Відтоді майже три століття Військо Запорозьке було не! подоланими збройними силами України. Воно захищало Батьківщину й усю Європу від турецько-татарських набігів, а згодом стало опорою в боротьбі народу проти польських і московських загарбників.

Діячі західного Ренесансу вигадували утопії — літературні твори про уявні чудесні острови, де нібито створено ідеальний суспільний лад. Українці в оточенні самодержавних деспотій зуміли створити реальну демократичну республіку.

Для багатьох поколінь українців та інших європейських народів Запорозька Січ була взірцем вільнолюбства та народовладдя.

1. Торік ви вивчали історичні пісні. Які славні козацькі ватажки в них оспівані? Що ви дізналися про козацтво на уроках історії?
2. Знайдіть в Інтернеті (<https://www.youtube.com/watch?v=r1hpi-W1kQ>) «Запорозький марш» сліпого кобзаря Євгена Адамцевича. Мотиви яких народних пісень ви впізнали в мелодії маршу? Які емоції викликали у вас ця музика й кліп, що її супроводжує? Які ознаки українського національного характеру виявилися в цьому творі?

Пам'ятник
П. Сагайдачному.
м. Київ. 2001 р.

Якщо козацтво стало насамперед військовою опорою українства, то духовною — *братства*. Ці церковно-просвітницькі товариства були організовані при православних церквах. Найактивнішими серед них були Львівське, Острозьке, Луцьке та Київське. До братств входили священики, православні шляхтичі, ремісники, купці, селяни, городові козаки (що постійно служили в містах). Впливовість і авторитет цих організацій значно зросли після того, як 1620 р. до Київського братства вступив гетьман *Петро Сагайдачний* з усім Військом Запорозьким.

У такий спосіб братства отримали потужну гро! шову та військову підтримку, а козацтво засвідчило, що вже стало не просто збройною, а основною національно-політичною силою України. П. Сагайдачний переніс свою резиденцію до Києва, відтоді місто знову (через 400 років) стало культурно-політичною столицею України.

Найбухливіше Відродження виявилось в *освітній царині*. Шкільництво в Україні розвивалося ще з часів Русі-України: при церквах і монастирях існували початкові школи-дяківки, завдяки яким майже все чоловіче населення й частково жіноче було грамотне.

1576 р. у м. Острозі стараннями князя *В.-К. Острозького* засновано *греко-слов'яно-латинську колегію*. Це була перша українська школа, що давала повну середню освіту. У багатьох містах за зразком Острозької створювалися братські школи. Діяла школа для козацьких дітей (звичайно, тільки хлопчиків) і на Запорозжі.

Поширюється *книгодрукування*. Уже в середині XV ст. у Львові працювала друкарня *Степана Дроп'яна*. Книги для України церковнослов'янською мовою виходили друком і за кордоном. 1491 р. німецький майстер *Швейнпольт Фіоль* надрукував у Кракові з допомогою когось з українців, які там мешкали, «Осмогласник» і «Часослів». Ці видання оформлені за зразком рукописних книг Прикарпаття; післямоли в них написані староукраїнською книжною мовою.

У 1517–1519 рр. у чеській столиці Празі друкував книги білоруський просвітник *Франциск Скорина* рідною та староукраїнською мовами. 1572 р. до Львова прибув московський першодрукар *Іван Федоров (Федорович)*. Він мусив шукати прихистку на чужині. На той час друкарська справа у Львові занепала. Львівський міщанин Семен Сідляр дав І. Федорову сімсот злотих, на які була оновлена стара друкарня. 1574 р. тут вийшли друком «*Апостол*» і «*Буквар*». Невдовзі І. Федоров переїхав до Острога й видав там славнозвісну *Острозьку Біблію* (1581), а також чимало книг світського змісту. У наступні десятиліття в Україні засновують приватні, а згодом і державні друкарні (протягом 1574–1648 рр. їх діяло вже понад двадцять).

Разом із друківаними продовжували з'являтися, за давньою традицією, і рукописні книги. Найвідоміша серед них — *Пересотницьке Євангеліє* (створене на Волині в 1556–1561 рр.). На цьому Євангелії від 1991 р. присягають під час інавгурації президенти України.

Були українці й серед перших інтелектуалів ренесансної доби. Один із них Ю. Дрогобич.

Юрій Дрогобич (бл. 1450–1494) походив з м. Дрогобича, що на Львівщині, з родини ремісника Михайла Котермака. Навчався спочатку в Дрогобичі та Львові, потім — у Краківському університеті. У Болонському університеті здобув ступінь доктора філософії та медицини. Викладав там, згодом був обраний ректором цього університету. Пізніше працював професором медицини й астрономії Краківського університету. Одним з його учнів був Миколай Коперник. 1483 р. вийшла у світ книжка Ю. Дрогобича «Прогностична оцінка поточного 1483 року». Це перша (з відомих досі) друківана книжка українського автора. Тут викладено окремі наукові відомості з філософії, астрономії та географії.

Невдовзі й в Україні завдяки піднесенню освіти, поширенню книг почала розвиватися світська наука — філософія, мовознавство, історія, математика тощо. Отже, у соціальному, загальнокультурному аспекті Україна XV — початку XVII ст. цілком вписується в загальноєвропейський контекст.

Письменство доби Відродження. Проте в українській духовності (релігійності та літературі), як уже зазначалося, новий напрям закріплювався дуже непросто. Він видавався спочатку несумісним із православною традицією.

Тому закономірно, що Ренесанс в українському письменстві започаткований не православними авторами, а так званою римо-католицькою Руссю. Це були юнаки, що в XV–XVI ст. виїздили на навчання до Західної Європи, приймали католицизм, ставали професорами тамтешніх університетів. Багато хто з них виявляв літературний талант. Вони писали здебільшого латинською мовою. Проте додавали до своїх імен прикладки: Русин, Рутенець¹, Роксолянин², Дрогобич тощо. У такий спосіб вони засвідчували свій патріотизм, зв'язок із Батьківщиною. Серед цих авторів — уже згадуваний Юрій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, Григорій Чуй Русин із Самбора, Георгій Тичинський Рутенець. Дехто з цих латиномовних поетів докладно описував і прославляв Україну, наприклад Себастьян Кленович у поемі «Роксолянія» (1584).

Пізніше тенденції Ренесансу проникли й в україномовну поезію. Скажімо, ренесансовими за стилем є «Вършѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его Королевской Милости запорозкого» (1622) ректора Київської братської школи Касіяна Саковича.

Одним із найвидатніших представників українського Ренесансу XVI ст. був **Станіслав Роксолянин Оріховський** (1513–1566). Він народився в с. Оріхівці не! подалік Перемишля (тепер ці землі перебувають у складі Польщі) у родині шляхтичів-католиків. Навчався в Краківському, Віденському, Падуанському та Болонському університетах. Після 17-річного вишколу за кордоном повернувся до родового маєтку, служив священиком.

Гуманіст обґрунтував багато передових суспільно-культурних ідей. Одним із перших в європейській філософській думці заперечив божественне походження влади. Держава, на його переконання, має бути об'єднанням вільних громадян, пов'язаних правом і спільною користю. Саме С. Оріховський став основоположником теорії природного права в Європі. Мислитель уважав, що єдиним гідним станом людини й найбільшим надбанням людства є свобода. Він розвивав також ідею унії (об'єднання) православної та католицької церков. Попри спольщення, яке тоді насаджувалось у Речі Посполитій, С. Оріховський залишався послідовним патріотом, виступав на захист рідної мови. У багатьох творах наголошував: «Я українець, і кажу про це охоче та з гордістю».

- **Завдання основного рівня.** Чи зберегли свою актуальність ідеї С. Оріховського в сучасному світі, зокрема в Україні? Відповідь аргументуйте.

Помітною постаттю в українській культурі доби Ренесансу був також **Іван Вишенський** (бл. 1550 — після 1622) — православний подвижник³ і письменник-полеміст.

¹ *Рутенець* (від латин. *Rutheni, Ruteni*) — так іменували русинів-українців ще з XI–XII ст.

² *Роксолянія* — поетична назва України.

³ *Подвижник* — 1) людина, яка з релігійних міркувань позбавляє себе життєвих благ; 2) самовідданий трудівник; 3) людина, здатна на подвиг, самопожертву заради досягнення високої мети. І. Вишенський був подвижником у всіх трьох значеннях.

Письменник народився в містечку Судувій Вишні на Галичині. Був людиною освіченою (вправно володів літературним стилем, знав грецьку, латинську, польську). Навчався в Острозькій колегії — єдиному тоді вищому навчальному закладі в Україні. Потім, очевидно, служив у маєтках різних вельмож. Тогочасний суспільний стан речей викликав в І. Вишенського відразу й відчай. Адже панство жорстоко визискувало народ; вищі верстви, навіть церковники (і католицькі, і православні), нерідко потопали в аморальності й паразитизмі; загарбники знищували рідну віру, а своя еліта охоче окатоличувалася.

Після роздумів і вагань Іван вирішив зректися цього світу, присвятити себе духовному вдосконаленню, наближенню до Бога — стати ченцем. У середині 80-х років XVI ст. він прийшов на гору Афон¹, де прийняв постриг (обряд посвячення в монахи). Тут І. Вишенський вів украй суворий, аскетичний спосіб життя — постійно постував, тяжко працював. Водночас пристрасно вболівав за Батьківщину, переймався проблемами її духовного життя. Свої роздуми викладав у посланнях, трактатах, листах і рукописи передавав через ченців і богомольців в Україну. Твори І. Вишенського підтримували дух народу, укріпляли його у вірі, у прагненні жити за Христовими заповідями.

На вмовляння братчиків (членів братств) І. Вишенський двічі відвідував Батьківщину. Але не міг змиритися з утвердженням західних ренесансних ідей в українській освіті, культурі, тому повернувся на Афон і залишався там до кінця днів. В останній період життя прийняв обітницю мовчання й усамітнівся в печері. Івана спустили туди на мотузках. І так само на мотузках спускали йому раз на тиждень кошик з нужденною їжею та водою. Часом, витягаючи кошик назад, виявляли там рукопис, який потім передавали на Батьківщину. Цей період життя подвижника докладно відтворив І. Франко в поемі «Іван Вишенський».

Іван Вишенський щиро, самозречено любив Русь-Україну. Однак цілком і безпосередньо ототожнював її з православною церквою. На глибоке переконання мислителя, порятунок і процвітання Вітчизни — це утвердження саме його моделі православ'я. Він засуджував використання в службі Божій живої народної мови, народні колядки й щедрівки вважав язичницьким бісівством.

Писати І. Вишенський почав, мабуть, уже в зрілому віці, коли його світогляд цілком сформувався, а життєва мета остаточно визначилася. Його твори поширювалися в рукописах (за життя письменника був надрукований лише один). Уже в другій половині XVII ст. ці писання були забуті. До нас дійшло їх тільки 16.

Творчу манеру І. Вишенського характеризують чіткість і ясність вислову, пристрасний ліризм, багатство й майстерність мовних риторичних засобів.

Письменник-полеміст рішуче відкидав Ренесанс і Реформацію уже тому, що це було щось нове й шло через Польщу із Заходу. Проте в його житті та творчості помічаємо виразні ознаки цього стилю: ♦ пошук життєвого ідеалу; ♦ звернення до ранньохристиянської традиції; ♦ аскетизм; ♦ утопічність світосприймання; ♦ релігійний індивідуалізм і патріотизм; ♦ різка критика католицької церкви; ♦ ясність викладу тощо.

Отже, попри всю складність, суперечливість ситуації, нова доба посіяла зерна потужного духовно-національного відродження, яке незабаром і настало.

¹ *Афón* — гора в північно-східній частині Греції. На ній розміщено понад 20 чоловічих православних монастирів, багато скітів (монастирів без земельних угідь), понад тисячу окремих келій (скромні кімнати чи хатини, де усамітнено мешкають ченці).

Заняття і завдання

1. Які причини призвели до того, що в Україні Ренесанс проіснував недовго й виявився слабо?
2. Які характерні особливості українського Ренесансу?
3. Розкажіть про початки книгодрукування в Україні, перші друковані книги та їхніх творців.
4. Кого з яскравих представників Ренесансу в українській історії та культурі ви знаєте? Що в їхній діяльності було характерним саме для ренесансного типу людини?
5. Розкажіть про основні факти з життя І. Вишенського.
6. Що у світогляді І. Вишенського видається вам слушним, а що — хибним? Обґрунтуйте свої судження.
7. Назвіть основні ознаки художнього стилю письменника-полеміста.

Радимо прочитати

1. *Чижевський Д.* Історія української літератури. — Тернопіль, 1994.
2. *Шевчук В.* Муза роксоланська. Українська література XVI–XVIII століть. Книга перша. Ренесанс. Раннє бароко. — К., 2004.
3. *Чижевський Д.* Іван Вишенський // Філософські твори: У 4 т. — Т. 2. — К., 2005.
4. Українські гуманісти епохи відродження: <http://izbornyk.org.ua/human/hum.htm>.

- **Завдання основного рівня.** Пригадайте вивчене торік на уроках зарубіжної літератури.

1. У чому суть і основні ознаки бароко?
2. Які ознаки бароко виявились у ліриці Л. де Гонгора-і-Арготе та Дж. Донна?

Європейське бароко (XVI–XVII ст.). Бароко (від італ. *barocco* — вибагливий, химерний) поєднало стильові ознаки доби Середньовіччя й Ренесансу. Цим поєднанням зумовлені основні його ознаки:

- ◆ знову утверджується *складна, вигадлива форма* творів, як було в орнаменталізмі;

- ◆ повертається середньовічний *погляд на Бога як на вершину досконалості*, основу буття, але зберігається й ренесансна увага до людини, лише тепер вона трактується не як противага Богові, а як найдосконаліше його творіння;

- ◆ замість світської спрямованості Ренесансу знов утверджується *релігійне забарвлення* всіх царин культури;

- ◆ зберігається *античний ідеал краси*, але робиться спроба *поєднати його з християнським ідеалом*, тобто йдеться про поєднання краси духовної та фізичної, внутрішньої та зовнішньої;

- ◆ як і Ренесанс, бароко зберігає увагу до природи (і в науці, й у мистецтві), але тепер природа трактується не як противага Богові, а як шлях пізнання досконалості й благостині Творця.

Виробились у бароко й оригінальні, власні, особливості.

- ◆ **Динамізм, рухливість:** у скульптурі й архітектурі це переважання хвилястої із завитками лінії, велика кількість декоративних прикрас; у літературі це змалювання руху, мандрівки, змін, трагічного напруження, катастроф, сміливих авантур.

- ◆ Митець бароко вбачав своє надзавдання в тому, щоб *зворушити, вразити людину*, звідси захоплення гіперболами, гротеском та антитезами.

В епоху бароко простоту форми твору замінюють вигадливістю, надуманістю, пишномовністю. Тепер мистецтво часто сприймається як забава, гра розуму. Розви! вається інтерес до алегорій, з'являються алегоричні драми, поеми, вірші. Важливого значення набуває зовнішній вигляд твору, пишуться вірші у вигляді хреста, чари, ковадла, колони, ромба, стають популярними акровірші¹ та мезостихи².

Людина бароко усамітнюється з Богом, або, навпаки, кидається у вир політичної боротьби, перепливає океани, шукаючи нових колоній, хоче поліпшити стан усього людства чи то політичною, чи то церковною, науковою, мовною (проекти штучних мов), чи якоюсь іншою реформою.

Яскраві *представники європейського бароко*: ♦ *письменники* П. Кальдерон, Дж. Донн, Дж. Мільтон, Ф. де Кеведо; ♦ *художники* Мікеланджело да Караваджо, П. П. Рубенс, Рембрандт ван Рейн, Д. Р. Веласкес; ♦ *композитори* Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель.

Українське бароко (XVII–XVIII ст.). В Україні бароко проіснувало близько 200 років і стало наступним після доби Київської держави розквітом української культури, передовсім архітектури, літератури, освіти, громадсько-політичних інституцій і самоврядування. До цього привели такі чинники:

♦ саме бароко виявилось найбільш суголосним емоційній, романтичній, схильній до зрівноваження протилежностей українській душі;

♦ якраз у той час в Україні було послаблено — а на певний період і зовсім відкинуто — колоніальне ярмо, побудовано досить сильну гетьманську державу, що всіляко сприяла розвитку культури (особливо за часів І. Мазепи, котрий сам був яскравим представником барокової епохи).

- *Завдання основного рівня.* Що ви знаєте про життя та діяльність І. Мазепи? Які риси вдачі та вчинки характеризують його як людину саме барокової доби? Які видатні вітчизняні й зарубіжні митці увіковічили образ гетьмана?

У нашій культурі співіснували два різновиди напряму: «високе» бароко («серйозне», пов'язане з книжною традицією) і «низове» (жартівливо-бурлескне, пов'язане з народною стихією — творчість мандрівних дяків, інтермедії, вертепи).

Особливо значного розвитку в добу бароко набула українська освіта. Першим і найавторитетнішим вищим навчальним закладом у Східній Європі стала Києво-Могилянська академія.

У добу бароко з'явилася ціла плеяда видатних українських *архітекторів*. Найвідоміші з них — *Іван Зарудний*, що, працюючи в Москві, переніс туди ознаки української барокової архітектури (наприклад, Меншикова башта), а також — *Іван Григор'ювич-Біарський*. Серед його шедеврів — полкова канце-

Дзвіниця Софійського собору, збудована коштом І. Мазепи. м. Київ

¹ *Акровірш* (від грецьк. *крайній* і латин. *повтор, вірш, рядок*) — поетичний твір, у якому початкові літери кожного віршового рядка утворюють слово або речення.

² *Мезостіх* (від грецьк. *середній*) — вірш, у якому серединні літери кожного рядка прочитується як певне ім'я або інше слово, різновид акровірша.

лярія в Козельці, надвратна церква з дзвіницею в Кирилівському монастирі, церква Миколи Наберéжного, будинок бурси, міський водогін на Подолі (усе це в Києві).

Барокова музика навіювала внутрішній спокій, гармонію, роздуми про духовне. Провідним жанром був хорувий, так званий партесний (багатоголосий) спів, який вирізнявся стриманістю образного ладу, гармонійністю й простотою. Уражала також високою культурою виконання релігійної пісні — *псальма* (кант). Музика була предметом вивчення в школах, зокрема в Київській академії, яка мала свій оркестр і хори. Високі зразки барокової музики залишили *Максим Березовський, Артем Вєдель, Дмитро Бортнянський*.

Знайдіть в Інтернеті й послухайте на самоті «Отче наш» (<https://www.youtube.com/watch?v=VscBD3N0ITl>) і «Херувимську пісню» (https://www.youtube.com/watch?v=NQG-Z_o3C4s) М. Березовського й «Концерт № 9» (<https://www.youtube.com/watch?v=Y0GXkVtldrK>) Д. Бортнянського. Які почуття й роздуми викликали у вас ці музичні твори, зокрема партесний спів? Як позначилися на вашому настрої?

*І. Г. Пінзель. Богоматір.
Кінець 1750-х років*

Бурхливий розвиток *живопису* та *графіки* зумовлювався передовсім необхідністю оздоблювати нові храми (тому поширюються барокові ікони, живописні елементи іконостаса, фрескові розписи, скульптури, картини на біблійні теми тощо). З'явився попит і на світські портрети (надгробковий, графічний тощо).

Усесвітню славу здобули українські художники тієї доби — *Антін Лосенко, Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський*, галицький скульптор *Іван Георгій Пінзель*.

Розквіт графіки пов'язаний також із книгодрукуванням (титули книжок, геральдичні зображення, ілюстрації, заставки). Досконалу самотутню культуру мали церковні іконостаси: мистецтво живопису тут поєднувалося з різьбленням, давало неповторний ефект через вишуканість і багатство форм. Тому й образи на іконах не виглядали вже аскетичними, а творилися відповідно до вимог барокової людини: поважні, у пишних шатах на різьбленому золоченому тлі.

У XVII–XVIII ст. було створено своєрідну Києво-Львівську школу барокової графіки (*І. Щирський, О. Тарасевич, І. Магура*). Графічні роботи могли бути прості або надто ускладнені, переповнені декором і символами.

- ***Завдання основного рівня.*** Роздивіться уважно скульптуру І. Г. Пінзеля, дзвіницю Софійського собору (див. с. 59). Які ознаки барокового стилю ви помітили в цих творах мистецтва?

Розділіться на групи й підготуйте для однокласників стислі презентації про згаданих вище українських композиторів, художників, скульпторів та архітекторів доби бароко.

Неабиякого розвитку набуло й вітчизняне барокове письменство, причому різних жанрів.

Історично-мемуарна проза. У добу бароко художню літературу розуміли значно ширше, ніж тепер. Зокрема, це поняття включало й такі жанри, як проповідь та історіографія (історичні праці про певну епоху).

Серед досить численної української барокової історіографії (історичної прози) особливо вирізняються *козацькі літописи* (названі так, оскільки розповідають про козацьку добу та творилися козаками). Під цією назвою об'єднуються три літописи — Самовидця, Граб'янки та Величка.

Козацькі літописи підхопили, продовжили й завершили традицію літописання, яка розпочалася ще на початку утворення Русі-України «Велесовою книгою» і «По!вістю врем'яних літ». Козаків-книжників, як і давніх літописців, спонукало взятися за перо прагнення зберегти пам'ять про свою героїчну й трагічну епоху.

Першою серед пам'яток є праця невідомого автора. На думку більшості дослідників, літописцем міг бути генеральний підскарбій (що відповідає нинішній посаді міністра фінансів) за часів гетьмана І. Брюховецького *Роман Ракушка-Романовський* (1623–1703). Невідома й первісна назва. Готуючи рукопис до друку, П. Куліш дав йому заголовок: «Літопис Самовидця про війну Богдана Хмельницького й про міжусобиці, які були в Малій Росії по його смерті». Ця назва стисло викладає зміст праці: у ній відображено події від 1648 до 1702 р. Відтоді твір почали називати «**Літописом Самовидця**».

З особливою гіркою описує Самовидець початок великої Руїни, фатальні прорахунки гетьманів І. Брюховецького, П. Дорошенка, Д. Многогрішного. Докладно розповідає про Чорну раду в Ніжині, у результаті якої до влади прийшов І. Брюховецький і жорстоко знищив свого суперника Сомка та його прихильників.

Зі стильового боку текст не має особливих прикрас, подробиць і відступів.

Значно бароковіший за стилем, ширший за охопленням подій «**Літопис Григорія Граб'янки**». Тут описано історію козацтва з часів його виникнення до виборів гетьмана П. Скоропадського 1709 р. Також наводяться тексти багатьох державних актів, гетьманських універсалів, грамот, договорів. Не випадково саме цей твір науковці вважають першою спробою систематизованого викладу історії України. Автор висловлює своє ставлення до зображаного, робить численні відступи, подає в текст вірші, панегірики¹ тощо.

Найбільший за обсягом і найважливіший за значенням у цьому циклі є чотири томний «**Літопис Самійла Величка**». Він охоплює епоху від 1648 до 1700 р. У творі чітко виявляється пристрасний патріотизм автора. З болем описує Величко Руїну козацького краю й, дошукуючись причин, удається до писаних джерел, розпитує старих людей: «Через що й через кого спустошено тую нашу землю?»

Власне, увесь літопис і став відповіддю Величка на це трагічне запитання. Основну причину бід автор убачає у відсутності патріотизму, звідси — і міжусобні чвари.

Титульний аркуш
«Літопису Самійла
Величка»

¹ *Панегірик* (від грецьк. *хвалебний*) — твір, у якому когось або щось прославляють.

О. Шупляк.
Соколиний рід. 2016 р.

Узірцем патріотизму в літописі показано запорозьке козацтво. Запорожці готові були йти на страшні муки заради своїх, українців, і така саможертвність рятувала багатьох. Наприклад, один із запорожців навмисне здався в полон, а коли його почали катувати, «зізнався», що козаків безліч і вони готуються до наступу. Поляки посадили козака на палю, а самі відступили, хоча потім з'ясувалося, що козаків було зовсім мало.

Центральний образ літопису — *Богдан Хмельницький*. Величко показує гетьмана рятувником нації, порівнює його з Мойсеєм, який вивів колись «ізраїльський люд» з єгипетської неволі.

Так само щирим патріотом і оборонцем християнської віри зображений *Іван Сірко*, якого за хоробрість і мудрість запорожці вісім разів обирали кошовим отаманом. Величко докладно розповідає: якось під час походу в Крим І. Сірко визволив 7 тис. українських бранців. Однак по дорозі додому довідався, що дехто з них іде на Батьківщину знехотя (у Криму надбали вже собі господарства, а вдома нічого свого не мають). Тоді отаман дозволив охочим повернутися назад у Крим. Таких виявилось 3 тис. осіб. Та коли ці люди відійшли, наказав козакам догнати їх і вирубати. Цей вчинок можна оцінити як варварство. Однак Величко схиляється до іншої оцінки: тільки перед реальною загрозою цілковитого знищення всієї нації І. Сірко зважується на цей хоч і жорстокий, але вимушений останній засіб національного самозахисту. І рішення таке було для нього дуже важким: відпустивши невільників, він до останньої миті не вірив, що ті повернуться-таки до татар. А тому «вийшов на могилу... і дивився на них, аж доки не стало їх видно». І лише по цьому віддав страшний наказ. А потім сам приїхав на місце розправи та промовив над порубаними земляками: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до Страшного Господнього суду, ніж би мали розмножуватися в Криму поміж бусурманами на нашій християнській молодецькій голові, а на свою відвічну без хрещення погібіль».

Гине мати-Україна від старшинських усобиць, жажливих нападів зовнішніх ворогів, треба її рятувати, задля неї жити й боротися — така *провідна ідея* літопису.

- *Завдання основного рівня.* За допомогою яких малярських прийомів художник О. Шупляк розкриває у «двовзорі» лицарський дух козацтва?

Хронологічно останнім і, безсумнівно, найвідомішим зразком давньої української історичної прози стала «*Історія р'усів*» (тобто українців).

Праця написана російською книжною мовою (на той час це був один із варіантів нашої літературної мови), але автор був українцем, про що свідчить вплив козацьких літописів і велика кількість українізмів у тексті. У творі зроблено огляд історії України від початків (ще легендарних біблійних часів) до скасування гетьманства, точніше — до 1769 р. (остаточної загибелі козацької держави й завершення староукраїнського періоду).

Досі залишається невідоме ім'я автора — остерегаючись кари за гостру критику Російської імперії, він не підписав свій твір. Книгу написано орієнтовно напри-

кінці XVIII — на поч. XIX ст. Її жанр — історіософський¹ трактат. Наскрізна ідея — кожен народ має всі права на самостійний державно-політичний розвиток; історія України — це безперервна боротьба народу за визволення.

Автор пам'ятки різко заперечує твердження російської імперської науки, що нібито Україна з'явилася лише в XIV–XVI ст., а доти це була порожня земля. Він переконливо твердить, що Київська держава — це державне утворення саме українського народу, це — Україна, а не Росія, бо до Київської держави з російських земель входив тільки Новгород.

Головна увага зосереджена на епохальній події — Національно-визвольній війні українського народу 1648 р., бурхливому українському відродженні та наступній страхітливій Руїні.

Твір справляє сильний емоційний вплив на читача завдяки тому, що історичний зміст утілюється в досконалій художній формі. Центральними постатями української історії є для автора Б. Хмельницький та І. Мазепа.

Образ ватажка війни розкрито передовсім у державотворчих виступах і діях.

Перечитайте в хрестоматії (або на сайті «Ізборник» за адресою: <http://litopys.org.ua/istrus/rusiv.htm>) уміщену в літописі промову Б. Хмельницького до реєстрових козаків під Жовтими Водами. Які причини змусили український народ розпочати війну проти поляків? Як ця промова характеризує самого гетьмана? Які художні засоби використані в цьому уривку?

Про І. Мазепу автор говорить обережно. Проте намагається характеризувати всі плюси й мінуси його складної натури. Особливо докладно розмірковує над тим, як міг визріти в гетьмана таємний задум виступити проти царя. Переповівши різні версії, прикрившись сумнівним осудом, нарешті, чесно й вичерпно розкриває справжні мотиви й наміри гетьмана, подаючи його прокламацію до українського народу.

Прочитайте текст цієї прокламації в хрестоматії або ж на сайті «Ізборник». Якими аргументами вмотивує гетьман своє рішення? Чи актуальні його міркування для України наступних епох аж до сьогодення? Чому, на ваш погляд, така логіка багатьох українців від часів І. Мазепи й донині не переконує?

«Історія русів» завжди була дуже популярною. У рукописних копіях вона поширювалася таємно по всій Україні. Уперше надрукувати її вдалося філологу Осипові Бодянському лише 1846 р.

Козацькі літописи та «Історія русів» стали благодатним матеріалом для вітчизняних істориків (М. Маркевича, М. Бантиша-Каменського, М. Грушевського, Д. Яворницького й ін.), а насамперед для письменників (М. Гоголя, Є. Гребінки, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, М. Старицького, Б. Лепкого й ін.). Для більшості з них це були не просто джерела інформації, а важливі чинники формування світогляду, утвердження національної свідомості. Як наголошував І. Франко, саме «Історія русів» стала тим ідейним ґрунтом, на якому виросла нова українська література.

Пам'ятник І. Мазепі.
м. Полтава

¹ *Історіософія* — осмислення сенсу історичних подій.

Українська барокова поезія. Книжне віршування поширилося в українському письменстві разом із християнством із Візантії, Болгарії та Моравії. Поступово почала впливати на нього й багатюща, прадавня традиція української усної народної поезії. У ті давні часи вважали, що всяка освічена людина повинна вміти скласти вірша з будь-якого приводу. Саме тому в братських школах, колегіях, особливо в Києво-Могилянській академії, піітика (теорія та практика віршування) була одним з основних предметів.

Розквіт староукраїнської поезії припадає на кінець XVII–XVIII ст. Віршові твори писали представники майже всіх освічених суспільних верств: священники та ченці, учителі, студенти, урядовці, мандрівні дяки, письменні селяни.

Визначна постать в українській бароковій літературі — **Іван Величковський** (бл. 1650–1701). Це — поет, перекладач, теоретик літератури, культурний і громадський діяч. Він народився, імовірно, на Чернігівщині, навчався в Києво-Могилянській колегії. Потім працював у чернігівській друкарні, належав до місцевого гуртка поетів. Згодом оселився в Полтаві, служив священником.

У творчості поета поєднуються духовні та світські мотиви.

Світські мотиви яскраво виявляються в епіграмах¹. Це філософсько-критичні картини з повсякденного життя: «На скупого», «На лисого», «До жонатих», «Про грішників», «До добродія» та ін.

Духовні мотиви визначають книгу «*Дзигар² з напівдзигарком*» (1690). Перед нами надзвичайно цікаво й вишукано побудована поема з циклу віршів про час — «Минуті» (тема в добу бароко популярна). У баченні поета доба (ніч і день як заокруглена цілість) — образ Бога та Його Матері, символ вищого розуму й істини. У цьому Дзигарі (читай — Бозі) людина — лише «минута» (слово, що етимологічно виводиться від «минати»), істота недосконалого й минушого світу.

І. Величковський добирав традиційні теми, не шукав нового змісту, зате приділяв велику увагу формі творів. Однією з найбільших заслуг поета є його розробка теорії та практики курйозного віршування, яке він назвав «штуки поетицкіє».

Теорія літератури

Староукраїнська барокова поезія, закономірно, була дуже схильна до різноманітних прикрас. Тому серед характерних її ознак — **курйбзні³ вірші**, що мали незвичайний зовнішній вигляд (при цьому про зміст автори не особливо дбали). Існувало багато різновидів такої поезії:

- ◆ у тексті фігурного вірша рядки різної довжини розміщувалися у формі чаші, зірки, хреста, меча тощо;
- ◆ у творах різновиду «рак» добиралися такі слова, щоб під час читання кожного рядка зліва направо й навпаки виходив той самий текст: *Анна во дар бо ім'я мі обрадованна*;
- ◆ в азбучному вірші кожне слово починалося з наступної літери алфавіту;
- ◆ в акростиху, або акровірші, перші (іноді останні чи середні) літери кожного рядка утворюють слово або речення, найчастіше ім'я того, кому твір присвячено. Курйозні вірші завжди викликали інтерес читача, розвивали уяву, пов'язували поезію з образотворчим мистецтвом.

¹ *Епіграма* (від грецьк. *epigramma*) — короткий вірш сатиричного змісту, спрямований здебільшого проти кого-небудь особисто.

² *Дзигар* — великий годинник на вежі.

³ *Курйбзний* (від фр. *curieux* — цікавий, дивовижний) — тут: незвичайна побудова речень, розташування рядків.

Сторінки
рукописної збірки
І. Величковського
«Млеко...»

І. Величковський узагальнив досягнення європейської та української курйозної поезії й створив спеціальну теоретичну працю з наведеними власними прикладами — *«Млеко од овці пастору належює»* (1691). Автор у ній розглядає 20 різновидів курйозної поезії, частина з яких — його власні винаходи.

Творчість І. Величковського яскраво засвідчила досконалий рівень української барокової поезії.

Інтимна лірика. У XVIII ст. дуже популярною стає любовна поезія. Писали такі вірші мандрівні дяки, писарі, канцеляристи й інші грамотії із соціальних низів. Тому мотиви любовної туги в цих творах нерідко перепліталися з наріканнями на бідність, сирітство, «злих людей», непереборні життєві труднощі. І все ж насамперед стверджується право на вільну, сильнішу за обставини любов, звеличується щирість почуттів, вірність закоханих.

Деякі зразки книжної лірики стали популярними народними піснями. Це насамперед вірш **Семена Климовського** *«Їхав козак за Дунай»*. Цей поет і філософ — один із найзагадковіших українських авторів. Біографічних відомостей про нього не збереглося майже ніяких.

Він народився близько 1705 р. десь на Харківщині, помер приблизно 1785 р. в с. Припутнях на Херсонщині. З усього видно, що мав академічну освіту, користувався неабияким авторитетом у тогочасному суспільстві.

1724 р. він надіслав Петрові I два філософсько-публіцистичні поетичні твори — *«Про правосуддя начальників»* і *«Про смирення найвищих»*. Трактати містили різку критику царської влади. Основним законом суспільного життя в них проголошувалася справедливість, визначальним принципом державної політики — правда, без неї держава *«підгниває і падає»*. Очевидно, тільки смерть Петра I врятувала вільнодумного філософа від розправи.

- **Завдання основного рівня.** Простежте, у чому саме перегукуються суспільно-політичні погляди С. Климовського й С. Оріховського. Про що це свідчить?

Невмирущу славу принесла С. Климовському його пісня *«Їхав козак за Дунай»*. Із середини XVIII ст. текст не міг дійти до нас у первісному вигляді, проте, очевидно, і в авторському варіанті вирізнявся народнопісенними ознаками.

У пісні розгортається фольклорний мотив прощання козака з дівчиною перед походом (пригадайте хоч би народну пісню *«Їхав козак на війноньку»* чи пісню

Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки...»). Використовується також традиційний образ «за Дунаєм» (як символ чужого краю), народнопісенний діалог козака й дівчини, постійні епітети, літоти.

Усі ці засоби створюють сумну атмосферу прощання (можливо, назавжди) двох ніжно закоханих. Пісня тонко передає особливості психології української дівчини (що віддано, самозречено любить, заради кохання готова пожертвувати всім) і козака (який теж вірно любить, але навіть заради коханої не може зректись свого лицарського обов'язку захищати Вітчизну).

Запальну козацьку натуру виражає ритм пісні — дібраний так, що під нього може марширувати (і не раз марширувало) багатотисячне козацьке військо.

Фольклорна манера, розкриття визначальних граней української душі — усе це дало змогу поширитися пісні всією Україною, стати народною й пережити століття. Набув цей шедевр і світової слави: О. Пушкін написав вірш «Козак» на мотив пісні, її музичні обробки зробили всесвітньо відомі композитори Л. ван Бетховен, К. М. фон Вебер, О. Аляб'єв та ін. Перекладений варіант пісні німці вважають своїм фольклорним твором.

Знайдіть в Інтернеті й послухайте різні варіанти виконання пісні «Їхав козак за Дунай» (<https://www.youtube.com/watch?v=JiT45GfyCXU>; <https://www.youtube.com/watch?v=FTnRCbokieU>; <https://www.youtube.com/watch?v=dqCA-s91TUU>; <https://www.youtube.com/watch?v=o3dbAZcZtoA>). Чим відрізняється модернізована версія гурту «Гайдамаки» від традиційних зразків? Які почуття й переживання викликала у вас пісня?

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчене у 8 класі. Що таке драма? Які особливості драматичних творів?

Староукраїнська драматургія. Театральне мистецтво існувало в Україні з давніх часів. Це насамперед народна драма (весілля, обрядові ігри, вертеп тощо). У добу Русі-України популярними були «ігрища скоморохів¹». Нарешті, церковна служба (літургія) так само побудована за законами театрального (священно-театрального) дійства.

З початку XVII ст. активно розвиваються шкільні драми. Так іменувалися ці твори, тому що писали їх викладачі піітики (часом у співавторстві зі студентами), а виконували вихованці навчальних закладів під час свят, прийому поважних гостей або наприкінці року.

Яскраві зразки цього жанру залишив *Дмитро Туптало* — церковний діяч, митрополит Ростовський і Ярославський, учений і письменник. Навчався в Києво-Могилянському колегіумі. Ставши ченцем, служив ігуменом² у різних монастирях України, був придворним проповідником гетьмана Самойловича.

1701 р. за наказом царя Петра I отця Димитрія було переведено на службу до Росії. У Ростові він відкрив школу, де могли навчатися діти з різних суспільних станів. Свій життєвий шлях подвижник завершив 1709 р., а через півстоліття церква проголосила його святим (канонізувала).

Протягом багатьох років Дмитро Туптало укладав життя святих — Четьї Мінеї, писав богословські трактати, епіграми, а також виголошував проповіді,

¹ *Скоморо́хи* — на Русі так називали професійних мандрівних співців та акторів (лицедіїв), учасників свят, обрядів, ігор.

² *Ігу́мен* (від грецьк. *той, що веде, іде попереду*) — настоятель монастиря.

у яких пристрасно захищав знедолених і вбогих, закликав мирян жити за Христовими заповідями. За стилем це виразні барокові твори з великою кількістю риторичних питань, вигуків, алегорій тощо, їхня мова близька до живої народної. Отець Дмитрій створював п'єси насамперед з метою християнського просвітництва й виховання. Збереглося дві з них — «Успенська драма» (1677) і «Різдвяна драма» (1702).

Особливим різновидом староукраїнської барокової драматургії був *вертеп*. У перекладі з грецької це слово означає «печера». У Біблії розповідається, що Богоматір Марія народила Сина Ісуса в печері (біля м. Вифлеєма), у якій пастухи під час негоди тримали худобу. Ця оповідь з історії християнства взята за основу різдвяної вистави. Є свідчення, що існували й великодні вертепні драми, у яких ішлося про смерть і воскресіння Ісуса Христа, але вони до нас не дійшли.

Вертеп є різновидом лялькового театру, здавна знаного в усьому світі. Він об'єднує п'єсу серйозного, урочистого змісту й веселі сценки на зразок інтермедій¹.

Судячи з деяких згадок у літописах, можемо припустити, що вертеп існував ще в часи Київської держави. Перше безсумнівне повідомлення про нього датується XVI ст. Найчастіше вертеп возили по дворах чи виставляли у свята на базарних майданах мандрівні дяки чи школярі й отримували за вистави винагороду грошима або їжею. Пізніше за цю справу бралися просто охочі артистичні натури.

Вертепна скринька мала вигляд двоповерхового будиночка без передньої стінки, майстерно зробленого з дерева та твердого картону. Скринька Висоту мала приблизно півтора метра, ширину — понад метр, глибину — півметра. У підлозі кожного поверху (ярусу) були довгі розгалужені щілини, замасковані хутром, тому непомітні для глядача. Сховані за скринькою вертепник і його помічники рухали по цих щілинах одягненими дерев'яними ляльками на дротах. Змінюючи голос, промовляли репліки дійових осіб, співали за них і грали на якомусь інструменті.

На горішньому ярусі відбувалася вистава першої (духовної) частини вертепного твору, за змістом тотожної зі шкільною різдвяною драмою. Спільні в них і дійові особи: Богоматір, Йосип, Ангели, Царі-Волхви, Пастухи, цар Ірод, Воїни та ін.

На нижньому ярусі розігрувалася світська частина — сценки з тогочасного народного побуту, створені за зразком інтермедій. Дійовими особами тут були Селянин, Дід, Баба, Панотець, Циган, Жид, Москаль, Лях та ін. Кожен персонаж був одягнений у свій національний костюм. Вони «говорили» рідною мовою, співали пісні й виконували танці свого народу, поводитися відповідно до власного суспільного становища та національного характеру. Уся вистава тривала іноді до трьох годин.

Вертеп пережив шкільну драму майже на півтора століття. Майстри цієї справи носили вертепну скриньку по селах і містах ще на початку XX ст. Нині вертепні вистави поступово відроджуються, особливо в час Різдвяних свят.

Традицію й поетику інтермедій і вертепів підхопили й розвинули в XIX ст. І. Котляревський (поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), П. Гулак-Артемівський (байка «Пан та Собака»), Г. Квітка-Основ'яненко (п'єса «Сватання на Гончарівці»), Т. Шевченко (поєми «Сон», «Великий льох») та інші автори.

¹ *Інтермедія* (від латин. *між* і *середина*) — невеликі, одноактні комедійні п'єси, що відбувалися в перервах між діями шкільної драми серйозного змісту. За основу сюжету брали анекдотичні історії з народного побуту.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

(1722–1794)

Доля подарувала Україні Сковороду, а ми морально зобов'язані вслухатися в його заповіді й жити сьогодні за його величавим посланням: «Знайдімо нове серце, одягнімося в одягу нових нетлінних надій, у нутро братолюб'я, тоді нам усе живе просвітлиться, увесь мир заграє й заскаче. Буде нам щодня Великдень, не заїде сонце нам, і місяць не умалиться нам. Ми ж наречемося народом святим, людьми оновлення». Хай справдиться його побажання, хай світлою й невмирущою буде пам'ять величного філософа України.

М. Жулинський

Григорій Сковорода, безсумнівно, найвизначніша, найславетніша постать в Україні доби бароко. Він — перший український культурний діяч, що здобув міжнародне визнання, відкрив світові нашу культуру, засвідчив її довершеність і самотність. Про Г. Сковороду написано багато — близько 2 тис. досліджень. Однак і в його житті та творчості залишилося чимало таємничого, нез'ясованого, легендарного. Отже, перед нами людина-загадка, людина-легенда.

Ким був Г. Сковорода? Сучасні словники й енциклопедії іменують його філософом, поетом і прозаїком. Усе це так, але не тільки. Сенсом свого існування він обрав наслідувати Ісуса Христа й трактувати, пояснювати Біблію. Тобто насамперед він — християнський богослов, «учитель Закона Божія», як називав себе сам, підписуючи листи.

Однак Г. Сковорода — син своєї нації й епохи, і це позначилося на його виборі. Не випадково він став, за православною термінологією, іноком — тобто іншою людиною, яка мовила світові «ні». І то не звичним, «офіційним» ченцем, а «світським», незалежним і мандрівним.

Пригадаймо таку характерну для української душі глибоку, інтимну християнськість; також барокові ознаки — пристрасть до мандрів, пошук особистого шляху до Бога, аскетизм у поєднанні з внутрішньою свободою, настанову на споглядання й осмислення світу.

Світогляд Г. Сковороди. Ознайомлення з доробком класика почнемо зі світогляду, пам'ятаючи про те, що перед нами насамперед богослов, християнський мислитель. Свої філософські погляди Г. Сковорода висловлював майже в усіх творах: віршах, байках, притчах, а найбезпосередніше — у трактатах¹.

Які основні ідеї сквородинівського світогляду?

1. *Антитетичність буття.* На погляд філософа, буття складається з антитез, у ньому поєднуються зміст (дух, Бог) і форма (матерія). Так само двоїстою є людина. Ми — матеріальні. Однак серцевиною нашою є часточка Бога (душа). Божественна природа первинна й визначальна: «Увесь світ складається з двох натур: одна видима, друга невидима. Оця невидима натура, або Бог, проникає й утримує все створіння, усюди й завше був, є і буде». Ці ідеї найвичерпніше розкриваються в трактаті «Кільце».

¹ *Трактат* (від латин. *tractare* — розглядати, досліджувати) — це науково-теоретична праця, автор якої аналізує складну проблему, усебічно аргументує якусь нову концепцію.

2. *Тривимірна картина світобудови.* Г. Сковорода уявляв світ як «прекрасний храм премудрого Бога». Він складається з трьох світів:

1) макрокосмос — це Всесвіт (загальний світ Бога, що включає «незчисленні світи», де «живе все породжене»);

2) мікрокосмос — це людина;

3) світ символів — це Біблія (вона через символи «веде думку нашу до розуміння вічної Натури» — Бога, вона «безтілесне єство Боже» зображає символами, «щоб невидиме було видимим»). Про це докладно йдеться в трактаті «Книжечка про читання Святого Письма, названа Жінка Лотова».

Філософ постійно шукав і часто знаходив символічний ключ до Біблії — власне, цьому й була присвячена вся його творчість. Саме через те мова не лише його художніх творів, а й наукових праць густо пересипана символами. Зауважте: і намагання збагнути універсальну картину світу, і зосередження уваги на символіці, надання глибокого філософського сенсу формальним прикрасам — ознаки виразно барокові.

3. *Пошук щастя через самопізнання.* У центрі філософії Г. Сковороди — людина. Він вважав її найвищим і найпрекраснішим творінням Бога, найбільшою цінністю земного світу та твердив: «Людина є всієї Біблії і кінець, і центр, і гавань». Тому й Святе Письмо так шанував, бо бачив у ньому своєрідну «аптеку», що призначена «для лікування душевного стану, не виліковного жодними земними ліками».

Чому, на ваш погляд, геніальний французький скульптор О. Роден назвав цю роботу саме так? Який символічний зміст ви в ній убачаєте? З якими ідеями Г. Сковороди перегукується ця скульптура?

Людина народжена для щастя, і має бути щасливою, і прагне цього понад усе. Однак найчастіше не знає, як цього досягнути. Учений якраз зосереджує всі зусилля на те, щоб навчити нас премудрості щастя.

Щастя — сенс нашого існування в наближенні, доростанні до Бога, перетворенні на Людинобо́га. Чи це можливо? Цілком! Річ у тім, що в ідеалі людина — як Бог, бо створена за образом і подобою Бога (Книга Буття. — 1: 26–27). При цьому є два ступені людського розвитку, становлення — тілесний і духовний. Доки людина залишається суто тілесною, доти вона поневоле! на й нещасна — раб своїх інстинктів, страхів, земного зла. Тільки стаючи духовною (такою, що пізнала себе, виявила в собі себе справжню, богоподібну, подивилася на себе «оком віри»), людина здобуває свободу й щастя, стає Людинобогом. Вона отримує змогу сягнути безмежності, ширяти вільним духом у висоту, глибину й ширину буття.

Отже, перше, що має зробити людина на шляху до щастя, — пізнати себе: «Щастя твоє в тобі самому: пізнавши себе, пізнаєш усе, а не пізнаєш себе — ходитимеш у темряві й боятимешся там, де страху й не було». Пізнаючи себе, ми пізнаємо й Бога, а значить — Істину й сенс нашого існування. Осмисленню цієї ідеї Г. Сково! рода присвятив трактат «Наркіс. Розмова про те: пізнай себе».

О. Роден. Собор. 1908 р.

4. *Філософія серця. Любов.* Пізнавати себе й Бога людина може тільки серцем. Пізнаючи себе, ми починаємо жити серцем. Цим символом філософ позначає почуття, «безодню» душі. Що людина відкриває, пізнаючи себе й Бога в собі, тобто що є першоосновою світу, рушієм життя? Це — любов.

Г. Сковорода: «Що є приємнішим, солодшим і цілющим за любов? Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не ніщо без любові? Що дає основу? Любов. Що творить? Любов. Що зберігає? Любов. Що дає насолоду? Любов. Любов — початок, середина й кінець. Людина без любові — ніби позбавлена сонця, напів-мертва. Любов не виникає між негідниками: «Як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби». Щоб тебе полюбили, спершу сам полюби, бо «любов викликається любов'ю». Хто любить — той і щасливий».

Щастя, за Г. Сковородою, і в любові до природи. Адже, пізнаючи природу й себе в ній, людина зазнає почуттів захоплення й радості від сприймання прекрасного. Для самого мислителя природа була джерелом гармонії та натхнення: він писав здебільшого влітку, часто на самоті, оточений тільки природою (на пащі, у полі, у гаю), що пізніше й дало підстави назвати його «слов'янським Руссо».

Не може бути повного щастя без любові до рідного краю. Г. Сковорода був щирим патріотом України. Щоправда, патріотизм його своєрідний — він не відгукувався на політичні події, остаточне уярмлення Батьківщини: скасування гетьманства, жорстоке, віроломне придушення Гайдамаччини, знищення Запорозької Січі тощо. Очевидно, вважав, що, утрутившись у ці справи, зануриться

Г. Єгорова. Портрет Григорія Сковороди

надмірно в повсякденну мирську метушню, дозволить світові піймати себе. Найгірший наслідок такого підходу в тому, що філософ, за середньовічною традицією, писав свої твори ще книжною мовою — неоковириною, ускладненою, важко зрозумілою для народу.

Разом із тим він яскраво виявив — і творчістю, і долею — українську душу; не раз мав добру нагоду залишитися на чужині, але завше повертався до рідного краю; захоплено оспівав природу й людей України. Нарешті, його гостра критика гріховного, потворного світу («гогочущих», «лукавих», «алчних», «зміїв», «крокодилів», «мавп») — це насамперед критика Російської імперії, що уярмила Україну.

Учення Г. Сковороди про основне значення почуттів для людини та про любов як основу буття цілком виникає з української душі та Біблії.

Прочитайте в Біблії розділ 13 («Гімн про любов») з Першого послання апостола Павла до коринтян. Порівняйте його з міркуваннями Г. Сковороди. Що спільне в цих роздумах і чим філософ доповнює роздуми апостола?

Це вчення згодом назвуть *філософією серця*. Його продовжать і розвинуть М. Гоголь, Т. Шевченко, знаний український філософ П. Юркевич, якоюсь мірою майже всі видатні українські митці й мислителі пізніших епох.

5. *Ідея «сродної» (тобто спорідненої) праці.* Коли людина осягнула себе, пізнала велику науку любові й смирення, вона обов'язково зрозуміє, що її покликання в праці-творчості. Це праця захоплива, уміла, прекрасна, така, що з примітивного творить досконале. Однак такою може стати лише праця за покликанням, праця, у перебігу якої людина реалізує закладені в неї здібності.

Г. Сковорода: «Якщо ти усвідомлюєш, для чого ти народжений, і працюєш із приємністю, ти щасливий. Ори землю або носи зброю, займайся купецькою або мистецькою справою — роби те, для чого народжений... повне щастя найперше не в досягненні якогось результату, а в самому процесі праці за покликанням».

Докладно про цю ідею мудрець розмірковує в трактаті *«Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу»*.

6. *Важливість виховання.* Надзвичайно важливу роль у самопізнанні, самостворенні людини духовної Г. Сковорода відводив вихованню. Саме педагогічні ідеї стали вершиною духовних шукань мудреця, у них об'єдналися в чітку систему всі щойно названі ознаки його світогляду. Адже, як мовилося, він — насамперед учитель Христової науки.

Так от, на його погляд, основне завдання педагога — розкрити закладене природою покликання учня (схильність, здібності до певної діяльності — до хліборобства, науки, мистецтва, торгівлі, спорту, управління тощо).

Корисним для себе (і для суспільства) буде тільки той, хто пізнав свою природу. Тоді людина розуміє свою місію, своє покликання на землі й виробляє для себе спосіб життя, за основу якого взято «споріднену працю». Тільки так людина може самоствердитися й самореалізуватися — стати щасливою.

Свої педагогічні ідеї Г. Сковорода докладно розкриває в листах до учня М. Ковалинського та в кількох трактатах-притчах (насамперед *«Вбогий Жайворонок»* і *«Вдячний Еродій»*).

• *Завдання основного рівня*

1. Яка з цих ідей Г. Сковороди вам видається найбільш актуальною сьогодні? Чому? А яка з них стала для вас відкриттям?
2. Одна з визначальних ознак стилю мудреця — афористичність¹ вислову. Прочитайте вдумливо вміщені на с. 3 форзаці підручника деякі афоризми Г. Сковороди. Як ви розумієте їхній зміст? Проілюструйте узагальнення філософа прикладами з ваших життєвих спостережень і мистецьких творів.

Г. Сковороді вдалося реалізувати найважливіший для педагога принцип: він навчав, як жив, і жив, як навчав. Тобто втілював свою філософію у власному житті. Тому й знайомство з цим письменником ми почали зі світогляду, а не з біографії. Його біографія є одним з його творів, і то найважливіших, найпереконливіших.

Григорій Савович Сковорода народився 3 грудня 1722 р. в селі Чорнухах на Полтавщині в козацькій родині Сави й Палажки. До батька малого Гриця часто заходили козаки-побратими, згадували привільне життя на Січі; навідувалися й кобзарі, яких хлопчик дуже любив слухати.

¹ *Афоризм* (від грецьк. *визначення, вислів*) — короткий, влучний, оригінальний вислів, що виражає глибоку, узагальнену думку.

Садиба
Г. Сковороди.
с. Чорнухи.
Реконструкція

Непересічні здібності виявилися в нього дуже рано: він гарно грав на сопілці, яку подарував кобзар; ще не вмючи читати, з великою цікавістю розглядав малюнки в книжках. Гриць навчався в парафіяльній¹ школі, як і всі сільські діти. Якось у село зайшов мандрівний дяк зі спудеїв Києво-Могилянської академії, розказував школярам багато цікавого про чужі краї, про різні природні явища, чудернацькі науки. Гриць вирішив за всяку ціну стати таким же — освіченим, розумним мандрівником. Так було зроблено життєвий вибір.

Прагнення знань привело дванадцятирічного хлопця в Києво-Могилянську академію. Тут Григорій навчався з перервами більше 10 років, досконало опанував грецьку, латинську, польську, старосєврейську, німецьку мови. Це давало можливість читати твори світових філософів в оригіналі. Особливо ретельно навчали в академії складання віршів і красномовства (піїтики й риторики). Ці предмети давалися йому дуже легко й зумовили згодом його неабияку поетичну майстерність.

Славилася також академія своїм хором. Оскільки Григорій був обдарований голосом і музичними здібностями (грав на сопілці, флейті, скрипці, бандурі), то відразу став хористом. Коли із Санкт-Петербурга приїхав до Києва придворний із дорученням відібрати для царського хору кращих співаків, то, прослухавши багатьох, вибрав лише семеро, у тому числі й Г. Сковороду. Три роки довелося юнакові потішати співом імператрицю Єлизавету та її вельмож. Однак при дворі Г. Сковорода здобув ґрунтовну музичну освіту, отримав звання придворного устáвника, тобто диригента церковного хору. Цариця брала свою капелу на всілякі державні урочистості, на балі. Тут юнак добре вивчив вищий світ, мав змогу ввійти в нього, але не спокусився цим.

Якось Єлизавета з придворними й царською капелюю відвідала Київ. Побачивши рідний край, Г. Сковорода навідріз відмовився повертатися на чужину й домігся звільнення з придворного хору. Однак провчився в Києво-Могилянській академії недовго. Через рік (у серпні 1745 р.) він вирушив у подорож по Європі в складі дипломатичної місії. Юнак побував в Угорщині, Австрії, Словаччині, можливо, навіть в Італії та Франції. Григорій слухав лекції відомих професорів, працював у бібліотеках, ознайомлювався з культурою Західної Європи, з найпереводішими тогочасними ідеями. За кордоном він пробув п'ять років, *«возвратясь (цитуємо біографа М. Ковалинського) із чужих краєвъ наполненъ ученостію,*

¹ *Парафія* — первинна церковно-адміністративна організація, громада вірян.

свѣдѣніями, знаніями, но с пустымъ карманомъ, в крайнемъ недостаткѣ всего нужнѣйшаго».

На якийсь час Г. Сковорода повернувся в рідне село, але батько й мати вже померли, а брат виїхав в інше місце та його сліди загубилися. Не залишалося нічого іншого, як вирушити самотою в мандрівку по світах.

Подальшу свою долю Г. Сковорода вирішив пов'язати з найближчою його натурі педагогічною працею. Наприкінці 1750 р. його призначають на посаду викладача піітики в Переяславському колегіумі.

Молодий професор дуже вирізнявся серед інших викладачів. Він просто й дохідливо пояснював складні теоретичні поняття, наводив численні цікаві приклади, нерідко з фольклорних творів. Основним методом навчання тоді було бездумне зазубрювання підручника, Г. Сковорода ж вимагав насамперед розуміння наукових положень. Нерідко ходив зі студентами в поле, у ліс, на річку, учив спостерігати й розуміти природу. Він також рішуче виступав проти фізичного покарання студентів, приниження їхньої людської гідності. За такі новаторські підходи до викладання консервативно налаштовані вчителі звинувачували його у вільнодумстві, писали доноси, зводили наклепи. Як наслідок, незабаром філософ утратив роботу.

Далі ще два роки Г. Сковорода навчався у вищому богословському класі Києво-Могилянської академії (звернімо увагу: мислитель продовжував учитися більшу частину свого життя). 1753 р. він стає домашнім учителем у поміщика Степана Томарі із с. Ковра́я (тепер — на Черкащині), учить його сина Василька. Дуже швидко хлопчик усім серцем прихилився до мудрого, доброго вчителя. Проте й тут незабаром виник конфлікт: пані Томарі здалося, що вчитель надто непоштиво, «по-мужицьки» поводить з її сином. Степан Томара піддався наполяганням вольової та істеричної дружини та звільнив учителя.

Скориставшись нагодою, Г. Сковорода 1755 р. побував у Москві. Зупинився в Троїцько-Сєргієвській лаврі. Намісником був там земляк-українець, який запропонував досить привабливну посаду викладача монастирського училища. Однак він так затужив за Україною, що незабаром повернувся до рідного краю. На слізні вмовляння С. Томари знову став у нього домашнім учителем і прожив у Ковраї доти, доки Василька не віддали до офіцерської школи.

Якраз у коврайський період (1753–1758) відбувалося його становлення як філософа й письменника. Увесь вільний час він проводив на природі, спав лише чотири години на добу, прокидався завжди до сходу сонця, був вегетаріанцем, їв лише раз на день, молився опівночі.

1759 р. Г. Сковорода отримав посаду професора поетики Харківського колегіуму та пропрацював там з деякими перервами 10 років. Серед студентів він обрав собі учня й духовного

Пам'ятник Г. Сковороді.
м. Переяслав-Хмельницький

спадкоємця — Михайла Ковалинського, який одразу після смерті філософа написав найґрунтовнішу його біографію «Життя Григорія Сковороди». Та найважливіше те, що саме з листів до М. Ковалинського (збереглося їх 79, переважно за 1762–1763 рр.) розпочалася філософська творчість мислителя. Тут сформульовані майже всі його ідеї, що будуть потім розгорнуті в трактатах.

1769 р. Г. Сковорода під тиском знову ж таки надто консервативного керівництва остаточно залишив Харківський колеґіум і вже більше ніколи не займав офіційних посад. Відтоді він цілком поринув у мандрівне життя.

У поведінці Сковороди-мандрівця було чимало незвичного: називав себе прибульцем на землі; будучи вже літньою людиною, усе одно вважав себе студентом. Крім того, мав запальну, різку, іронічну вдачу (мабуть, закономірний спосіб самозахисту від світу людини з такою життєвою настановою, яка була в нього). Усе це багатьом не подобалося.

Представники аристократії, офіційної культури дуже скептично ставилися до просвітницької праці Г. Сковороди серед народу. Однак його слава, популярність зростала щоденно. У багатьох місцях з'являлися гуртки його шанувальників і послідовників. Філософ здобув визнання й серед простолюду. Під час мандрів його впізнавали в селах, на шляхах, радо вітали, приймали на нічліг. Адже в народі сприймали майже як святого. У багатьох селянських хатах висіли його портрети. Люди твердили, що ті оселі, у яких він побував, ніколи не покидає щастя.

Ще за життя про нього було складено чимало легенд, більшість з яких мають реальну основу. В одній із них розповідається, як, подорожуючи Україною, російська цариця Катерина II довідалася про знаменитого філософа Г. Сковороду й забажала з ним зустрітися. Надіслані гінці знайшли його в чабанській хаті, де він розмовляв із вівчарями. На «височайше» запрошення мудрець відповів відмовою, кинувши при цьому: *«Сопілка та вівця мені дорожчі царського вінця»*.

Останні роки філософ жив переважно в гостинного поміщика А. Ковалевського в с. Паніва́нівці на Харківщині.

А відійшов у вічність так, як і належить високодуховній особистості.

Професор І. Срезневський записав свого часу ще від живих очевидців такий переказ про останній день Г. Сковороди: «У селі в дідича¹ Ковалевського невеличка кімнатка, вікнами в садок, окрема, привітна, була його останнім помешканням. Між іншим, він бував у ній дуже нечасто: звичайно або розмовляв з господарем, також старою людиною, доброю, благочестивою, або ходив по садку й по полю. Сковорода любив життя на самоті та серед близьких. Був чудовий день. До дідича прибуло багато сусідів погуляти та побенкетувати. Також звичаєм стало послухати Сковороду. Його всі любили слухати. За обідом Сковорода був незвичайно веселий і балакучий, навіть жартував, розповідав про своє минуле, про свої блукання, про скрутні часи свого життя. Пообідавши, Г. Сковорода непомітно пішов з хати. Довго ходив він по нерівних доріжках, зривав плоди й роздавав їх хлопчикам-робітникам; проминув день. Надвечір господар сам пішов шукати Сковороду й знайшов його під гіллястою липою. Сонце вже заходило, останнє проміння пробивалося через густе листя. Сковорода із заступом у рuci копав яму — вузьку, довгу домовину.

¹ Синонім до слова *дідич* — поміщик.

— Що це, друже Григорію, ти робиш? — спитав господар, наблизившись до старого.

— Час, друже, кінчати блукання, — відповів Сковорода, — бо й так усе волосся злетіло з бідної голови. Час дати спокій.

— Та, брате, дурниці. Годі жартувати! Ходім!

— Іду, але я прохатиму тебе раніше, мій добродію, хай тут буде моя остання могила...

І пішли до хати. Сковорода недовго в ній залишався. Він пішов у кімнатку, переминив білизну, помолився Богу й, поклавши в голови зшитки своїх творів і сіру свитку, ліг, зложивши навхрест руки. Довго його чекали на вечерю. Сковорода не з'явився. Другого дня вранці до чаю також, до обіду також. Це здивувало господаря й він вирішив увійти до його кімнати, щоб розбудити, але Сковорода лежав уже холодний, закостенілий».

Сталося це 9 листопада 1794 р. Поховали філософа на високому березі ставка, коло гаю — на тому місці, яке він дуже любив і щоранку грав там на флейті чи сопілці. За заповітом небіжчика на його могилі було викарбувано слова: «Світ ловив мене, та не спіймав».

• *Судження. Микола Жулинський* (сучасний український літературознавець, академік): «Григорій Сковорода не стільки тікав від світу, скільки прагнув відсторонитися від його мерзот, тілесних зваб і викликів задля заглиблення себе в себе самого, у свою душу через посилення напруження полярностей — темного і світлого, доброго і злого, брехні та правди, дерева живого й дерева мертвого, яблуні та тіні її...»

Мирослав Попович (сучасний український філософ, академік): «Сковорода зовсім не шукав того статусу мандрівного бездомного філософа, на який його прирекло життя. Він зумів вижити й навіть бути по-своєму щасливим у тих екстремальних умовах, у яких опинився, не прийнятий чернецьки-професорською громадою до кола своїх. Він нічим не поступився й з гордою гідністю пройшов свій життєвий шлях до кінця, не вказуючи своїх страждань і слабостей. Але образ завжди всім вдоволеного мандрівного філософа із сопілочкою, щасливого тим, що є особою без постійного місця проживання, не відповідає дійсності. З вищого духовного погляду він виграв війну проти світу корисливості й пошлості, хоч і дуже дорогою ціною. Але з погляду житейського він цю війну програв, бо для того, щоб залишитися собою, мусив відмовитися від будь-яких соціальних позицій і залишитися на маргінесі (на узбіччі. — В. П.) суспільства».

- *Завдання основного рівня.* Які свої філософські ідеї Г. Сковорода реалізував у власному житті? Чи була ця людина щасливою? Обміркуйте відповідь, обговоріть її із сусідом (сусідкою) по парті й оголошіть спільну думку класові для подальшого обговорення.

Байкарська творчість. Г. Сковорода дуже високо цінував мистецтво, убачав у ньому, як і в природі, шлях до очищення, просвітлення людської душі. Тому висловлював свої християнські ідеї не лише у філософських трактатах, а й у суто художній формі — у байках і ліричних віршах.

- *Завдання основного рівня.* Що вам відомо про жанр байки з молодших класів? Які твори Л. Глібова, Езопа, І. Крилова й інших українських і зарубіжних байкарів ви знаєте?

Теорія літератури

Байка (від рос. *бáйти* — розповідати, повідувати) — це невеликий повчальний алегоричний віршований (зрідка прозовий) твір, у якому умовні образи (люди, тварини, рослини, предмети) уособлюють певні ідеї та людські характери.

Основні жанрові ознаки байок: уособлення персонажів, тобто їм надається спосіб мислення, характер, поведінка людини; інакомовлення, алегоричні образи є носіями традиційно однієї-двох рис характеру (*лисиця* — хитрість; *заєць* чи *ягня* — страх, беззахисність тощо); байки складаються з двох частин: оповідної (сюжету чи фабули) і повчальної (моралі), тобто розшифрування алегорії. Друга частина може бути й відсутньою, тоді повчання виявляється в самому описі подій. Тематика байок, на відміну від притч, переважно суспільно-побутова; у байках розгортаються традиційні (запозичувані, або мандрівні) сюжети.

Саме Г. Сковорода ввів байку в українську літературу як окремий жанр, тобто став першим українським байкарем. Свої твори цього жанру письменник об'єднав у збірку *«Басни Харківські» («Байки Харківські»)*. Назва пов'язана з тим, що ці твори були написані переважно на Харківщині. Оригінал рукописної збірки, яку автор подарував своєму товаришеві, не зберігся. До нас дійшли лише три копії. Уперше книжка була видана 1837 р.

Разом зі збіркою Г. Сковорода надіслав приятелеві й листа, у якому висловлював своє ставлення до цього жанру. Передовсім його увагу до байок привернула робота над трактуванням Біблії, текст якої пересипаний алегоріями, символами, притчами, байками. Письменник наголошував, що байка має сенс тільки тоді, коли в словесних хитросплетіннях ховається істина, як зерно в горіховій шкаралупі.

Байки Г. Сковорода характеризують такі стильові ознаки:

- ◆ усі вони написані прозою, переважно у формі діалогу;
- ◆ складаються з двох частин: фабули (сюжету) і сили (називаючи так мораль, автор підкреслював суть, ідею (силу) кожної байки), друга частина нерідко більша за першу, переростає в невеликий філософський трактат;
- ◆ тексти переповнені авторськими афоризмами, народними прислів'ями й приказками.

Можна виокремити чотири основні тематичні групи байок письменника:

1) *тема справжньої цінності людини* («Ворона і Чиж», «Голова і Тулуб», «Діамант і Смарагд»);

2) *викриття «сластолюбія» і «славолюбія»* — тобто марнославства, прагнення до матеріальних вигод («Чиж і Щиглик», «Щука і Рак», «Олениця і Кабан»);

3) *дружба, товариські взаємини* («Соловей», «Жайворонок і Дрізд», «Собака і Вовк»);

4) *тема «спорідненої праці»* («Годинникові колеса», «Оселка і ніж», «Бджола та Шершень»).

Так, байка *«Бджола та Шершень»* побудована на діалозі цих персонажів. Шершень дивується Бджолі, яка старанно працює, хоча більшість добутого нею меду дістається не їй, а людям. Бджола відповідає, що теж могла б ледарювати й тільки красти мед, як шершні, але для неї більша насолода збирати мед, а не його споживати: *«Для цього ми народжені й будемо такі, доки не помremo. Без цього жити, навіть купаючись у медові, для нас лише лота смерть»*.

В образі Бджоли уособлюється щаслива людина, яка живе за своїм покликанням, виконує ту роботу, задля якої народжена. Шершень уособлює ледаря й злодія — людину, яка живе з чужої праці.

У силі автор уже прямо, на конкретних прикладах, пропагує ідею спорідненої праці, наголошує, що немає нічого кращого для людини, як жити за своєю природою.

Прочитайте по одному творові з кожної тематичної групи байок Г. Сковороди (<http://litopys.org.ua/skovoroda/skov.htm>). Знайдіть афоризми, прислів'я та приказки, наведені в цих творах. Як ви зрозуміли їхній зміст?

Ліричні твори. Г. Сковорода також перший поет-лірик в українській літературі. Ліричні вірші він складав усе життя. Найвідоміша в його поетичній спадщині рукописна збірка *«Садъ божественныхъ пѣсней, прозябшихъ изъ зернь Священнаго Писанія»* (*«Сад божественних пісень, що поросли із зерен Святого Письма»*). Сюди ввійшло 30 текстів, написаних у 1750–1780 рр.

За жанром — це збірка духовної (релігійної) лірики. Кожен текст — справді пісня, що має свою мелодію, складену самим автором. В основу кожної пісні поет поклав «зерно» (думку) із Святого Письма, тільки по-своєму обробив, розгорнув в образну картину. Отже, кожен текст філософічний — проїнятий певною християнською ідеєю. Усі ці ознаки об'єднують різні вірші збірки в одну цілість, цикл.

Книжка *«Сад божественних пісень...»* — яскравий зразок саме барокової поезії.

Як, на ваш погляд, кольорова гама картини В. Євича розкриває внутрішній світ Г. Сковороди?

Серед найвідоміших віршів збірки — 10 пісень *«Всякому місту звичай і права...»*. За жанром це — зразок філософсько-сатиричної лірики. У творі Г. Сковорода з християнських позицій висміює пекучі для його часу (утім, як і для всіх часів) суспільні вади — здирництво, бюрократизм, пияцтво, розпусту, підлабузництво, ледарство, гонитву за багатством.

Влучними деталями іронічно змальована ціла галерея марнотної метушні того-часного суспільства: ♦ спосіб життя, інтереси й прагнення поміщиків і купців; ♦ бюрократизм, тлумачення чиновниками законів із вигодою для себе; ♦ прислужництво кар'єристів, що прагнули в такий спосіб здобути високі посади задля добрих прибутків; ♦ схоластична система освіти, яка завдавала школярам великих мук.

- *Завдання основного рівня.* Простежте, за допомогою яких деталей поет розкриває цю панораму суспільних вад.

Вірш майстерно побудований. Кожна строфа складається з шести рядків. У перших чотирьох автор розкриває мізерні прагнення й пристрасті реального метушливого світу. А у двох наступних, що звучать як рефрен, протиставляє їм свої роздуми. До речі, автор уміло інтригує читача: спочатку тільки каже, що одна думка «непокоїть мій ум». Яка? Можливо, про маєтності, чини, бариші, хмільні розваги? Зовсім, ні. З рефрену в передостанній строфі дізнаємося: єдина справді серйозна думка непокоїть мудреця — *«Як з ясним розумом вмерти мені»*, тобто як би не збитися зі шляху духовного. Ця думка увиразнюється вже епіграфом-зерном з Біблії: *«Блажен чоловік, що в премудрості помре і що в розумі своїм повчається святині»*.

Вірш побудований на виразній антитезі (що дуже характерно для бароко взагалі й для Г. Сковороди зокрема). Остання строфа підсумовує полеміку двох життєвих настанов — тілесної й духовної. Мірилом справжньої вартості, істинності цих цінностей показана смерть (мотив смерті так само дуже популярний у поезії бароко). Тілесні цінності вона пожирає, «*як соломі пожеар*», отже, вони примарні, минуші. Духовні ж цінності смерті невіддільні: «*Хто ж бо зневажить страшну її сталь? Той, в кого совість, як чистий криштал*...» Отже, це справжні, істинні цінності, саме їх варто збирати й берегти.

Як бачимо, справжнім ідеалом людини для Г. Сковороди є особистість духовна, у якої «*совість, як чистий криштал*».

- *Завдання основного рівня.* Назвіть героїв відомих вам творів української та зарубіжної літератур, що відповідають сквородинівському ідеалу людини. Чи є такі люди в реальному житті, довкола вас?

Вірш «*Всякому місту звичай і права...*» виявився надзвичайно суголосним з цінностями й ідеалами українського народу. Крім того, його ритмічний лад близький до фольклорного. Тому наприкінці XVIII — на початку XIX ст. вірш став надзвичайно популярною народною піснею. При цьому лірники й кобзарі перекладали його живою народною мовою, видозмінили деякі строфи, додали нові. Відомо кілька варіантів пісні, один із них використав І. Котляревський у п'єсі «*Наталка Полтавка*».

- *Завдання основного рівня*

1. Удумливо прочитайте вірш «*De libertate*» («*Про свободу*»). На якій антитезі він побудований?
2. Пригадайте основні віхи історії України XVII–XVIII ст. Реакцією на які історичні події, на ваш погляд, став цей вірш?
3. З якою метою тут згадується Б. Хмельницький?
4. Які рядки вірша звучать афористично?
5. Який провідний мотив твору?
6. Чи якимось доповнюється цим твором вірш «*Всякому місту звичай і права...*»?

Значення творчості Г. Сковороди. Григорій Сковорода якісно розвинув, підніс на один рівень із тогочасними західноєвропейськими зразками українську філософію, педагогіку й літературу. Йому судилося першість у багатьох аспектах вітчизняної культури. Він перший з українських інтелектуалів і митців здобув усесвітню славу. Став першим байкарем і поетом-ліриком у нашій літературі. Його просвітницька діяльність спричинила відкриття першого в Україні Харківського університету, а також сприяла взаємоближенню українського письменства та фольклору. Його філософські ідеї допомогли тисячам людей піднятися на вищий, духовний ступінь розвитку, відкинути марнотні спокуси «світу». Нарешті, Г. Сковорода став одним з основоположників екзистенційної¹ традиції у філософії й мистецтві.

¹ *Екзистенційні* мислителі стверджували, що найвищою цінністю, центром усіх міркувань і узагальнень має бути *екзистенція* (існування) конкретної, неповторної людини, яка покликана стати вільним творцем свого життя та світу.

Борис Степанишин (визначний сучасний український літературознавець і педагог, професор): «Пророче передбачаючи майбуття, а в ньому — долю свого народу, видатний письменник і філософ писав: “Ми створимо світ кращій. У Горній Русі (у майбутній Україні) бачу все нове: нових людей, нове творіння й нову славу”. Можливо, ми, сучасні українці, і є тими новими людьми, які творять нову славу нашої оновленої землі. На цій землі завжди житиме в серцях вдячних правників легендарний Любомудр, наша гордість і слава — Григорій Сковорода».

Запитання і завдання

1. Які неповторні стильові ознаки притаманні бароко? У чому, за концепцією бароко, полягає найвище завдання мистецтва?
2. Назвіть особливості українського бароко.
3. Як виявлялося бароко в різних видах мистецтва?
4. Коли творилися козацькі літописи? Хто були їхніми авторами?
5. Охарактеризуйте центральні образи та розкрийте провідну ідею «Літопису Самійла Величка».
6. Що відомо про автора «Історії русів»? У чому особливість жанру цього літопису?
7. Яким постає в «Історії русів» І. Мазепа?
8. Що таке курйозний вірш? Які різновиди курйозних віршів ви знаєте?
9. Які стильові ознаки бароко виявилися в поезії І. Величковського?
10. Що ви знаєте про долю та творчість С. Климовського?
11. Який внесок в українську культуру зробив Д. Туптало?
12. Що таке вертеп? Назвіть персонажів вертепних драм.
13. Розкажіть про основні світоглядні ідеї Г. Сковороди.
14. Чому про Г. Сковороду можна сказати: «Він жив, як учив, й учив, як жив»?
15. Назвіть стильові особливості байок Г. Сковороди.
16. Яку ідею розгортає поет у байці «Бджола та Шершень»?
17. Які ознаки барокової поезії є в збірці «Сад божественних пісень...»?
18. Доведіть, що вірш «Всякому місту звичай і права...» є зразком філософсько-сатиричної лірики. Вивчіть цей вірш напам'ять.
19. У чому полягає значення творчості Г. Сковороди?
20. Чим подібні й чим різняться долі, світогляди та творчі стилі І. Вишенського й Г. Сковороди?

1. Поділіться на групи й, скориставшись додатковою літературою та відомостями з Інтернету, підготуйте усні (чи письмові) повідомлення на теми: «Ушанування пам'яті Г. Сковороди»; «Образ Г. Сковороди в українському малярстві»; «Образ Г. Сковороди в художній літературі XIX–XXI ст.».
2. Як доля й ідеї Г. Сковороди перегукуються з образом Дон Кіхота М. де Сервантеса? Як ви охарактеризуєте образ Санчо Панси під кутом зору філософії Г. Сковороди?

Радимо прочитати

1. Українська література XVIII ст. — К., 1983.
2. Українська література XVII ст. — К., 1987.
3. Історія Русів. — К., 1991.
4. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992.
5. *Чижевський Д.* Історія української літератури. — Тернопіль, 1994.
6. Українська література XVII ст. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html>.
7. Українська література XVIII ст. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html>.

НОВА УКРАЇНЬКА ЛІТЕРАТУРА

ПЕРЕДУМОВИ ЧЕРГОВОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Г. Сковорода виявився останнім представником давньої (староукраїнської) літератури. На межі XVIII–XIX ст. — 1798 р. — розпочався наступний етап в історії вітчизняного письменства — нова українська література. За яких же умов відбувалося становлення нового письменства?

До кінця XVIII ст. Україна була повністю загарбана двома сусідніми імперіями: західна її частина — Австрійською, східна — Російською. Особливо нестерпним був колоніальний гніт у підросійській Україні. Основні його вияви.

Підпорядкування церкви. 700 років, із часів хрещення Русі-України, Київська митрополія була автономною й підпорядковувалася патріархові Царгородському. 1684 р. московити підступом і примусом домоглися від патріарха підпорядкування Української церкви Москві. Поступово з нашої церкви витравили все демократичне, самобутнє й перетворили її на ефективний засіб зросійщення краю та зробили опорою самодержавства.

Знищення державності. Віроломно порушуючи Переяславську угоду 1654 р., московські царі спочатку розкололи Україну навпіл, віддавши ще на 150 років Правобережжя Польщі, а на Лівобережжі (у Гетьманщині) раз за разом урізали автономію, доки 1764 р. Катерина II зовсім скасувала гетьманство. 1768 р. московські й польські війська знову ж таки віроломно потопили в крові Коліївщину — національно-визвольне повстання на Правобережжі проти Польщі. А незабаром Росія поневолила й свого союзника Польщу разом із Правобережжям.

1775 р. Катерина II наказала армії знищити Запорозьку Січ — багатовікову твердиню української свободи й демократії. Саму назву «Україна» було заборонено вживати, а територію колишньої держави поділили на кілька так званих «новоросійських» і «південно-західних» губерній.

З кінця XV до кінця XIX ст. Московське царство загарбало 130 км² територій щоденно й збільшилося в 57 разів. Тільки впродовж XVIII і XIX ст. Росія провела 128 років війни й мала 72 роки миру. З цих 128 кривавих літ 5 років припадає на оборонні війни та 123 — на загарбницькі. На початку XVIII ст. населення Росії становило 12 млн чоловік, до 1900 р. — 132 млн.

Закріпачення селянства. 1783 р. за указом Катерини II українське селянство й значну частину козацтва було обернено на кріпаків — фак! тично рабів, цілковиту власність поміщиків.

Ліквідація освіти. Разом із кріпацтвом на нашу землю з Росії прийшло неучтво. Окупаційна влада масово закривала народні школи, що були до того майже в кожному українсько! му селі. Ще в 1740-х роках на одному лише Лі! вобережжі працювало 866 початкових шкіл, а 1800 р. не було вже жодної. 1817 р. російський уряд закрив Києво! Могилянську академію. Знищували друкарні, забороняли друкувати навіть букварі.

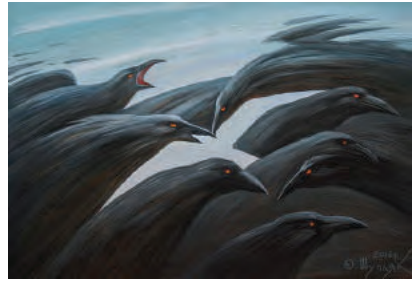
Масове зросійщення. Імперія жорстоко викоринювала навіть найдрібніші вияви українського патріотизму (як зневажливо говорили росіяни — «мазепинства»). Тисячі й тисячі старшин, козаків, священиків за це було замордовано або вислано в Сибір на каторгу. Натомість усіляко заохочувалося зречення українцями своєї мови, культури, духовності — зросійщення. Тому представники на-самперед вищих верств українського суспільства — шляхти, козацької старшини, духовенства — масово зросійщувалися.

Багато хто в цій ситуації доходив висновку, що українська мова, література, культура, сама нація неминуче зникнуть назавжди. Однак сталося навпаки. Очевидно, спрацював механізм національного самозбереження — розгорнулося чергове потужне українське національне відродження. Його творцем стала передусім інтелігенція. А ґрунтом, об'єктом і водночас енергетичним джерелом цього відродження стали багатомільйонний простий народ, селянство, його жива мова, прекрасний, багатющий фольклор.

Відродження розпочалося ще в час класицизму. Однак по-справжньому почало розвиватися вже в наступну добу — романтичну.

На початку XIX ст. таємнича Україна — своєю трагічною й героїчною історією, чарівною природою й піснею — захопила романтичну інтелігенцію, насамперед чужоземну. 1818 р. видатний англійський поет Дж. Г. Байрон пише поему «Мазепі», через десять літ однойменний твір виходить з-під пера такого ж видатного француза В. Гюґо. У польській літературі виникла ціла так звана «українська школа» (драми Ю. Немцевича й Т. Заборовського під однією назвою «Богдан Хмельницький»; поеми А. Мальчевського «Марія», С. Гоцинського «Канівський замок», поезія М. Чайковського, Т. Падурі, Б. Залеського). З'являються українські теми й у російській літературі («Зиновій-Богдан Хмельницький, або Звільнення Малоросії» Ф. Глинки, «Войнаровський», «Наливайко» К. Рилєєва, «Полтава» О. Пушкіна). Поступово виробився надзвичайно привабливий міф (поетичний образ) України.

Зрозуміло, не залишав цей міф байдужими й вітчизняних інтелігентів. Вони почали збирати перлини народної творчості, а відтак зацікавилися звичаями, традиціями й повір'ями народу. Незабаром з'являються перші збірники української народної поезії: «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» М. Цертелева, «Малоросійські пісні, видані М. Максимовичем», шість томів «Запорозької старовини» І. Срезневського, «Руське весілля» Й. Лозинського. Початком українського відродження в Галичині став вихід у світ «Русалки Дністрової» М. Шаш!

О. Шупляк. Чайка. 2016 р.

кевича, І. Вагилевича, Я. Головацького. Поступово складаються в окремі науки українська фольклористика¹ й етнографія². Першим видатним вітчизняним фольклористом й етнографом став М. Максимович.

Михайло Максимович (1804–1873) — поет, дослідник-біолог, філософ, літературознавець, фольклорист, етнограф, історик. Народився на хуторі Тимківщині (тепер Золотоніського району на Черкащині). Походив зі старовинного козацького роду. Закінчив Московський університет. Працював у ньому професором кафедри ботаніки. Написав понад 100 природознавчих праць. З 1834 р. став професором і деканом філологічного факультету, а згодом і першим ректором новоствореного Київського університету Св. Володимира. Фундаментом його університетської діяльності був збірник «Малоросійські пісні...», у якому вміщено 127 фольклорних творів (думи, гайдамацькі, чумацькі, обрядові пісні).

Окрім фольклору, М. Максимович також досліджував «Слово о полку Ігоревім». Науковець переконливо довів, що цей твір справжній, а не підробка, і створений на праукраїнській землі мовою нашого народу, за нашими фольклорними традиціями.

Грунтовні розвідки з українського фольклору й етнографії друкували також М. Цертелєв, М. Маркевич, О. Бодянський, М. Костомаров та багато ін. Найваго! мішою фольклорно-етнографічною працею романтичної доби стали двотомні «Нотатки про Південну Русь» П. Куліша.

Отже, українське відродження на початку ХІХ ст. найяскравіше виявилось у фольклористиці й літературі. У цей час з'явилася ціла плеяда³ визначних майстрів слова. Найавторитетніші з них — І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш. Їхня творчість розбудила, піднесла національну свідомість тисяч і тисяч українців.

З розвитком капіталізму почав зростати й загальнокультурний рівень на українських землях: відкриваються гімназії (у першій половині ХІХ ст. їх уже було 10), ліцеї (в Одесі та Ніжині), Харківський і Київський університети. 1818 р. виходить друком перша граматика української мови О. Павлівського. У Харкові й інших великих містах з'являються перші газети та журнали («Харківський Демокрит», «Украинский вѣстникъ», «Украинский альманахъ»). На жаль, з огляду на вимоги цензури, усі періодичні видання були російськомовними, хоча й друкували часто статті з історії України, фольклору й етнографії. У Харкові відкрили публічну бібліотеку.

Українську науку того часу представляли математик М. Остроградський, філолог І. Срезневський, геолог Н. Борисяк, історики Д. Бантіш-Камєнський, О. Бодянський, М. Маркевич.

Зароджується й новий український театр. Перші професійні театральні колективи було засновано в Харкові, Києві та Полтаві. Музичне мистецтво розвивали видатні кобзарі А. Шут і О. Вересай, композитори М. Маркевич і С. Гулак-Артемовський (автор першої української опери «Запорожець за Дунаєм»). Якісно

¹ *Фольклористика* (від англ. *народна мудрість*) — наука про фольклор, що займається збиранням і дослідженням словесної та музичної народної творчості.

² *Етнографія* (від грецьк. *народ* і *графія*) — галузь історичної науки, яка вивчає культуру й побут народу, його походження, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки з іншими народами.

³ *Плеяда* — група визначних діячів у якійсь галузі, об'єднана спільністю поглядів, завдань і спрямування.

оновилося й малярство. Це виявилось у творчості таких майстрів пензля, як Д. Левицький, В. Боровиковський, Т. Шевченко.

Таким був світанок нового, модерного відродження нашої нації.

Становлення та сутність нової української літератури. Першим твором нової української літератури стала «Енеїда» І. Котляревського (три початкові частини поеми з'явилися друком 1798 р.). Чому саме вона?

◆ Це був перший твір, написаний не старою книжною, а живою народною розмовною мовою.

◆ В основі твору — національно-соціальна проблематика, докладно змальоване життя народу.

◆ Поема створена на основі фольклорної традиції.

Це ті ознаки, що відрізняють нову літературу від давньої. Перший драматичний твір нової української літератури — п'єса І. Котляревського «Наталка Полтавка» (1819), а перший прозовий — повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» (1832).

Специфіку нового письменства можна окреслити одним словом, яке тоді було воістину священним, — народність. Що включає це поняття?

У XVIII–XIX ст. основою нації починають вважати народ, народну мову та народну творчість, де найповніше виявляється душа нації. Отож відходить у минуле штучна староукраїнська літературна (книжна) мова. Відтепер найвищим взірцем художності в літературі стає народне мистецтво.

Принцип народності вимагає від письменника змальовувати й досліджувати зовнішнє (побутове, суспільно-політичне) і внутрішнє (духовне) життя народу, тобто національну душу.

Такий підхід спричиняв поступове творення нової літературної мови, єдиної для всіх українських земель, на основі народної, а це призводило до згуртування нації, усвідомлення її права на державну самостійність. Ця ідея чітко простежується вже у творчості Т. Шевченка та документах Кирило-Мефодіївського братства.

У чому, на ваш погляд, полягає символічний зміст картини-«двовзора» О. Шупляка «Чайка» (с. 81)? Як можна пов'язати цей символізм із матеріалом 1 і 2 підрозділів?

• *Завдання основного рівня.* Пригадайте недавно вивчене із зарубіжної літератури.

1. Яке філософське й естетичне підґрунтя класицизму?
2. За якими правилами будувався класицистичний твір?
3. У чому полягає теорія освіченості?
4. Які ознаки класицизму й просвітництва виявилися в комедії Мольєра «Міщанин-шляхтич» і романі Дж. Свіфта «Мандри Гуллівера»?

Література доби класицизму. Нова українська література зародилася в епоху класицизму.

Класицизм (від латин. *classicus* — взірцевий) зосередив основну увагу на пам'ятках античної культури й літератури. Ці твори почали трактувати як ідеально досконалі, класичні взірці мистецької краси, які необхідно наслідувати.

Визначальні *стильові ознаки* класицизму:

1. Свідоме прагнення найточніше, без зайвих прикрас сформулювати думку.
2. Проста побудова твору, у цілому твір справляє враження спокійної гармонії.
3. Метою твору стала краса — як досконалість форми, а також величавість.

В. Боровиковський.
Портрет Марії
Лопухіної. 1797 р.

4. Високо цінувалося точне дотримання мистецьких канонів, натомість новизну, оригінальність сприймали насторожено. Було чітко розроблено систему жанрів: певні сторони життя відтворювали лише в «серйозних», «високих» жанрах (трагедія, епопея, роман, ода, елегія, ідилія); інші — у «низьких», «розважальних» жанрах (травестійна поема, комедія, байка, епіграма).

5. Ідеалом у мистецтві класицизму була людина розумна, вольова, освічена, з розвинутим почуттям морального та громадянського обов'язку.

6. Ідеологічною основою класицизму стала *теорія освіченості* (найвизначніші її представники: Вольтер, Монтеск'є, Лессінг). За цією теорією найвищим виявом людського духу, основною історичною силою є розум.

Найяскравіші представники *французького* класицизму: П. Корнель, Ж. Б. Расін, Ж. Б. Мольєр; *німецького* — Й. Ф. Шіллер, Й. В. Гете; *російського* — М. Ломоносов, В. Тредіаковський, А. Сумароков та ін.

Український класицизм (кінець XVIII — початок XIX ст.). Класицизм в Україні, на відміну від Франції, Росії чи Польщі, проіснував недовго й розвинувся мало. Поширення набули переважно «низькі» жанри — травестійна поема, комедія, байка. До цього призвели дві причини.

1. *Внутрішня*: романтична українська душа не приймала раціональної настанови, жорстко унормованої поетики, холоднуватої атмосфери класицизму. Викликали інтерес лише «низькі» стилі цього напрямку, бо в них знаходилося місце для людських емоцій, живих, упізнаваних характерів, злободенних проблем.

2. *Зовнішня*: до кінця XVIII ст. Україна була цілком поневолена й знекровлена Російською імперією. У результаті остаточного знищення гетьманської держави, козацтва, зросійщення церкви й вищих верств суспільства український народ поступово перетворився на «неповну» націю — націю без культурно важливих для тих часів суспільних верств — вищого духовенства та вищого дворянства, навіть середні класи невпинно зросійщувалися. А «неповній» нації відповідає зазвичай «неповна» *література*. Тотальна русифікація катастрофічно звужувала середовище творців і сприймачів українського письменства. Соціальне замовлення тепер формували переважно «нижчі» верстви, найбільше — селянство. Тому українська література класицизму обмежилася всього кількома жанрами, і то «низькими».

Однак класицизм в українській літературі залишив визначний, епохальний слід. Саме в цю добу відбувся перехід від українізованої книжнослов'янської до живої народної мови. У такий спосіб започаткувалося нове відродження українського письменства, а згодом і нації в цілому. Цьому переходові посприяла «неповнота» українського класицизму: жанри, які в ньому найкраще розвивалися — травестія, комедія, байка, — вимагали використання саме народної мови.

Представники *літературного класицизму* — І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський. Видатні *художники-класицисти* — А. Лосенко, В. Боровиковський (у пізній творчості їхня барокова манера переросла в класицистичну), *скульптори* — І. Оброцький, А. Шімзер.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(1769–1838)

Котляревський має винятковий вплив на своїх сучасників і на українську суспільність уже півтора століття не завдяки самому талантові й майстерності. І в «Енеїді», й особливо в «Наталці Полтавці» та «Москалеві-чарівнику» він утвердив високе почуття гідності, людської й національної гідності, без чого не можна було б і думати про відродження культури пригнобленого краю.

Є. Сверстюк

Іван Петрович Котляревський народився 9 вересня 1769 р. в м. Полтаві в козацькій родині.

Батько майбутнього письменника володів невеликою маєтністю. Через незначні статки мусив служити канцеляристом у міському магістраті. Мати — Параска Леонтіївна Жуківська — дочка козака.

Малий Іван розпочав навчання в школі-дяківці. Пізніше він так згадував про той час: «Учився спочатку в дяка. Навчання було важким, бо вчили по-церковнослов'янськи, а кожної суботи дошкульно били. Єдина відрада — читання книжок і слухання кобзарів край битого шляху».

З 1780 р. І. Котляревський вступив до Полтавської духовної семінарії (що була фактично реформованим староукраїнським колегіумом). Основою викладання тут залишалися традиційні богослов'я, поетика, риторика та філософія. Дуже багато часу відводилося на вивчення античних поетів Горація, Овідія й Вергілія. Семінаристи читали їхні твори в оригіналі, робили переклади й наслідування. Вивчали також французьку та німецьку мови.

Уже в семінарії І. Котляревський виявив свій поетичний хист: за вміння добирати влучні рими до будь-яких слів, вправно віршувати однолітки прозвали хлопця «Римачем». Напевно, уже в ці роки він захопився «Енеїдою» Вергілія, принаймні досконало її простудіював. Іван навчався дуже добре. Недаремно його обрали серед чотирьох найкращих семінаристів для продовження освіти в Олександрівській семінарії в Петербурзі. Він не поїхав до імперської столиці лише через випадковість: його вчасно не зміг! ли відшукати й повідомити, бо десь по маєтках учив поміщицьких дітей (після батькової смерті родина опинилася в скрутному становищі — довелось заробляти).

Юнак не закінчив останнього (богословського) класу — можливо, через ті ж таки нестатки (а навчання було платним) чи не бажаючи бути священником. У двадцятирічному віці він вступив на державну службу канцеляристом. Серед звиклої до хабарництва чиновницької братії Іван вирізнявся своєю непідкупністю й чуйністю до людей. Кар'єра просувалася досить успішно.

Будинок Котляревських у м. Полтаві. Нині — меморіальний музей І. П. Котляревського

Г. Коваленко. Портрет
І. Котляревського
в молоді роки

Проте хлопець залишає державну службу й починає вчителювати в поміщицьких маєтках Золотоніського повіту. Це була непроста праця: крім занять із дітьми, учитель мусив виконувати різну роботу по господарству, прислужувати й розважати гостей на банкетах. Платили ж за все це мізер — по 10–12 рублів на рік.

Хоча були в цьому новому становищі й свої переваги: опинившись на Золотоніщині, у самому серці України, І. Котляревський отримав прекрасну нагоду вивчити народне життя. Допитливий і веселий, він з радістю приймав запрошення на весілля, хрестини, вечорниці й забави молоді. Переодягнувшись у народний стрій, сам брав у них участь, придивляючись до звичаїв і традицій, обрядів, услухаючись у живу, мелодійну й багату мову. Молодий учитель записував також пісні, прислів'я, приказки, дотепи, влучні слова й перекази, особливо про козацьку старовину. Він мав також змогу добре пізнати й побут, інтереси, звички поміщиків, чиновників і духовенства.

Увесь цей багатющий досвід став невичерпним джерелом літературної творчості письменника. Він помітив якісь дивовижні перегуки життя тогочасного українства й героїв поеми Вергілія. Так з 1794 р. почалася багатолітня праця над власною, «перелицьованою» «Енеїдою». Відразу ж поема почала поширюватися в рукописних списках (копіях) по Україні й мала величезний успіх у читачів.

1796 р. І. Котляревський став військовиком. Сучасники згадували, що причина таких різких змін — велика любов. Іван щиро закохався у свою ученицю, племінницю поміщика Марію. Однак виявилось, що дівчина вже засватана й стосунки їхні приречені. Звістка про це стала для нього тяжким ударом. Того ж дня юнак назавжди залишив маєток і вчительську працю. І. Котляревський був людиною великої сили волі й не раз докорінно змінював своє життя, не боявся починати все спочатку.

Військова служба. Перше видання «Енеїди». У 27 років І. Котляревський став кадетом¹ Сіверського карабінерного полку, який був укомплектований солдатами-українцями та квартирував у селах Полтавщини. Це давало змогу письменникові продовжити вивчення народного життя.

Під час війни з Туреччиною (1806–1808) він брав безпосередню участь у багатьох боях, відзначився винятковою хоробрістю й винахідливістю. Ворожий гарнізон однієї з фортець якось здався взагалі без жодного пострілу — тільки завдяки майстерно розіграному за сценарієм І. Котляревського спектаклю «прибуття свіжих підкріплень» (уже тут виявився реалізований згодом театральний хист митця).

Він виявив талант дипломата: за дорученням військового уряду вмовив буджацьких татар² добровільно здатися під владу Росії. За успішне завершення переговорів його нагородили орденом Святої Анни.

¹ *Кадёт* (від фр. *молодий*) — молодий дворянин на військовій службі в солдатському чині.

² *Буджацькі татари* — одна з орд, яка кочувала між гирлами Дністра й Дунаю та перебувала кілька століть у васальній залежності від Кримського ханства й Туреччини.

Вдалою була також поїздка І. Котляревського в Задунайську Січ із проханням до козаків підтримати російську армію. Дуже пригодилося тут йому й літературна слава.

Молодший товариш і перший біограф І. Котляревського **С. Стеблин-Камінський** так переповідає про ті відвідини: «Коли при переправі через Дунай гребці, упізнавши в московському офіцерові земляка, запитали, хто він, то прізвище Котляревський помітно схвилювало їх:

— Чи не той це бува, що скомпонував «Енеїду»?!

Котляревський ствердно кивнув.

— Так це ти, батьку наш! — вигукнули козаки й кинулися цілувати йому руки. — Зоставайся, батьку, у нас, ми тебе зробимо отаманом!

Через кілька днів з допомогою задунайських козаків російські війська успішно переправилися через Дунай...»

За час перебування в армії, на війні письменник оволодів воєнним ремеслом, добре пізнав спосіб життя, взаємини й солдатів, й офіцерів (адже сам дослужився до штабс-капітана¹). Усе це йому дуже згодилося під час продовження роботи над «Енеїдою» і написання п'єси «Москаль-чарівник».

1808 р. у долі І. Котляревського знову відбувся крутий злам — його відправили у відставку.

Діяльність після відставки. Залишившись практично без засобів до існування, відставний офіцер подався до Петербурга шукати роботу. Однак без грошей і знайомств не зміг улаштуватися в імперській столиці. Повернувшись до Полтави, отримав скромну посаду наглядача (директора) Будинку виховання дітей бідних дворян (дитячого притулку). У притулку жило щороку 200–250 хлопчиків, на утримання яких виділялися невеликі кошти. Але І. Котляревський умів сумлінно й по-хазяйськи ними розпоряджатися. Діти мали білизну, казенні мундири, окремі постелі, добре харчування. На заощаджені гроші для них було побудовано лазню й лікарню.

Для позбавлених родинного затишку хлопчиків Іван Петрович став справжнім батьком — суворим, вимогливим і водночас добрим, уважним і справедливим. Він скасував фізичну кару, на бешкетників і лінюхів впливав поясненнями. Організовував для дітей різні розваги: виїзди на природу, різдвяні ялинки, колядування, а також вистави невеликих п'єс, у яких і сам грав разом із вихованцями. Діти його дуже любили й шанували.

Усі ці роки митець не залишав і літературної творчості: продовжував працювати над новими частинами «Енеїди», клопотався про її видання, писав інші твори. Його гордістю була солідна бібліотека — багато томів античних, французьких, англійських і російських авторів, рукописні копії творів Г. Сковороди, якого особливо шанував, вважав своїм життєвим і творчим наставником.

І. Котляревського приваблювала й театральна діяльність. Він майстерно грав у домашніх виставах, захоплювався театральними постановками своїх вихованців.

¹ *Штабс-капітан* (від нім. *основний*, *центральный* і латин. *головний*) — одне із середніх офіцерських звань у російській царській армії в 1801–1917 рр.

У ті часи Полтава славилася першим в Україні постійним театром. Особливо бурхливу діяльність театр розгорнув з 1818 р., коли його директором став І. Котляревський. Саме для театру письменник створив славетні п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Ролі Макогоненка й Чупруна він передбачав спеціально для геніального актора-кріпака Михайла Щепкіна. До речі, І. Котляревський узяв найактивнішу участь у викупі М. Щепкіна з кріпацтва.

У цей час Іван Петрович зустрів своє останнє кохання — акторку Тетяну Пряженківську. Їхнє знайомство тривало близько двох років. Усі вважали, що все завершиться весіллям. Саме Тетяна перша зіграла роль Наталки Полтавки. Однак, якраз у той вечір, коли з тріумфом пройшла прем'єра вистави, померла мати І. Котляревського. Ця трагедія глибоко вразила письменника, надовго вибила його з повсякденної життєвої колії. Поступово зійшли на ніщо й стосунки з Т. Пряженківською.

І. Котляревський брав участь у підпільному декабристському русі. Зокрема, організації «Малоросійське товариство». Метою цієї групи було створення незалежної від Росії й Польщі Української держави. Члени товариства були свідомими патріотами, захоплювалися державницькою діяльністю І. Мазепи, пропагували українську мову й культуру.

Після невдалого декабристського виступу 14 грудня 1825 р. заарештували всіх, хто був хоч якось пов'язаний із декабристами. І. Котляревського врятувало лише те, що на допиті він тримався спокійно, визнав своє знайомство з деякими підпільниками, але наголосив, що всього лише обмінювався з ними дозволеними книжками, мав звичайні розмови, далекі від політики.

Останні роки письменника. В останні роки до І. Котляревського прийшло справжнє визнання. До нього писали, приїздили відомі літератори й історики — зверталися за консультаціями як до неперевершеного знавця минулого України. Сам письменник ніколи не хвалився своїм внеском у літературу. Приймаючи в себе знаменитих гостей, по-провінційному ніяковів.

За спогадами земляків, Іван Петрович розмовляв завжди по-українськи, проте легко міг переходити за потреби на російську чи французьку. Любив гостювати й приймати гостей. Ставав душею будь-якого щирого товариства, мав тонке почуття гумору, був неперевершеним розповідачем анекдотів. У стосунках з людьми був дуже простий, любив козацькі звичаї. У Полтаві з ним віталися по-

козацьки, по-старовинному: «Здоров був, пане Іване Петровичу!» чи «Здоровенькі були, добродію куме!»

І. Котляревський був зразковим християнином. Матеріально підтримував бідних, своїми клопотаннями й авторитетом допомагав скривдjenим, не боячись при цьому викривати найможновладніших хабарників і крutiїв.

Утім, високу вимогливість і чесність він виявляв не тільки до інших, а й до себе. Відчувши, що через хворобу не виконує належно службові обов'язки, до яких сумлінно

У будинку І. Котляревського
в Полтаві

ставився 25 років, написав заяву про звільнення, хоча міг бути на цій посаді до смерті.

Письменника не стало 10 листопада 1838 р. Перед смертю він відписав садибу економці, інше майно — родичам, а частину бібліотеки й архів — молодому товаришеві С. Стеблину-Камінському. Своїх вісьмох кріпаків відпустив на волю.

В останню путь веселого мудреця проводжало все місто й мешканці довколишніх сіл. Поховали його на тому місці, де заповідав, — на цвинтарі неподалік від битого шляху під кроною тополі. Коштом близьких друзів на його могилі було встановлено скромний надгробок у вигляді колони з хрестом. На смерть письменника щиро відгукнувся Т. Шевченко присвятою «На вічну пам'ять Котляревському».

Пророчими стали поетові слова з цієї присвяти:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

1898 р. громадськість і Східної, і Західної України широко відзначила сторіччя з часу виходу у світ «Енеїди» — початку нового відродження нації. А 30 серпня 1903 р. у Полтаві було урочисто відкрито зведений на народні пожертви пам'ятник І. Котляревському. Це був перший в історії пам'ятник українському письменникові.

На відкриття монумента з'їхалися майже всі видатні діячі вітчизняної культури з Наддніпрянщини й Галичини. Свято, що тривало кілька днів, попри всі утиски й заборони імперської влади, перетворилося на величну національну маніфестацію. Коли на урочистій академії міський голова заборонив виголошувати вітальні промови українською мовою, уся багатолюдна громада на знак протесту залишила зал театру. Українці, розділені між різними імперіями, тоді чи не вперше засвідчили свою національну свідомість, єдність і гордість.

Діячі української культури на відкритті пам'ятника І. Котляревському. *Зліва направо:* М. Коцюбинський, В. Стефаник, Олена Пчілка, Леся Українка, М. Старицький, Г. Хоткевич, В. Самійленко. *Світлина*

Відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 30 серпня 1903 р. *Світлина*

• *Завдання основного рівня*

1. Яким постає у вашій уяві І. Котляревський? Які почуття й міркування викликає його доля?
2. Доведіть, що письменник був українським патріотом.
3. Який життєвий досвід І. Котляревського допомагав йому у творчості?
4. Чи можна твердити, що І. Котляревський у своєму житті керувався основними ідеями філософії Г. Сковороди?
5. Як вплинуло ознайомлення з біографією І. Котляревського на роздуми про ваше життя?

Користуючись матеріалами з Інтернету та бібліотеки, підготуйте й презентуйте для ваших однокласників доповідь на тему «Історія відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві».

«Енеїда»¹

З-під пера І. Котляревського вийшло небагато творів: поема «Енеїда», п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник», послання-ода «Пісня на новий 1805 год пану нашому й батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну», переклад (уже російською мовою) уривків з праці Дюкела «Євангельські роздуми, розподілені на всі дні року...», переспів вірша давньогрецької поетки Сапфо (теж по! російськи) «Ода Сапфо».

Центральне місце у творчості письменника займає, безсумнівно, поема «Енеїда». Саме вона стала першим твором нової української літератури. Водночас це один із найзагадковіших, найскладніших, найсуперечливіших творів нашого письменства. Від часу появи й до сьогодні, ось уже понад 200 років, поема викликає дуже різноманітні трактування й оцінки — від найзахопленіших до різко критичних.

Передумови створення та історія видання «Енеїди». Як же так сталося, що бойовий офіцер імперської армії, не раз відзначений особистими подяками царя, узірцевий службовець російської державної машини написав перший твір нової української літератури, поему виразно протиімперську, фактично розпочав могутнє українське відродження, яке через двісті років (1991) таки зруйнувало імперію?

Запитання справді надзвичайно важливе. Якщо ми зрозуміємо мотиви, що спонукали І. Котляревського до написання «Енеїди», — отримаємо ключ до правильного трактування твору.

Будь-яка нація успішно буде державу, тобто засвідчує свою розвинутість, дорослість і життєздатність, лише тоді, коли переважна більшість її представників має високий рівень національної свідомості (патріотизм).

Як ви розумієте це поняття? Наведіть приклади виявів національної свідомості з літературних творів і дійсності.

Намагаючись поневолити якийсь народ, кожен загарбник основні зусилля скеровує на руйнування національної свідомості цього народу.

¹ *Енеїда* — пісня про Енея.

Мало не кожен українець, щоб фізично вижити в умовах варварської імперії, а тим більше — чогось досягнути, мусив пристосовуватися. Часом доводилося говорити те, чого не думаєш, робити, чого не хочеш, маскувати свої справжні думки. Ведучи таку вимушену гру, чимало українців завдяки неабияким здібностям, гострому розуму досягали значних успіхів в імперських структурах, однак при цьому плекали Батьківщину в серці, працювали для неї.

Підготуйте усний виступ про життя, творчість, таємну політичну діяльність видатного українця Василя Капніста.

Високого службового становища досягнув й І. Котляревський.

Отже, світогляд, життєва позиція переважної більшості діячів українського відродження і XVIII, і XIX та навіть XX ст. були подвійними: зовні — лояльність щодо імперії, а в глибині душі — зятятий патріотизм. Подвійність цю зуміли подолати Г. Сковорода (повним ігноруванням світу), Т. Шевченко (пожертвував! ши свободою й власним життям для боротьби з імперією) і ще кілька справжніх національних героїв.

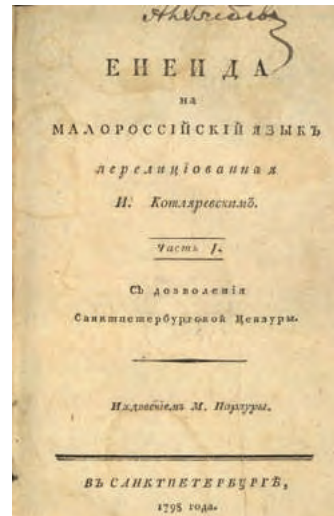
Не забуваймо також, що національна свідомість проходила певну еволюцію. Хтось починав з несвідомого, суто емоційного, інтуїтивного українства. Не один патріот спочатку вважав, що національні традиції, мову й культуру треба відроджувати в межах імперії, служачи при цьому й «общеруському отечеству», а потім переконувався, що це неможливо, що необхідно будувати власну державу, чи таких висновків доходили вже його наступники.

Тому, можливо, і є доля істини у твердженні П. Куліша, що І. Котляревський творив несвідомо, підкоряючись «велінню народного духу». Так, напевно, починав, бо не було тоді ще моди на фольклор — просто потягнулася до народної культури весела юнеча українська душа.

Поема «Енеїда», навіть початковий її варіант, не є однорідним текстом. У перших двох частинах переважає грубуватий сміх традиційного бурлескного вірша. Значно сильніші третя й четверта частини: тут уже відчувається авторське усвідомлення правильності вибору й вагомість творчих завдань, а тому комізм пом'якшується, стає витонченішим, дошкульною стає національна й соціальна сатира, глибокими — висновки й узагальнення.

«Енеїда» почала швидко поширюватися в руко! писних копіях серед різних верств української суспіль! ності. Вона припадала до смаку й тим, хто хотів просто розважитися гумором, і тим, хто побачив за сміхом значно глибший животрепетний зміст.

Пишучи перші розділи поеми, митець не збирався її друкувати. Однак один із численних списків, що поширювалися Україною, потрапив до багатого конопського поміщика Максима Парпурі, який видав його своїм коштом у Петербурзі 1798 р. На титульній сторінці книжки зазначалося: «Энеида, на малоросийский язык перелицованная И. Котляревским».

Перше видання «Енеїди». 1798 р.

За таке самоправство письменник дуже розгнівався на М. Парпуру й «покарав» його, додавши в третю частину ще одну строфу, у якій цього «крадія», що нібито заради зиску «чужим пустився промишлять» під назвиськом «мацапура» (тобто незграбна, недолуга людина), посадив до пекла, де його чорти нещадно катували.

Чим викликаний такий гнів?

1. Видання було здійснене без згоди автора.
2. Текст мав багато помилок і перекручень, що неминуче при багаторазовому переписуванні.

3. І. Котляревський побоювався, що тепер на поему зверне увагу таємна поліція й помітить її прихований антиімперський зміст, а потім розправиться з автором.

Усі нарікання та побоювання виявилися даремними. М. Парпура, мабуть, і не знав, хто такий І. Котляревський, не планував нажитися на виданні книжки, бо й так був дуже заможним. Він керувався, швидше всього, тільки шляхетною метою — сприяти розвитку рідного письменства, донести до багатьох земляків патріотичний твір. До того ж на книжці вміщена посвята, яка однозначно засвідчує мотиви видавця: «Любителям малоросійського слова».

Фактично М. Парпура, якого так несправедливо покарав поет, зробив величезну послугу як самому письменнику, так і всій українській літературі, нації загалом. Адже якби він не надрукував твір, той залишився б відомим тільки обмеженому колу читачів рукопису, та й автор не отримав би поштовху для подальшої роботи над ним.

Перше видання швидко розійшлося, тому М. Парпура 1808 р. перевидав поему. Сам І. Котляревський надрукував «Енеїду» 1809 р., доопрацювавши три перші частини й додавши четверту. Однак і після цього продовжував працювати над твором (десь аж до 1825–1826 рр.). Повністю поема побачила світ лише через чотири роки після смерті автора (1842).

Тема й ідея твору, езопівська мова. *Тема* «Енеїди» — змалювання, осмислення історичної долі українського народу.

Ідея — автор пристрасно закликає земляків пробудити свою національну свідомість, об'єднатися в ім'я відродження Української держави.

Зрозуміло, такий ідейний зміст в умовах пильного імперського нагляду й лютого терору висловити можна було (та й то з ризиком) лише приховано. Тому основний прийом, що використовується в поемі, — езопівська мова.

Теорія літератури

Езопівська мова — це особливий різновид алегорії, спосіб замаскованого вираження думок через **алюзії**¹ для того, щоб уникнути цензурних заборон і переслідувань.

Зрозуміло, що цей різновид алегорії з'являється насамперед в умовах тоталітарного суспільства, духовної несвободи. Термін походить від імені давньогрецького байкаря Езопа, що висловлював свої погляди приховано, через опис вчинків тварин.

¹ *Алюзія* (від латин. *жарт, натяк*) — художньо-стилістичний прийом, натяк, відсилання до певного літературного твору, сюжету чи образу, а також історичної події з розрахунку на ерудицію читача, покликаною розгадати закодований зміст.

• *Судження.* **Олександр Кониський** (письменник, перекладач, один з найактивніших діячів українського відродження другої половини ХІХ ст.): «Якби Котляревський пішов напролом, замість “латинське плем'я” написав “українське”, то про видання цього твору, про його поширення не могло б бути й мови, адже українців би відразу позбавили права читати “крамолу”, а сам автор опинився б “у хладных финских скал” або на березі Лени. Інак Котляревському не можна було говорити, і ніхто другий з українців тоді не сказав і того, що він».

І справді, кожен читач, залежно від свого світогляду, освіченості, рівня спостережливості й асоціативного мислення, може виявити в «Енеїді» безліч підтекстів¹ і домислити ще більше надтекстів². Отже, це поема, яку кожен, хто читає, має «дописувати» в уяві.

Оця зашифрованість, езопівська мова цілком визначає стильову специфіку твору (жанрову, композиційну, образну, мовну системи).

Жанр і джерела твору. «Енеїда» за жанром — ліро-епічна, героїчно-комічна, бурлескно-травестійна поема.

Теорія літератури

Бурлеск (від італ. *жарт*) — різновид комічної поезії та драматургії, за основу якого взято свідому, зумисну невідповідність між змістом і формою: величний сюжет передається в зниженому, пародійному плані або дріб'язковий — удавано піднесено.

У бурлескному стилі найчастіше використовуються такі художні засоби й жанри, як пародія, гротеск, травестія.

Пародія (від грецьк. *жартівлива переробка*) — перебільшено комічне наслідування когось твору з метою висміяти його недоліки.

Гротеск (від італ. *печера, склеп*) — художній засіб, що зображує людину та світ у фантастично-перебільшений, спотворено-карикатурний спосіб, поєднання несумісних ознак — рослини та тварини, людини та тварини тощо (пригадайте бодай «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта).

Травестія (від італ. *перевдягатися*) — серйозна чи комічна переробка відомого твору.

В староукраїнській літературі ці засоби використовували найчастіше мандрівні дяки. У їхніх діалогах і комічних сценках Бога зображували стареньким дідусем, Богородицю — сільською молодницею, святих — селянами, міщанами, козаками, жартівливо перероблялися («перелицьовувалися») псалми, духовні вірші, проповіді та ін.

«Енеїда» — ліро-епічна поема, оскільки це твір: а) великий за обсягом, складається з шести частин, об'єднаних головним героєм (Енеєм); б) віршований; в) багатий на події та яскраві характери; г) має велику кількість персонажів; ґ) має ознаки епосу (сюжет) і лірики (присутність оповідача, його особисте ставлення до героїв і подій).

Чому вона бурлескно-травестійна? Цей прийом був особливо популярним ще в добу бароко. Тоді виокремлювали два види травестіювання: серйозне й комічне.

¹ *Підтекст* — прихований, зашифрований автором у формі натяків смисл, який може не збігатися з прямим значенням тексту.

² *Надтекст* — смисл тексту, що виникає поза бажанням автора, на основі асоціацій, досвіду самого читача.

При серйозному на мотиви відомого класичного твору писали новий. Однак композиційна побудова, образи, а часом і стилістика оригіналу зберігалися (наприклад, «Про блаженного Олексія» Т. Прокоповича).

Травестія комічна була, вочевидь, реакцією на серйозну літературу, перетворювала її на жарт. Так високі теми осміювалися або ніби відбивалися в кривому дзеркалі.

Об'єктом травестіювання найчастіше обирали один із найвідоміших, найпопулярніших в Європі впродовж багатьох віків зразок античної літератури — поему «Енеїда» Вергілія.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчене торік із зарубіжної літератури. Що вам відомо про Вергілія? Про історію написання та сюжет «Енеїди»? Що таке гекзаметр?

Протягом XVII–XVIII ст. в різних країнах Європи з'явився ряд комічних травестій «Енеїди» (француза П. Скаррона, німця А. Блюмавера, росіянина Н. Осипова).

«Енеїда» Вергілія була добре znana й в Україні. У середині XVIII ст. невідомий автор зробив серйозну українську травестію під назвою «Діалог Енея з Турнусом». Зрозуміло, ідеологічні настанови Вергілія ні авторів, ні читачів травестій не обходили, не цікавив і сам сюжет (бо весь хід подій був усім наперед відомий). Virізнялися новизною, привертали до себе увагу варіації окремих сцен та епізодів поеми. У них автори травестій алегорично відображали сучасну їм дійсність, психологію та побут своїх співвітчизників.

Скажімо, у «Діалозі Енея з Турнусом» Троя та троянці — це поетичний образ України й українців, Еней нагадує безпосередньо І. Мазепу, а Турнус — Петра І.

І. Котляревський своїм твором продовжив ці традиції травестіювання. Однак і до самого оригіналу, і до «перелицювань» попередників підійшов творчо. Передовсім значно скоротив поему: у Вергілія 12 пісень (частин), у нього — 6. Тоді, коли це йому потрібно для втілення ідеї, І. Котляревський дуже близько наслідує Вергілія чи травесторів. Однак здебільшого запозичує лише загальну схему, деякі епізоди скорочує, інші поширює, іноді йде власним шляхом. Скажімо, кар'тини пекла та раю (III частина) у нього цілком оригінальні. Тут письменник скористався староукраїнською літературною традицією, насамперед фольклорними джерелами.

Я. Штірен.
Дідона і троянці.
1922 р.

Отже, «Енеїда» І. Котляревського — не просто переклад чи переробка, а самобутній, високоталановитий твір. Тому вона й стала етапним явищем в українській літературі, зачарувала й продовжує зачаровувати мільйони читачів.

Якщо Вергілій описує напівлегендарні події римської історії, то І. Котляревський — українську дійсність XVIII ст. Вергілій зобразив богів і героїв убраними в просторі золототкані мантії, узутими в золочені сандалії. І. Котляревський передодягнув їх у національний одяг. Зевс, Нептун, Харон, Еней, троянці носять вишиті сорочки й широкі шаровари, на головах — козацькі оселедці. Венера — в українському дівочому одязі, Юнона — у стробі багатой міщанки.

Вергілієві олімпійці споживають лише амброзію («їжу богів») і нектар («питво богів»), що забезпечує їм безсмертя й вічну юність. Боги ж І. Котляревського полюбляють земні страви та напої, і то суто української кухні.

«Перелицьовані» і характери. Вергілій зобразив героїв величними, мудрими й справедливими; в І. Котляревського вони — гультаї, п'яниці, боягузи, хабарники, розпусники. Відповідні й їхні вчинки та стосунки.

Навіть усі подробиці письменник перевів у площину повсякденного українського життя: Прометей *«на люльку... огонь украв»*, *«богині в гніві — так же баби»*, *«Еней був парубок моторний і хлопець хоть куди козак»*, Венера — *«мов сотника якогось пані»* тощо.

Так само виразно автор уживає лайливі, грубі слова, просторіччя (*обтекар, калавур, маніхвест*). Тобто стиль твору цілком несерйозний, балаганний. Однак усе це не заважає йому порушувати досить серйозні, злободенні проблеми українського життя.

Український світ «Енеїди». Автор блискуче розкрив обрану тему: український світ описано майже на кожній сторінці поеми — насамперед у мові та цілій низці побутових, історичних і фольклорних подробиць, представлених через мову, у вдачі персонажів, у стилевих особливостях. І якраз це найбільше захоплювало й захоплює читачів «Енеїди».

Мова. Якщо навіть не брати до уваги змістовий бік твору, то І. Котляревський зробив величезний внесок в історію української літератури й нації вже тим, що послідовно перейшов до живої народної мови.

Сергій Єфремов: «Читаючи «Енеїду», сучасники Котляревського переконалися, що мова, якою в устах простого народу гордувало вельможне панство та всі ті, що до нього пнулися й тяглися, мов до сонця, — що та мова в руках у справжнього майстра слова стає чарівним знаряддям краси та глибоких думок».

Мова поеми — надзвичайно барвиста, багата, виразна — дуже вражає. Визначимо найпомітніші мовні пласти та прийоми І. Котляревського.

1. Захоплення синонімічними рядами. Називаючи якесь звичайнісіньке поняття, автор добирає за змогою щоразу інше слово або відразу розгортає низку синонімів чи споріднених за значенням слів.

Ось, наприклад, такі синоніми використано для означення руху людей: *війшли, вперлися, ганяли, дав драла, ну він драла, дунув во всі лопатки, дмухнім, дав відтіль дропака, доносився, ішов, ліз, рачки ліз, мандрувать, метнувся, махнула, мчить, несеться, п'ятами наживав, наступала, почухрав, попхався, приплентавсь, підтюпцем ішла, помчались, помчали, причвалав, побігла, прихались, покотила,*

стежку протоптала, полелелися, пустилась, поскакав, полізли, пруться, спішить, слонявся, сунувсь, совавсь, тинявсь, дав тягу, чкурнула, чимчикував, шмигнеш, шлялись, швендяють.

2. Чимало в поемі *звуконаслідувань* (слів, утворених на зразок тих звуків, які слова ці означають): *цвенькати, цмок, замекекекав, шокала, мурмотало* тощо.

3. І. Котляревський використовував і *рідкісні слова* (окремі з них сам і по! яснивав): *баскаличитись* (супротивитись), *дзіндзіверзух* (пройдисвіт), *пудофет* (важкий на підйом), *халяндра* (старовинний циганський танець), *жеретія* (гадюка, що лазить по деревах) тощо.

4. Поет утворював і *нові слова* (неологізми): *дружелобивий, обезглуздив, лицаркуватий, героїти, чортонхайка.*

5. Нерідко трапляються в «Енеїді» *старослов'янізми*, що були дуже характерними для мови тогочасних канцеляристів, священників і школярів: *черв і прах, безчувствено, іскусно, богоугодна, в сіє врем'я, вред, глас, град* (місто), *надежда, науцали, пресловутий, зріть* (бачити) тощо.

6. Розсипаними по тексту *росіянізмами* І. Котляревський або підкреслював, що вже у XVIII ст. український побут і мова починають зросійщуватися, або характеризував росіян: *вблизі, стишок, картюжний, плут, негодяй, убірайся, безтолковий, дуралей, мельком, оплошав, обезьяна...*

7. Неймовірно багатство *фразеологізмів* у поемі (не завжди легко сказати, коли поет уживав поширені вислови та звороти, а коли творив їх сам у народному дусі): *надувсь, мов на огні лопух; вертілась, як в окропі муха; гірший від перцю; буцім в болоті чорт засів; надувся, як індик; занудився, як по болоту кулик; слова так сипле, як горох; надб'ю, як чумакам дощ восени; тулився, мов од kota в коморі миш; кричав, як в марті кіт; пропали, як Сірко в базарі.*

8. Рясніють у поемі й *вульгаризми* (грубі, лайливі слова): *пили, як брагу поросята; в морду тиче; хроти уклався.*

9. І. Котляревський був віртуозним майстром *мовних іграшок*, безпосередньо продовжуючи й заразом бурлескно пародіюючи традицію українського бароко (*пригадаймо вірші І. Величковського*).

До таких іграшок належать: ♦ *римування* чужих імен з колоритними українськими словами: *Трою — гною, троянців — ланців, Дідона — моторна, пес — Зевес, Амата — хата* і т. д.; ♦ *українізація* чужомовних імен: *Еней Анхизенко, Іул Енейович, Зевес Сатурнович, Енеєчко, Ірися, Лавися*; ♦ *макаронічна мова*¹, а саме українсько-латинська мішанина:

...І кваре воювать вам мекум!
Латинуса будь путо цекум,
А вас сеньйорес без ума;
Латинусу рад пацем даре,
Пермітто мертвих поховаре,
І злості корам вас нема...

¹ *Макаронічна мова* (від латин. *макарони*) — перенасичення тексту чужомовними словами, що вжиті за нормами рідної мови автора, а також словами-покручами (наприклад, суржиком). Використовується з жартівливою чи сатиричною метою. Започаткована в Італії (XV ст.) з пародіювання латини.

Сміх. Таке саме всезагальне визнання та захоплення, як і мова, здобув іскрометний сміх «Енеїди». Усмішку, жарт, а часто й гостре кепкування знаходимо мало чи не в кожному рядку твору. «А я ж до жалю не мастак: / Я сліз і охкання боюся / І сам ніколи не журюся», — так визначив своє творче кредо в поемі сам письменник.

Автор глузує з численних побутових людських вад (пияцтво, розпуста, сварливість, лінощі тощо), а найрізкіше виступає супроти вад суспільних — хабарництва, визиску, насильства над людиною.

• *Завдання основного рівня*

1. Пригадайте, що таке *гумор* і *сатира*. Наведіть приклади використання цих прийомів з української та зарубіжної літератур.
2. Знайдіть гумористичні й сатиричні епізоди в «Енеїді». Якими засобами автор викликає сміх? Які ідейні смисли увиразнюють ці епізоди? Які функції виконує сміх у поемі?

1. Виявляє *суть національної душі*. Українці завжди були веселими й життєрадісними, уміли щиро посміятися насамперед над собою. А це — найперша ознака морального здоров'я й упевненості в собі. Пригадаймо хоч би наші численні народні жартівливі пісні.

2. Стає засобом замаскованої гострої *критики Російської імперії*, отого за-судженого Г. Сковородою «світу» (потворного міщанського існування) загалом.

3. Творить *бурлескно-трагедійний стиль*. Наприклад, під час прийняття Енеевих послів цареві Латину й цариці годилося б сидіти на троні, від якого мав би простилатися розкішний килим до брами палацу. В І. Котляревського ж «*царя на дзиглик посадили, цариця ж сіла на ослоні*» (дзиглик і ослін — меблі селянського вжитку, стільчик і переносна лавиця), «*Од дзиглика ж царя Латина Скрізь прослана була ряднина До самої хвіртки і воріт*».

Український побут. Читаючи «Енеїду», ніби опиняєшся на Січі або в українському селі XVIII ст. Автор досягає цього ефекту присутності колоритною народною мовою й сміхом, а також накопиченням величезної кількості побутових деталей, їхніми яскравими докладними описами.

Автор мимохідь згадує народні обряди, звичаї: весілля (у Латина були приготівлені рушники та *всяка всячина, що на сватання давали*), поминки (Еней улаштовує сороковини по батькові Анхизові), український звичай ходити в гості з хлібом-сіллю (Юнона — до Еола, послі Енея — до Латина), поширені способи народних ворожінь (у пеклі дівчина ворожить Енееві на парі з киплячого горщика, у якому різні трави та ремезове гніздо). Згадуються й деякі народні повір'я (на них цілком побудовані картини пекла та раю). Названо також близько сорока народних ігор і танців (*у свинки, у Панаса, у хрещика, у горидуба* — це ігри, а танці: *горлиця, гопак, гайдук, жу! равель, халяндра...*).

Я. Штірен. Дідона й Еней. 1922 р.

Письменник докладно описує чоловічий, жіночий, дівочий одяг і взуття, захоплюючись його красою та зручністю.

З певних причин (про які зазначимо далі) дуже багато уваги приділено в тексті різноманітним українським стравам і напоям. Їх тут названо близько 100 (більше, ніж, скажімо, у спеціальній праці етнографа М. Маркевича «Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян», 1860 р.).

Згадує письменник і традиційні в тогочасному українському суспільстві професії: чумак, паромник, канцелярист, суддя, священик, купець, шинкар, швець, кравець, коваль, косар, бублейниця, військовик.

Дуже прикметний факт: одяг, кухню, професії І. Котляревський, як бачимо, називає не лише селянські, а й «панські», тобто представляє націю загалом.

Високу духовність українців поет підкреслює численними згадками різних жанрів фольклору: прислів'їв, приказок, історичних, козацьких, ліричних пісень і казок.

Національний колорит створює також згадувана вже українізація античних імен і географічних назв, переплетення їх з українськими й довколаукраїнськими: Енеєчко, Еней Анхизович.

Усі події відбуваються на тлі багатой і прекрасної української природи: у творі фігурують традиційні в нашій місцевості рослинність, дерева та кущі (папороть, васильки, петрів батіг, терен, шипшина, липа, дуб, сосна), тварини (вовк, ведмідь, тхір, заєць).

Алюзії на українську історію. Історія України безпосередньо пов'язана з надією «Енеїди». Проте й тут письменник обмежується алюзіями. В одних випадках тому, що факти, на які натякає, були ще добре знані сучасникам, а частіше — з конспіративних (езопівських) міркувань.

Найчастіше згадується Запорозька Січ (Латин говорить про «нашу Січ»; головний герой говорить про себе: «Я кошовий — Еней троянець») і Гетьманщина. Говорить письменник і про зруйнування Січі, про гетьманів Сагайдачного й Дорошенка, Залізняка, битву під Полтавою та Бендерами, тримає в полі зору монголо-татарську навалу (у такий спосіб стверджує безперервність національної історії від княжих часів до його сучасності).

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1970 р.

З особливим захопленням і майже неприкритою ностальгією¹ відгукується І. Котляревський про козацьку добу. Тут навіть відступає на якусь мить усюдисущий бурлескний стиль.

Персонажі поеми. Усі герої поеми явно алегоричні. Кожен образ — багатогранний: різні погляди читачів висвітлюють різні грані. Тобто один і той же персонаж можна розшифрувати неоднаково, уловити різні рівні підтексту й додати безліч надтекстів.

Таке специфічне образотворення пов'язане з уже підкресленим езопівським підходом автора. Крім

¹ *Ностальгія* (від грецьк. *повернення і страждання, біль*) — тут: туга за минулим; інше значення — болісна туга людини на чужині за своєю Батьківщиною.

того, передає межову неоднозначність, внутрішню суперечність подій і долі тієї бурхливої доби. Нарешті, демонструє грайливу авторську манеру.

Персонажі «Енеїди» представляють насамперед досить повний зріз українського суспільства XVIII ст. Їх поділяють на три групи: 1) Еней і троянці, у яких угадуються *запорозькі козаки*; 2) боги, які представляють переважно чиновництво, усемогутній апарат державної влади; 3) царі — поміщицтво. Автор туго переплітає в сюжеті найактивніші класи в тогочасній Україні.

Еней і троянці. Ці образи І. Котляревський змальовує амбівалентно¹, тобто й дорікає їм, і захоплюється ними водночас. І тут не варто дивуватися: такими суперечливими натурами й були запорожці.

Прочитайте розділ «Характеристика запорозького козака» з дослідження Д. Яворницького «Історія запорозьких козаків» (Львів, 1990. — Т. 1. — С. 173–180; адреса в Інтернеті: <http://www.ex.ua/73135430>). На основі прочитаного зробіть висновки, якими рисами троянці нагадують козаків, а якими відрізняються від них. Свої судження підтверджуйте цитатами.

Як видно вже із самої назви, головним героєм поеми є **Еней**. Він — кошовий отаман Запорозького Війська. На початку твору автор характеризує його дуже критичними епітетами й порівняннями: «...на всеє зле проворний, завзятіший од всіх бурлак» (бездомна людина, гуляка), «*лїнець*» (обідранець, халамидник), «*поганець*», «*мутив, як на селі москаль*» тощо. Він — любитель бенкетувати й пиячити, гульвіса, «*що вмїє бісики пускати*» (легко зводить з розуму й так само легко кидає Дідону). За розвагами й пияцтвом забуває навіть про найвищу мету свого життя — побудову нової Трої. Так, що Зевс мусить не дуже чемно нагадати йому про це. Водночас Еней виконує волю батька й іде в пекло, хоча це для нього, як і для кожного українця, найжахливіше місце.

Образ показаний у розвитку. Щодалі виразніше проступають симпатичні риси Енея — він «*ласкавий, гарний і проворний, і гострий, як на бритві сталь*» (тобто дотепний), доброзичливий, легко сходиться з людьми, уміє іронічно подивитися на себе. На якомусь етапі помічаємо, що й сам автор милується героєм: «*Прямий, як сосна, величавий, / Бувалий, здатний, тертий, жвавий*».

Еней — вимогливий керівник, однак добрий, справедливий, турботливий, винахідливий: «...*один за всіх не спав, він думав, мислив, умудрявся (бо сам за всіх і одвічав)*». Зрозумівши, що буря може цілком знищити його флотилію, він швидко орієнтується в ситуації, іде на пониження (дає хабара Нептуну), аби тільки врятувати своє військо.

Особливо приваблює прагнення троянського кошового унікати зайвого кровопролиття, для цього!

О. Тернавська. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 2011 р.

¹ *Амбівалентність* (від латин. *обидва й сила*) — суперечливе, двоїсте ставлення до одного й того ж явища (любов і ненависть, радість і сум, захоплення й осуд тощо).

го він використовує неабиякий дипломатичний хист. Прибувши в Латинію, Еней спочатку намагається мирно порозумітися з тубільним населенням. Він шле до царя Латина послів з подарунками й уміло здобуває його прихильність. Коли через підступність Юнони виникає загроза війни, Еней успішно укладає союз з аркадійським царем Евандром. Так само схиляє на свій бік Латина, чим полегшує становище свого війська й пришвидшує кінець війни.

Коли не допомагає дипломатія, Еней виступає досвідченим, винахідливим і розважливим полководцем. Він уміло організовує підготовку до битви, сам добре володіє зброєю. А найважливіше — готовий іти на самопожертву заради людей. Це переконливо виявляється в кульмінаційній сцені його бою з Турном. Щоб припинити кровопролиття, Еней пропонує суперникові вирішити їхню суперечку за Лавінію поединком. Б'ється він завзято, але водночас виявляє людяність, великодушність — готовий відпустити переможеного ворога. І тільки помітивши на Турнові обладунки свого вбитого товариша, безжалісно розправляється з мародером¹.

Дуже схожі на свого отамана й **троянці-запорозжці**. Це — ланці, розбишаки, п'яниці, що не їдять, а *«лигають»*, не п'ють, а *«хлищуть»*, не йдуть, а *«пруть»*. Тут явно переважає бурлескний стиль. Однак троянці — міцні, витривалі люди, невтомні в усяких гулянках. Вони знаходять вихід із найскладнішого становища, незважаючи на труднощі, досягають своєї мети.

Троянці — напрочуд дружелюбні й привітні: з усіма народами, з якими стикаються протягом мандрів, зав'язують дружні відносини, навіть родичаються: *«Зо всіма миттю побратались, / Посвтались і покумались, / Мов зроду тутечки жили»*.

Еней і троянці живуть насамперед емоціями, серцем: вони щиро, як діти, радіють і гніваються, захоплюються й розчаровуються. За бенкетами, співами, веселощами та залицяннями можуть забути найважливіші державні справи.

Водночас вони дуже дорожать своєю свободою, військовою доблестю, нехтують багатством, почестями, з презирством ставляться до фізичного болю та й до самої смерті. Свого ватажка шанують, ретельно виконують його накази, але ніколи не принижуються й не запобігають перед ним. У боях це справжні лицарі, що виявляють чудеса мужності та здобувають перемогу навіть над значно численнішим ворогом.

• *Завдання основного рівня*

1. Проілюструйте конкретними епізодами з поеми основні риси вдачі Енея та троянців.
2. Випишіть групи епітетів і порівнянь, якими автор характеризує цих персонажів.
3. Які риси української душі виявляються в образах Енея та троянців?

Інші персонажі поеми. При змалюванні інших персонажів поеми амбівалентності все меншає чи й немає зовсім. Боги й царі викликають в основному сміх та осуд. В образах богів (Зевс, Нептун, Еол, Меркурій та ін.) пізнаємо чиновництво з його самодурством, інтриганством, хабарництвом і брутальністю. Царі (Дідона, Латин, Амата, Лавінія, Адест, Евандр, Турн) нагадують поміщиків —

¹ *Мародёр* (від фр. *грабіж*) — грабіжник, який краде на полі бою речі вбитих і пораних чи грабує населення в районі бойових дій.

хлібосольних, але бездіяльних гуляк, пихатих, манірних, малокультурних, зажерливих і жорстоких у ставленні до простолюду.

- *Завдання основного рівня.* Підтвердьте ці висновки відповідними цитатами з «Енеїди».

Прочитання підтексту поеми. Спробуймо крізь зовнішній, езопівський шар тексту побачити підтекст — прихований ідейний зміст.

Письменник уклав у сюжет «Енеїди» алегоричну розповідь про занепад і шлях до відродження української нації у XVIII ст. Мандрівка троянців — це рух поколінь українців у морі-часі. Еней — узагальнений образ козацького провідника. Тому такі різні й Еней, і троянці, а також автор ставиться до них неоднозначно.

Поштовхом до написання поеми, як припускає більшість дослідників, було зруйнування російською армією Запорозької Січі 1775 р. Тоді 5 тис. козаків спустилися човнами по Дніпру до Чорного моря й у гирлі Дунаю заклали нову Січ.

Сучасний літературознавець В. Неборак інакше прочитує підтекст: вихідна подія в поемі — Полтавська битва 1709 р. Адже це тоді українське суспільство розкололося на ворожі табори й відтоді почало невпинно деградувати. Зруйнування Січі — лише одне з відлунь тієї катастрофи. Версія цілком переконлива.

Про все це йдеться на початку поеми. Отже, Троя — це Запорозька Січ і ширше — гетьманська козацька держава. Як відомо, переселенню запорожців за Дунай усіляко перешкоджала Росія. У поемі на шляху троянців різноманітні перепони ставить Юнона. Тому можна припустити, що вона (бодай якоюсь гранню) уособлює Російську державу.

Картина бурі на морі символізує, вочевидь, добу Руїни в українській історії (після смерті Б. Хмельницького), а сходження Енея в пекло — геноцид¹ української нації, до якого вдався російський царат у XVIII ст.

Зевс (закон буття, доля, Провидіння) ставить перед Енеєм і троянцями високу мету — *«Рима строїть»*, *«збудувати сильне царство»*, тобто створити нову досконалу Українську державу. Однак троянці не виконують місії. Чому? Мандруючи світом (часом), троянці скаржаться: *«Чи бачиш, як ми обідрались, / Убрання, постолі подрались, / Охляли, ніби в дощ щеня»*.

Отже, на надто тяжкому історичному шляху українська нація поступово деградує — і не лише фізично (побутово, економічно), а насамперед духовно — слабне, розмивається національна свідомість. Тому й не вберігають, зрештою, троянці Трою — українці свою державність.

І. Котляревський дуже гостро критикує рідну націю, підкреслює її суперечливі грані. Разючу галерею моральної деградації українського суспільства XVI–XVIII ст. представлено в описі пекла. У довжелезному ряду грішників автор особливо виокремлює панів, *«що людям (кріпакам. — В. П.) льоти не давали / І ставили їх за скотів»*, а також чиновників, які *«...по правді не служили / Та тільки грошики лупили / І одбирали хабарі»*. Ось та національна еліта, що мала б дбати про свій народ, вона ж, навпаки, допомагає загарбникам його уполіуджувати.

¹ *Геноцид* (від грецьк. *ρῆδ* і *...цид*) — винищення окремих груп населення за національними чи релігійними ознаками, один із найтяжчих злочинів проти людства.

Г. Сковорода вчив: коли людина занедбує духовність, нею цілком опановує тілесність. Письменник наголошує, що те ж саме може статися з нацією. На жаль, сталося із сучасними йому українцями. Не випадково десятки сторінок поеми присвячено найдокладнішому описові різноманітних бенкетів з участю троянців (у Дідони, Ацеста, Латина, Евандра), навіть обід по померлому батькові Енея перетворюється на восьмиденний бенкет, так само до непристойності бенкетують боги на обіді в Зевса. Отже, це улюблена справа всіх українців доби. І цілком закономірно: об'їдатися, пиячити, а потім байдикувати, запухати від сну чи вдаватися в любовні пригоди — оце і є система цінностей людини суто тілесної. Забувається висока мета, стирається поняття роду, традиції, адже все то категорії духовні. А так в Енея був батько, що «з *горілочки помер*», є ланці! побратими. Пом'янути батька — це пити так, щоб уже й не бачити «*нічого перед собою*». От і весь рід, уся традиція.

Такий спосіб існування ставав вельми популярним серед вищих верств українського суспільства наприкінці XVIII ст.

Ще один, значно згубніший, вияв панівної тілесності — міжусобна ворожнеча за ласий шматок або й просто від ледарства (бійка ж бо невіддільна від пиятики).

Більша частина «Енеїди» присвячена описові війни Енея з Турном і Латиним, тобто різанини українців з українцями. Адже, якщо троянці уособлюють мандрівну запорозьку верству, то рутульці й латиняни — осідле поспільство Гетьманщини. Оповідач спостерігає за побоїщем зі Шведської могили. Ось фатальна кульмінація ворожнечі (зверніть увагу: 1709 р. більшість гетьманських полків підтримала Петра I, Запорозжя — І. Мазепу). Зрозуміло, що йдеться про криваві міжусобиці Сомка й Брюховецького, Самойловича та Дорошенка, Мазепи й Палія тощо.

Автор добре усвідомлював, що деградування веде націю до фізичного виродження або самознищення. Звідси — їдкий, пекучий сміх, що скерований проти всіх виявів панівної тілесності українців. Особливо ж небезпечна для нації братовбивча ворожнеча. Тому так іронічно, навіть роздратовано-глумливо описує поет військові приготування й битви рутульців-латинян з троянцями:

Для куль — то галушки сушили,	Для щитів ночви припасали
А бомб — то з глини наліпили,	І дна із діжок вибивали,
А слив солоних — для картеч;	І приправляли всім до плеч...

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1970 р.

Тому автор зберігає бурлескний і вульгарний тон, навіть описуючи плач матері над тілом Евріала, який сотню земляків із ворожого табору сплячими «*посадив на ніж*», а потім і сам загинув від їхньої шаблі.

І. Котляревський з боєм підкреслює: немає жодної серйозної внутрішньої причини для такої ворожнечі.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте, чому Турн пішов походом на Енея й через яку подію латиняни приєдналися до війни.

На причину ж зовнішню, реальну автор тільки по-езопівськи натякає: Турна на війну проти Енея підбурює Юнона (Російська держава).

Усіма можливими засобами І. Котляревський дегероїзує цю самовбивчу безглузду різанину. У поемі прочитується просвітницький протест автора проти війни взагалі, бо вона обов'язково виводить за собою з пекла цілий почет лих:

Війна в кривавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя
Хвіст мантиї її несуть.

Боги поставили перед Енеєм високу мету — побудувати новий Рим (тобто сучасну українську націю й державу). Мети цієї Еней не досягає, бо марнує дорогоцінний час за бенкетами й розвагами, а далі — у безнадійній війні з козаками: Турна. Однак він зводить Нову Трою — Козацьку Україну, а найголовніше — стає на шлях духовного відродження.

Є в поемі разуче пророцтво:
Така богів олімпських рада,
Що ти і вся твоя громада
Не будете по смерть в Рим?
Но що тебе там будуть знати;
Твоє імення вихваляти;
Но ти не радуйся сьому.
Іще ти вип'єш добру повну,
По всіх усюдах будеш ти.

Сивілла віщує Енеєві:
І долю гірку, невгомонну
Готовсь свою не раз клясти.
Юнона ще не вдовольнилась,
Її злоба щоб окошилась
Хотя б на правнуках твоїх;
Но послі будеш жить по-панськи,
І люди всі твої троянські
Забудуть всіх сих бід своїх.

Тут точно передбачена майбутня доля української нації. Справді, діти, онуки й правнуки Енея ще не раз відчували на собі пекельну злобу Юнони (Російської імперії та інших загарбників), побували *«по всіх усюдах»* сибірських каторг і тільки тепер, через двісті років, починаємо відчувати себе господарями у своєму домі. А Рим, Біле місто, яке бачить в уяві Еней, тобто досконала Українська держава, і для нас поки що — омріяне завтра.

На глибоке переконання І. Котляревського, те «завтра» перетвориться на реальність для троянців, а для нас — лише тоді, коли станемо людьми духовними, житимемо по совісті. Не випадково основне слово в тексті «Енеїди» передостаннє — *совість*.

Пригадаймо: на думку Г. Сковороди, людину здатна порятувати лише *«совість, як чистий кристаль»*. І. Котляревський розширює цю ідею, твердячи: націю — також. Яскравим видивом отієї майбутньої духовно досконалої, «совісної» України є картина раю в III частині поеми.

Отже, висловлюючись сучасною мовою, І. Котляревський запрограмував успіх грандіозного проекту під назвою «сучасна українська нація».

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда». 1970 р.

«Енеїда» як зразок класицизму

У поетиці «Енеїди» збереглося ще чимало ознак старого барокового стилю:

- ◆ двопланова багаторусна композиція;
- ◆ система підтекстових символів;
- ◆ мовні іграшки, зокрема численні повтори та гра синонімами.

Однак основа твору вже *класицистична*. Автор розробляє традиційний для української літератури «низький» класицизм. А звідси:

- ◆ жанр комічної травестії, стиль бурлеску, що скеровані на руйнування засад бароко;
- ◆ використання «низької» народної мови;
- ◆ утілення в життя просвітницької ідеї демократизації літератури.

Визначають стиль твору настанови класицизму:

- ◆ раціоналістичне змалювання життя, зокрема народного, а не заглиблення в його суть;
- ◆ раціоналістичне (підозріливе, а то й осудливе) ставлення до людських почуттів, психіки загалом (недооцінка чи осуд позасвідомого);
- ◆ досить скептичний погляд на людську природу;
- ◆ гостра соціальна критика з позицій просвітницького гуманізму;
- ◆ просвітницький ідеал морального вдосконалення людини.

Однак у поемі визрівають навіть деякі зародки майбутнього романтизму:

- ◆ посилена увага до народного життя як етичної й естетичної цінностей;
- ◆ увага до національної проблематики, ідеологія націоналізму, а звідси — високий патріотичний пафос¹ окремих фрагментів твору.

Подивіться анімаційний фільм «Енеїда» (режисер В. Дахно, 1991 р., адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=1fp193W-pbg>). Чи сподобався вам фільм? Чому? Які анімаційні прийоми символізму й комізму ви помітили? Які ідеї, мотиви поеми увиразнює й доповнює фільм?

«Наталка Полтавка»

У двох наступних творах — драмі «Наталка Полтавка» і водевілі² «Москаль-чарівник» — І. Котляревський розгорнув і деталізував сформульовану в «Енеїді» християнсько-просвітницьку ідею морального вдосконалення людини.

Передумови написання, публікація, сценічне життя. Як уже мовилося, «Наталка Полтавка» була написана 1819 р. Саме вона виявилася першим зразком нової української драматургії, за словами І. Карпенка-Карого, «праматір'ю українського народного театру».

Появу п'єси зумовили конкретні причини. У тогочасних українських театрах традиційно ставили часто примітивні п'єси лише російських авторів і французьких, перекладених російською мовою. Ставши директором Полтавського театру,

¹ *Па́фос* (від грецьк. *почуття, пристрасть*) — бурхливі душевні переживання, викликані певною ідеєю чи подією.

² *Водеві́ль* — легка комедійна, переважно одноактна п'єса з анекдотичним сюжетом, наповнена динамічними діалогами, піснями й танцями.

І. Котляревський написав п'єси, аби поліпшити репертуар, збагатити його рідною тематикою, вивести на сцену достеменні українські характери, оборонити гідність свого народу.

Завдяки величезній популярності «Енеїди» запанувала думка, що українською народною мовою можна писати лише жартівливі й пародійні твори. І. Котляревський «Наталкою Полтавкою» довів, що ця мова придатна для творення й цілком серйозних текстів, передавання тонких ліричних почуттів.

Як свідчать сучасники, поштовхом до написання п'єси став дійсний факт. Селянин Мефодій Семижбон, який працював у театрі, познайомив І. Котляревського зі своєю небогою й розповів її сумну історію. До дівчини сватається заможний писарчук, але вона, попри вмовляння матері, не хоче йти за нього заміж, бо чекає свого нареченого, який чомусь дуже забарився на заробітках. Нещасна дівчина довірливо зізналася в розмові: *«Мати прийде, заплаче, а моє серце не камінне, і... покоруся... Хто його зна... Усе ж таки чотири роки, як його нема. Коли б жив, то звістку подав би»*.

Зворушлива вірність дівчини коханому й водночас співчуття до матері викликали в душі письменника глибокі переживання, що й вилилися незабаром на папір.

Тривалий час після створення п'єси поширювалася тільки в рукописних копіях. Переписувачі нерідко змінювали чи скорочували авторський текст. Уперше *«Наталка Полтавка»* вийшла друком 1838 р. — можливо, і не зовсім такою, якою її створив автор.

Значно щасливіше склалося сценічне життя твору. Після тріумфальної постановки 1819 р. в Полтаві п'єса блискавично розійшлася по всіх театрах України й стала найпопулярнішою виставою. Цю першість вона утримує й досі.

Прикметно, що й на Галичині творення нового (світського) українського театру розпочалося саме з «Наталки Полтавки». Пристосувавши текст до місцевих умов, уперше поставив її І. Озаркевич 1848 р. Постановка мала шалений успіх у Львові, Перемишлі, Коломиї.

Ось уже близько двох століть не сходить «Наталка» зі сцени не лише України, а й інших слов'янських країн. 1890 р. на основі п'єси геніальний український композитор М. Лисенко створив славнозвісну оперу.

Сцена з вистави «Наталка Полтавка» Національного академічного драматичного театру ім. І. Франка. Режисер О. Ануров. 2016 р.

Жанр. Дуже популярним театральним жанром класицистичної доби була комічна опера. І. Котляревський свій твір визначив як «оперу малоросійську», маючи на увазі численні пісні! *Арія*¹ в ній. Однак це визначення умовне. Насправді за жанром «Наталка Полтавка» — соціально-побутова драма.

• *Завдання основного рівня*

1. Пригадайте особливості драматичного твору та визначте їх у «Наталці Полтавці».
2. Які драматичні твори ви вже вивчили з української та зарубіжної літератур?

Тема. П'єса «Наталка Полтавка» уперше в українській драматургії розгортає тему вірності в коханні молодих людей із народу, подолання життєвих перешкод на шляху до щастя.

Конфлікт. Центральний конфлікт у драмі морально-етичний: між вірністю в коханні та виконанням дочірнього обов'язку. Він — внутрішній (розгортається в Наталчиній душі). Якщо максимально узагальнити, це дуже характерний для класицизму конфлікт серця й розуму.

Уже як похідний проступає й соціальний конфлікт: Наталка не може одружитися з Петром через його бідність, натомість мати намагається видати дівчину за возного² з огляду на його заможність.

Кадр із фільму «Наталка Полтавка». Режисер Р. Юхименко. 1978 р.

- *Завдання основного рівня.* Зі скількох дій і картин складається п'єса? Які епізоди є етапами розгортання конфлікту (сюжету) у творі — експозицією, зав'язкою, розвитком дії, кульмінацією чи розв'язкою?

Композиційна своєрідність. Письменник будує п'єсу за класицистичним принципом єдності місця, часу та дії: дія з участю обмеженої кількості осіб відбувається в одному селі на Полтавщині протягом одного дня (починається вранці, коли Наталка йде по воду, а закінчується, коли вже «сонце низенько, вечір близенько»).

В основі сюжету твору — нерівне кохання, заборонене батьками, і намір нелюба одружитися з дівчиною. Цей сюжет автор узяв з арсеналу сентименталізму (завершальної течії класицизму), збагативши його національним колоритом.

Однак для побудови п'єси характерна ще суто класицистична продуманість і раціональність. Отож у «Наталці Полтавці» — ясний розвиток дії, жваві діалоги, майстерно створене в потрібний момент драматичне напруження.

Особливе композиційне значення відіграють у п'єсі пісні (данина тогочасній театральній моді). Їх у творі близько двадцяти. Деякі з них драматург запозичив із фольклору, піддавши незначній травестії, деякі створив сам у народному дусі

¹ *Арія* (від італ. *тісня*) — тут: закінчений епізод в опері, що виконується одним співаком у супроводі оркестру.

² *Возний* — дрібний судовий чиновник того часу, який розвозив різні папери до повітових судів, виставляв майно банкрутів на продаж тощо.

(«Видно шляхи полтавські...», «Ой я дівчина Полтавка...»). Пісня «Ой під вишнею...» узята з вертепної драми. Використано також фольклорний варіант (чи «перелицьований» самим І. Котляревським) вірша Г. Сковороди «Всякому місту звичай і права...». Пісні передають глибокі душевні переживання героїв, вичерпно їх характеризують, також виконують роль ліричних та історичних відступів.

Проблематика твору. Як і в «Енеїді», у «Наталці Полтавці» за легкого гумористичною оболонкою вгадується серйозний зміст (тільки вже не прихований, а очевидний). Твір цілком проіннятий ідеологією просвітницького гуманізму, що й зумовлює проблематику.

Автор критикує суспільні порядки, які штовхають людину до духовної деградації, хабарництва, паразитизму, безкультур'я, відволікають від добротворення (Тетерваковський).

У п'єсі протиставляються два світи: сільський (гармонійний, природний, прекрасний) і міський (метушливий, протиприродний, потворний). У такий спосіб І. Котляревський розвиває вчення Г. Сковороди, Ж. Ж. Руссо про природність існування.

Письменник захоплюється благородством людини, що долає стану нерівність, тиск писаних законів і неписаних суспільних традицій, відстоює завзято чи в покорі своє щастя.

У творі, передовсім в образі Наталки, розкривається суть української душі. Проникливі дослідники не раз зазначали, що образи селян у п'єсі далекі від життєвої конкретики початку ХІХ ст. І Наталка, і Терпилиха, і виборний, і Микола, і Петро — це швидше психологічні типи українців.

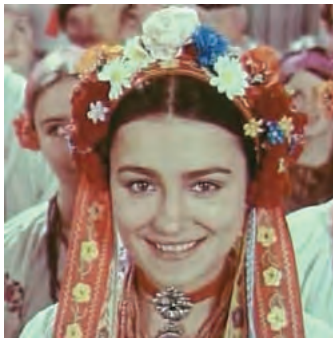
Надідея п'єси висловлена в одній із пісень:

Де згода в сімействі, де мир і тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона.
Їх Бог благословляєть,
Добро їм посилаєть
І з ними вік живєть.

Ідеалом людського існування автор вважає «згоду в сімействі», і не лише конкретному, а й загальнонаціональному. А це можливо тільки за умови, коли понад усе цінується людська особистість і шануються християнські моральні закони. На думку письменника, не вищі верстви суспільства, спотворені міською цивілізацією, а саме український простий народ є носієм цих рятівних для людства духовних вартостей.

Характеристика образів. Характери у творі представлені в класицистично-просвітницькій манері. Тобто вони до певної міри схематизовані й ідеалізовані, підлаштовані під авторську тезу про здатність людини до морального самовдосконалення й обов'язково цілісні, визначені, незмінні у своїй суті. Разом із тим І. Котляревський зробив уже неабияке сентименталістське відкриття — його герої внутрішньо суперечливі, неоднозначні, переживають психологічну боротьбу в собі. Це відкриття стало помітним кроком у напрямі поглиблення художнього психологізму й водночас зробило п'єсу жвавою та захопливою.

Центральний, найдокладніше виписаний у творі персонаж — **Наталка**. Автор створив об'ємний, тривимірний образ: якою є Наталка, ми довідуємося; ♦ з її самої характеристики; ♦ з відгуків про неї односельців; ♦ з її вчинків. Про себе дівчина

Кадр із фільму «Наталка
Полтавка». Режисер
Р. Юхименко. 1978 р.

співає: *«Не багата я і проста, но чесного роду, / Не стижуся прясти, шити і носити воду».*

Промовисто характеризує її мати — *«добра дочка».* А виборний Макогоненко дає вже розгорнуту характеристику: *«Золото не дівка! Наградив Бог Терпилиху дочкою. Крім того, що красива, розумна, моторна й до всякого діла дотепна, — яке в неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе й матір свою на світі держить».*

Макогоненко також наголошує, що Наталка *«без душі»* любить Петра, *«котрого, може, і кістки погнили, «через його всім женихам одказує».* Сила почуття дів! чини виявляється в пристрасному монолозі-зверненні до коханого: *«Петре! Де ти тепер?.. я тебе любила*

й тепер люблю... Вернися ж до мого серця!.. Нехай глянуть очі мої на тебе ще раз і навіки закрийються...» Отже, перед нами дівчина скромна, надзвичайно працювита, добра, чемна до старших, вірна в коханні.

З розмови з Тетерваковським (дія I, ява 2) переконаємося, що вона ввічлива (дипломатично говорить з небажаним женихом), а водночас дбає про власну гідність — рішуче обриває залицяння возного: *«Перестаньте жартувати надо мною, безпомощною сиротою. Моє все багатство єсть моє добре ім'я; через вас люди начнуть шептати про мене...»*

Також володіє життєвою мудрістю — розсудливо радить возному: *«У нас єсть пословиця: “Знайся кінь з конем, а віл з волем”; шукайте собі, добродію, у городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте...»*

Родина для Наталки — найвища цінність і святість. На її переконання, люди одружуються, щоб *«завести хазяйство й сімейство; жити люб'язно й дружно; бути вірними до смерті й помагати одно другому».*

Поки що характер статичний. Розвитку додає йому внутрішній конфлікт: доля примушує Наталку зробити важкий вибір — між любов'ю до Петра й дочірнім обов'язком забезпечити матері гідну старість (а це в її ситуації можна зробити, лише вийшовши заміж за багатого). Що переможе? Як поведеться дівчина?

I. Котляревський уміло передає перебіг мінливих психологічних станів героїні. Вона то відкидає «осоружних» їй женихів, то згоджується на заміжжя з одним із них, зглянувшись на материні сльози: *«Я покорюся вашій волі, перенесу своє горе, для спокою матері треба все перенести».* Водночас дівчина з розпачу поривається кинутися у Ворсклу. Згода подати рушники возному — швидше не зрада Петру, а самопожертва в ім'я матері. Адже розсудлива дівчина добре розуміє, що, вийшовши заміж за багатого нерівню, *«жінка буде гірше наймички, буде кріпачкою».* Цей крок не принижує, а навпаки — звеличує Наталку.

Поки що обов'язок перемагає почуття, героїня з позицій здорового глузду підкоряється долі. Таке вирішення конфлікту суто класицистичне.

Однак письменник на цьому не ставить крапку. Як тільки з'являється коханий, дівчина виявляє неабияку рішучість і сміливість. Адже тепер вона відстоює право не тільки на власне щастя, а й щастя коханої людини. Наталка виступає

категорично проти юридичних законів (не зважає на погрози возного судом і тюрмою), проти звичаїв (вважалося, що дівчина обов'язково має вийти заміж за того, кому подавала рушники), навіть супроти материнської волі (дія II, ява 11). Вона готова на все: *«І коли на те йде, так знайте, що я вічно одрікаюсь од Петра і за возним ніколи не буду»*. І таки добивається свого. Це вже навіть не сентименталістське, а романтичне вирішення конфлікту між серцем і розумом, прагненнями й обставинами. Людина — якщо вона енергійна, вольова — не піщинка на вітрі, а господар своєї долі.

Кадр із фільму «Наталка Полтавка». Режисер Р. Юхименко. 1978 р.

В образі Наталки І. Котляревський найповніше втілює психологічний тип української жінки. Наша жінка-козачка завжди була не тільки працювитою, доброю, відданою в коханні, а й вольовою, енергійною, здатною постояти за себе. Мабуть, саме цим, а не позицією автора, пояснюється надто сміливе, романтичне вирішення конфлікту.

Адже представлений у п'єсі ще один варіант виходу з моральної кризи — Петрів. Це — протиставлення людської доброчесності злу, лихій долі. У душі Петра моральний закон перемагає стихію пристрастей. Для нього пошанування матері, покора батькові є найвищими цінностями, які не можна переступити. Герой долає егоїстичне «Я», приносить себе в жертву заради щастя коханої. Він не тільки закликає Наталку послухати матір, забути його й полюбити возного, а й віддає всі зароблені гроші, щоб хоч трохи вирівняти майновий стан наречених. І відбувається диво: побачивши таку шляхетну Наталчину рішучість, а особливо Петрову самопожертву, возний великодушно зрікається нареченої. При цьому ще й зізнається, що за чиновницькими клопотами нічого доброго в житті не зробив, тож хоче надолужити згаяний час, тобто стає на шлях каяття й морального очищення.

Тут І. Котляревський (а не Петро) ставить своєрідний просвітницький експеримент, який має довести ефективність морального прикладу в перевихованні людини. Таке просвітницько-сентименталістське розв'язання конфлікту, очевидно, найближче самому автору.

До речі, якраз образи **Петра** й **Миколи** яскраво, вичерпно представляють два психологічні типи українського чоловіка — хліборобський (Петро) і козацький (Микола). Вони дуже близькі між собою (так і було із середовищами селянським і козацьким). Мають подібні долі: обидва сироти-бурлаки, *«без роду, без племені, без талану й без приюту»*, у яких *«ні кола ні двора»*, тому *«живуть вони в злиднях»*, постійно мандрують. У них подібні натури: щирі, працювиті, безкорисливі. Проте є в їхніх вдачах і життєвих настановах і принципова відмінність: Петро — чулий, м'якосердий, пасивний, фаталіст, натомість Микола — оптиміст, відчайдух, енергійна, бадьора, дотепна, навіть дещо скептична людина. Тому Петрова мрія — родинний затишок, праця на своїй землі, достаток, Миколина — козакування (дія II, ява 1), тобто свобода, пригоди, пристрасті, лицарство, активна боротьба зі злом тощо.

Минають століття, а ці два типи характерів визначали й визначають психологію українського чоловіцтва.

- *Завдання основного рівня.* Непростий образ Наталчиної матері **Горпини Терпилихи** розгляньте самостійно, відповідаючи на запитання.

1. Як уявляє Терпилиха родинне щастя? Чи поділяєте ви її погляд, що в злиднях щастя немає?
2. Єдиним виходом із нестатків родини мати вважає шлюб доньки за розрахунком. Наскільки слушною видається вам така позиція?
3. Про кого в такий спосіб дбає Терпилиха — про доньку чи про себе?
4. Чому Горпина аж тричі так різко змінює свою думку про Петра? Що саме впливає на її ставлення до нього? Про що це свідчить?

Макогоненко — характер, майже цілком запозичений з вертепних вистав, під цим прізвиськом там діє типовий статечний українець — розумний, кмітливий, дотепний, хоч і дещо користолюбний.

Макогоненко — виборний, себто вибраний громадою для захисту її прав. І героєм виконує ці обов'язки успішно. Спостережливий і дотепний Микола так характеризує виборного: *«Чоловічок і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається; де не посій, там і вродиться, і вже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже»*. Та й возний зауважує, що Макогоненко вмів *«увернутись: хитро, мудро, недорогогим коштом»*.

Отже, практичний сільський дядько усвідомлює, що при цих підступних порядках, які насуваються з міста, можна чогось досягнути лише крутіємством. І добре опановує цю хитромудру науку.

Водночас він ще залишається під впливом здорової моральної атмосфери села, тому товариський, добрий, прихильний до бідних, хоча сам заможний, але людей цінує не за багатство, а за моральні чесноти (його відгук про Наталку, а далі — й про Петра). Він із радістю вітає боротьбу з хабарництвом у земстві та розкриває принагідно свій ідеал влади: *«Зате нам, простому народові, добре, коли старшина, богобоязлива й справедлива, не допускає письменним п'явкам кров із нас смоктати...»*

Макогоненко погоджується висватати Наталку за возного не так із корисливих міркувань, як з жалю до вбогої доброї сироти та її матері.

- *Завдання основного рівня.* Перечитайте епізод, у якому виборний умовляє Наталку вийти за возного (дія I, ява 6). Як тут виявляються дипломатичні здібності героя? Докази виборного підступні й лицемірні чи щирі, викликані життєвим практицизмом? Чи бажає він добра Наталці?

Виважено й порядно поводить себе виборний у кульмінаційній сцені сватання. Зрозумівши, що не без його участі сталося неподобство, він намагається дипломатично пригасити конфлікт.

Чесно й захоплено говорить про свого нібито супротивника: *«Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!»* Ця думка авторитетної людини допомагає Терпили! сі прийняти правильне рішення. Макогоненко також непомітно підштовхує Терваковського до слушного вибору, а далі ще й утішає його.

Дуже складний і суперечливий образ **возного**. Духовну суть і трагедію цього чоловіка розкриває він сам у вже згаданому прикінцевому зізнанні: *«Я — возний і признаюся, що от рожденія моего расположен к добрым ділам; но, за недосужностью по должности і за другими хлопотами, доселі ні одного не зділал»*. Потворний той суспільний устрій, який не допомагає, а тим паче заважає людині бути добро-

творцем. Возний виступає і як складова частина цієї системи, і як її жертва. Намагаючись утвердитися в бюрократичному середовищі, Борис Тетерваковський переймає його закони, традиції, смаки, ідеологію. Закоренілий хабарник, він сумує з приводу того, що все тяжче витягувати з людей *«взяточки, сиріч — винуждені подарочки»*.

Убоге, жалюгідне коло його інтересів: начальство, скарги, позови, «взяточка». Він — людина порівняно освічена й цим відверто хизується. Однак освіченість ця вузька, однобока. Скажімо, Борис демонструє глибокі знання з історії козацької держави (дія II, ява 7), але це тільки тому, що в обов'язки возного входить вивчення архівів і літописів для клієнтів, які претендують на дворянство, а тому намагаються довести своє походження з козацької старшини. А от розмова Тетерваковського з Петром про театр (дія II, ява 7) засвідчує низький рівень його культури, примітивний смак (возний жаліє, що в театрі не вбивають посправжньому: *«О, якби справді вбивалися, то б було за що гроші платити!»*). У чиновницькому середовищі Бориса навчили навіть виправдовувати своє здирництво, щоб не мучило сумління. У пісні *«Всякому місту звичай і права»* возний розгортає цілу філософську теорію захисту непорядності й крадіяства: мовляв, у світі правлять звірячі закони, *«всякий з другого бере за своє»*, а *«хто не лукавить, той ззаду сидить»*, *«дужий безсильного давить і жме»*. І як підсумок: *«Хто ж єсть на світі, щоб був без гріха?»* Мовляв, такий порядок речей, усі такі, тому і я мушу бути таким.

- *Завдання основного рівня.* А як ви ставитеся до такої філософії? Вона рятівна чи вбивча для людини?

Для виправдання системи насильства й обману використовується якраз вірш Г. Сковороди, але перевернутий з ніг на голову. Великий філософ прославляв у ньому совість, нові «філософи» — аморальність.

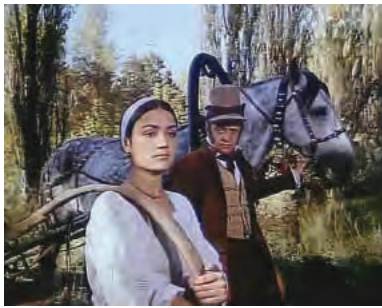
Лаконічний і точний присуд цьому персонажеві виносить Микола: *«Юриста завзятий і хапун такий, що із рідного батька злупить»*.

Проте це не весь Тетерваковський. Таким його зробило життя. Та не забувай! мо його вроджену схильність до добра. І вона виявляється в несподівано щирій, безкорисливій любові до Наталки. Борис довірливо звіряється виборному: *«Нігде — теє-то як його — правди дівати, я люблю Наталку всею душою, всею мислю і всім серцем моїм, не могу без неї жити, так її образ — теє-то як його — за мною і слідить»*. Зверніть увагу: він хоче не просто пофліртувати з дівчиною, а має серйозні наміри — прагне одружитися, хоч і дворянин, а Наталка — селянка.

Ясно, ота чиновницька машкара надто щільно приросла до Борисової душі. Він навіть в освідченні в коханні використовує судейсько-бюрократичну лексику.

- *Завдання основного рівня.* «Перелицюйте» освідчення Бориса Наталці українською мовою, замінивши його канцелярську лексику народною (дія I, ява 2). Як це змінює текст і ваше ставлення до мовця?

Примусивши Тетерваковського говорити саме так, автор піддав осміянню староукраїнську книжно-канцелярську мову — за її штучність, відірваність від на! родної основи. Критика виявилася влучною й дошкульною, у всякому разі ніхто з освічених українців у Наддніпрянщині більше не використовував цю мову.

Кадр із фільму «Наталка Полтавка». Режисер Р. Юхименко. 1978 р.

я предовольно і нашел, что великодушной поступок всякій страсти в нас пересиливает». При цьому ще не минає нагоди повчити народ: «...заповідаю всім: "Где два б'ються — третій не мішайсь!" і твердо пам'ятуйте, що насильно милити не будеш».

Як бачимо, у стильовому плані п'єса перебуває на межі власне класицизму й сентименталізму. Це виявляється й у двох варіантах вирішення основного конфлікту, і в специфіці образотворення: одні персонажі (возний, виборний, Микола) — суто класицистичні, інші (Петро) — перебільшено чутливі, сентименталістські, ще інші (Наталка й Терпилиха) поєднують ці дві настанови.

Отже, попри деяку «салонність», надмірну просвітницьку тенденційність, «Наталка Полтавка» стала прекрасним початком нової української драматургії.

Значення творчості письменника. І. Котляревський був сином своєї доби, першопрохідцем, який не мав ще самобутньої національної традиції. Тому для втілення своїх серйозних ідей він не знайшов відповідної форми, його травестійні, комічні україномовні твори сприймалися все-таки додатком, доповненням до якоїсь «повної», загальноросійської літератури.

Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві. Скульптор Л. Позен. 1903 р.

З таким типом світосприймання, манерою спілкування возний має комічний, навіть жалюгідний вигляд у природному сільському світі, де панує порядність, безкорисливість, щирість, простота, живе народне слово. Чого варта тільки його спроба втримати кохану, погрожуючи їй судом і тюрмою.

І все ж, як уже мовилося, у найвідповідальніший момент Тетерваковський знаходить у собі сили вчинити благородно. Як і Петро перед тим, він робить суто класицистично-просвітницький вибір — підпорядковує пристрасті у своїй душі моральному обов'язку: «Размишляя

Однак письменник зробив максимум того, що міг зробити у свій час у своєму культурному середовищі: ♦ він увів нелітературну мову в письменство, використавши з цією метою саме ті жанри, які для такого задуму були придатні; ♦ намалював досконалий духовний портрет українського народу; ♦ посіяв у зденаціоналізованих душах сучасників і нащадків зерна національного відродження.

Своєю творчістю І. Котляревський започаткував, утвердив насамперед три традиції, які стали визначальними в усій новій українській літературі.

1. З нього починаючи, увага до народної душі, глибинний націоналізм стали моральною нормою, творчим кредо українського митця.

2. Основною ознакою нашого письменства став іскрометний народний гумор і гостра сатира, зокрема політична, антиімперська (Т. Шевченко, І. Франко, М. Хвильовий, В. Симоненко, В. Стус).

3. Із замилювання І. Котляревського народним життям виросла потужна стильова течія — *етнографічний реалізм*, що в кращих своїх зразках досконало виявив неповторний український національний колорит (Марко Вовчок, І. Нечуй! Левицький, Панас Мирний, М. Кропивницький, У. Самчук, М. Стельмах, В. Захарченко та ін.).

- *Підсумкове судження. Євген Сверстюк:* «Вихваляючи три твори Котляревського, ми залюбки зводимо мову на талант поета. Але щоб бути зачинателем нової української літератури — мало самого таланту: треба мати український хребет. Той хребет, який крізь усі лихоліття й катастрофи знову й знову випрямляється й утверджує вільне людське право — бути собою».

Запитання і завдання

1. Які мотиви спонукали І. Котляревського до написання «Енеїди»?
2. Які функції виконує сміх у поемі?
3. Охарактеризуйте різні форми вираження патріотизму в «Енеїді».
4. Що вас приваблює в образах Наталки, Петра, Миколи? Як ви ставитеся до інших героїв п'єси «Наталка Полтавка»?
5. Визначте місце й значення творчості І. Котляревського в історії української літератури.

1. Розділіться на групи й підготуйте для однокласників презентації про сценічну історію п'єси «Наталка Полтавка», про екранізації цього твору в Україні й за кордоном, про інтерпретацію твору композиторами.
2. Подивіться фільм «Наталка Полтавка» режисера Р. Юхименка (http://tvfru.net/povinki_kino/filmy_online/opera/natalka_poltavka/100-1-0-6433). Простежте, як за допомогою кінематографічних засобів (інтонації, погляди, жести, міміка, костюми тощо) розкриваються характери персонажів. Гра кого з акторів вам найбільше сподобалася? Чому?

Радимо прочитати

1. Єфремов С. Котляревський // Літературно-критичні статті. — К., 1993.
2. Сверстюк Є. Іван Котляревський сміється // Сверстюк Є. На святі надій. — К., 1999. — С. 253–282.
3. Неборак В. Перечитана «Енеїда». Спроба сенсового прочитання «Енеїди» Івана Котляревського на тлі зіставлення її з «Енеїдою» Вергілія. — Л., 2001.
4. Наєнко М. Художня література України: від міфів до реальності. — К., 2005.
5. Нахлік Є. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст-інтертекст-контекст. — Л., 2015.

Сентименталізм

- *Завдання основного рівня.* Що ви дізналися про сентименталізм на уроках зарубіжної літератури?

У другій половині XVIII — на початку XIX ст. в європейських літературах, англійській, французькій і російській, розвивається особливий стиль — *сентименталізм* (від фр. *sentiment* — почуття, чутливість). Назва стилю утвердилася завдяки твору англійського письменника Л. Стёрна «Сентиментальна подорож по Франції та Італії» (1768).

В. Боровиковський.
Дашенька та Ліза, кріпачки
поміщика М. Львова.
1794 р.

Визначальні ознаки сентименталізму такі:

1. Зосередження уваги на внутрішньому світі людини, перебільшених почуттях, відстоювання свободи пристрастей.

2. Завдання літератури — збуджувати в читача гли! боки переживання, схвильованість, щоб у такий спосіб сприяти збагаченню його духовного світу, облагородженню характеру та способу життя.

3. Об'єктом зображення у творі обиралися такі події, які можуть зворушити читача: нещасливе кохання, утиски й переслідування героя, страждання самотньої людини, нерідко — смерть.

4. Головні герої сентиментальних творів ідеальні, позбавлені найменших негативних рис. При цьому вони переважно не аристократи, а вихідці з народу, най-

частіше селяни та міщани, і то не бідні, тобто їхні страждання пов'язані не зі злиднями, а з душевними переживаннями.

5. Літературну мову сентименталісти очистили від архаїзмів, холодного пишнослів'я, спростили синтаксис. Чимало запозичили з фольклорної мови.

6. Тон викладу найчастіше елегійний або меланхолійний, коли йдеться про позитивних героїв; гумористичний чи й сатиричний — коли про негативних. Най! характерніший художній засіб — літоти, пестливо-зменшувальні слова. Особливу роль у тексті відіграє пейзаж, переважно сільський, у літню чи весняну пору.

7. Улюблені жанри сентименталізму — подорожні записки, родинні, психологічні романи, це з епосу; з лірики — елегія¹, ідилія², послання; з драматичного роду — міщанська драма.

8. Посилюється інтерес до фольклору, з якого беруться теми, сюжети, образи, художні засоби. Ця ознака, а також етнографізм особливо характерні для українського сентименталізму.

Чимало дослідників виокремлює сентименталізм в окремий напрям. Проте доцільнішим видається розглядати його як особливу течію класицизму. Адже цей стиль в основному зберігає класицистично-просвітницьке світосприймання.

Серед найвідоміших зарубіжних зразків сентименталізму — «Памела», «Клари! са Гарло» С. Річардсона, «Юлія, або Нова Елоїза» Ж. Ж. Руссо, «Страждання молодого Вертера» Й. В. Гете, «Бідна Ліза» Н. Карамзіна. В українській літературі сентименталізм як такий виявився слабко (насамперед, у кількох творах Г. Квітки-Основ'яненка — «Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов»). Досить швидко він переріс у романтизм. Хоч елементи цього стилю проглядаються й у «Наталці Полтавці» І. Котляревського, і в поетів-романтиків М. Костомарова, А. Метлинського, М. Шашкевича, і в молодого Т. Шевченка («Причинна», «Тополя», «Лілея»), у доробках Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, О. Олесья, М. Стельмаха, О. Гончара та багатьох інших авторів. Це пов'язано зі специфікою української душі — надзвичайно емоційної, схильної до сентиментальності.

¹ *Елегія* (від грецьк. *журлива пісня*) — один з жанрів лірики, вірш, у якому виражені настрої журби, сумні роздуми.

² *Ідилія* (від грецьк. *малюнок, невеликий вірш-пісенька*) — ліричний вірш, що поетизує сільське життя.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО (1778–1843)

Українські повісті Квітки з народного життя були в усьому світі першими, у яких реально змальовано селянське життя. У світовому письменстві це був перший голос про народ, навіяний щирою до нього прихильністю, бажанням ... показати, що й під простим сіряком людське серце б'ється. З цього погляду українське письменство першим промовило своє слово в оборону селянських мас і веде перед щодо народницьких симпатій між усіма письменствами світу.

С. Єфремов

Якщо І. Котляревський став основоположником нової української (україномовної) поезії та драматургії, то Г. Квітка — прози. Саме він успішно завершив місію, започатковану І. Котляревським у «Наталці Полтавці» — неспростовно довів повістю «Маруся» та іншими творами, що народною мовою можна писати не тільки про смішне, а й про серйозне.

Григорій Федорович Квітка народився 29 листопада 1778 р. в передмісті Харкова — у с. Основі (звідси й псевдонім — Основ'яненко) у козацько-старшинській родині.

Про рід Квіток розказували таку поетичну легенду. Десь на початку XVII ст. примандрував до Києва дід з онуком-сиротою. Бідували, перебивалися випадковими заробітками. Незабаром дід помер, а внук прижився в місті. За просту вдачу та несказанну вроду підлітка прозвали Квіточкою, а коли виріс — Квіткою. Згодом у нього закохалася шляхетна красуня, дочка київського воєводи, і парубок відповів їй взаємністю. Однак знатні батьки були проти цього шлюбу. Тоді молодята потай обвінчалися, підмовили гурт козаків і втекли на вільні землі Лівобережжя. Над мальовничою річкою Удою заклали вони поселення, що й стало основою майбутнього Харкова та всієї Слобожанщини. Тим вродливим сиротою був прапрадід письменника Семен Квітка. Пізніше він став харківським полковником і суддею, уславився своїм розумом і працьовитістю. Досить заможною, освіченою людиною, а також щирим патріотом краю був батько Григорія — Федір Іванович. До нього часто заходив Г. Сковорода, а цей чоловік, як відомо, відвідував лише однодумців.

Маленький Гриць виростав в атмосфері пошани до рідної мови, історії, фольклору та мистецтва. Не раз він слухав родинні й народні легенди, повір'я, розповіді про лицарство, бойові пригоди предків-козаків.

Зазвичай у родині, зібравшись разом вечорами, багато читали, слухали музику, постійними були вистави самодіяльного домашнього театру, у яких із захопленням грав і Гриць.

Уже в ранньому дитинстві хлопчика чекало перше життєве випробування: коли йому

Палац Квіток у слободі Основі.
Світлина. XIX ст.

було два роки, няня необачно зірвала на оці ячмінець і малюк осліп. Сліпота примусила розвинути чіпку пам'ять, багату уяву та музикальний слух. Завдяки цьому в нього відкрився неабиякий музичний талант. Він навчився віртуозно грати на флейті, піаніно, захоплено слухав народні пісні. Пізніше й сам почав складати музику (романси, марші, жартівливі пісні), як припускають, саме йому належить пісня «Грицю, Грицю, до роботи», що пізніше стала вважатися народною...

На шостому році життя Гриць прозрів. Сталося це за таких обставин, що значіло поглибили його побожність, увагу до духовних сфер.

Ось як розповідає про цей випадок сучасний письменник **І. Ільєнко** в повісті про Квітку: «Хлопчик поїхав з матір'ю, Марією Василівною, у Куряж поклонитися відомій на всю Слобожанщину іконі Озерянської Богоматері, про яку йшла слава як про чудотворну. Того пам'ятного дня Гриць несподівано відчув, що з очей спадає поволока. Туман поволі розвіявся, погляд ковзнув по оздобленій золотом іконі, з якої непорушно дивилися холодні кришталеві очі. Грицеві стало моторошно: а раптом це видиво зникне й знову все поглине темрява?

Він боязко сіпнув матір за рукав і прошепотів:

— Мамо, хто це?

— Де, сину? Про кого ти? Пресвята Богородиця... А ти що, бачиш? — сплеснула руками, аж озирнулися передні.

Синові ж карі, чисті й допитливі, як і раніше, очі були осяяні якимось вогнем і вже не смутні, не мертві, а живі, грайливі.

— Прозрів, прозрів! — Мати впала на коліна й у нестямі простягла руки до ікони:

— Воїстину чудотворна, воїстину! Зглянулася на наше безталання...

Спочатку хлопець навчався вдома, згодом його віддали до Курязької монастирської школи. Його дуже приваблювало служіння Богові. Ще у 12 років він хотів, наслідуючи дядька, постригтися в ченці. Тоді відговорили батьки. У 26-річному віці Г. Квітка таки здійснив свій намір — став ченцем.

У монастирі Григорій намагався знайти прихисток від жорстокого світу, середовище для духовного зростання. Проте чернече життя виявилось не таким, як уявлялося юнакові, — надто аскетичним, у чомусь лицемірним, а то й бездіяльно-занудним. Хоча він і привіз у свою келію флейту й навіть фортепіано, усе частіше приходив додому, з'являвся на культурних заходах. А через чотири роки й зовсім залишив чернецтво.

Громадсько-культурницька діяльність. Енергійна, талановита, спрагла за дієвим життям натура Г. Квітки знайшла своє покликання в громадсько-культурній праці. З молодечим запалом брався він за проведення літературно-музичних вечорів, працював директором театру, заснував оркестр, Благодійне товариство й перший на Лівобережжі Інститут шляхетних дівчат; зорганізував, відредагував і випустив у світ перший в Україні журнал «Украинский вестник», збирав кошти на відкриття Харківської публічної бібліотеки. Окрім того, Григорій Федорович обіймав посаду маршалка (предводителя) повітового дворянства, далі — судді, попечителя бібліотеки.

Ця людина по-просвітницьки свято вірила в чудодійну силу освіти й культури в справі духовного вдосконалення суспільства та національного відродження.

Свою посаду маршалка дворянства Г. Квітка використовував для добрих справ: закликав місцеву інтелігенцію й поміщиків вивчати рідну мову, берегти праді-

дівські традиції; усіляко допомагав селянам, навіть чужим кріпакам. Маючи обмежену владу, він мусив витратити безліч сил і часу на усовіщення гонорових чиновників і панів. А коли не допомагало, то вів з ними адміністративну війну. І все ж чимало вдавалося. Злостивці насміхалися, що Г. Квітка не мав у власності жодного кріпака, навіть свого кухаря, ані земельних угідь і одержував мізерну платню. Та він цим не переймався — жив насамперед душею й совістю.

Крім громадської й адміністративної діяльності, Григорій Федорович уже в зрілому віці взявся також за літературну працю. Жодна книжка в Харкові не мала такої популярності, як Квітчині повісті.

Земляки запам'ятали Квітку жвавою, енергійною, дуже веселою й дотепною людиною, майстром оповідати анекдоти.

Так склалося, що одружився Григорій Федорович аж на 43-му році життя (1821) з Анною Вульф, класною дамою (вихователькою) у Харківському інституті шляхетних дівчат. Двадцятилітня випускниця Смольного інституту в Петербурзі, вона вирізнялася гострим розумом, освіченістю, задушевністю, була вихована на французьких сентиментальних романах. Росіянка за походженням, Анна мріяла повернутися до Петербурга, часто просила чоловіка знайти яку-небудь посаду й переїхати туди. Однак Г. Квітка не мислив свого життя без України, милої серцю Основи, свого роду. Незабаром і дружина зацікавилася українськими повістями чоловіка, щиро полюбила Україну, захопилася піснями та думами, не раз ставала на захист гідності українського слова.

Жило подружжя надзвичайно скромно, Анна не могла собі дозволити навіть шовкової сукні. Однак почувала себе щасливою в шлюбі з чуйним, щиросердим, непересічним чоловіком. Вона всіляко спонукала його до літературної творчості, була першим читачем і критиком усіх його писань, не раз робила слушні зауваження й давала поради... Письменник також глибоко шанував дружину, довіряв їй мистецькому смаку, прислухався до її суджень.

У привітній садибі в Основах письменник приймав Є. Гребінку, М. Костомарова, І. Срезневського, О. Афанасьєва-Чужбинського, зустрічався з В. Жуковським.

Квітка дуже любив дітей. Ладен був для них годинами розповідати смішні історії, казки, організовувати забави, улаштовувати феєрверки.

В останні роки родина особливо бідувала. Багатолітня напружена праця, важкі розчарування й переживання непомітно підточили здоров'я письменника. У липні 1843 р. він тяжко захворів, зліг у ліжку. У перші дні ще писав листи, доопрацьовував деякі давно задумані твори, читав. Проте дедалі більше слабшав... *20 серпня 1843 р.* о п'ятій годині пополудні серце великого майстра слова перестало битися.

На похорон письменника прийшли тисячі харків'ян і селян з усіх околиць. Труну несли голови губернських присутствених місць, а літургію відправляв архієпископ, були присутні також військовий і цивільний губернатори. Над могилою виступив друг Г. Квітки, науковець і письменник І. Срезневський. У своїй промові він наголосив: «Пам'ятай, Україно, цю могилу: тут похований той, хто, оживлений любов'ю до тебе, захищав твій звичай і мову».

Огляд творчості. Мистецький доробок Г. Квітки-Основ'яненка значний за обсягом, але нерівноцінний з художнього боку. Ранні твори були ще не зовсім оригінальними й довершеними пробами пера. Самобутність таланту, мистецька майстерність приходили поступово, у наполегливій тяжкій праці.

Письменник звертався до найрізноманітніших жанрів. Це ліричні вірші; епіграми («Шпигачки»); фейлетони¹ («Письма Фалалея Повинухина»); історико-художні нариси («Головатый», «Татарские набеги»); літературно-публіцистичні статті («Супліка до пана іздателя»); комедії («Шельменко-денщик», «Шельменко — волостной писарь», «Сватання на Гончарівці» та ін.).

Та найяскравіше літературний хист митця виявився саме в прозі. Його перу належать оповідання («Салдацький патрет», «Купований розум», «Підбрехач», «Перекотиполе» та ін.); повісті («Маруся», «Сердешна Оксана», «Конотопська відьма»); романи («Пан Халявський», «Жизнь и похождения Петра, Степанового сына, Столбикова...»).

За свідченням письменника, він дотримувався класицистичного принципу «списування з натури». Отож описував ті явища, які добре знав, — життя помісного дворянства, зокрема колишньої козацької старшини, чиновництва, а найбільше — простого народу, села. Недарма І. Франко назвав Г. Квітку «творцем людової (тобто народної. — В. П.) повісті, одним із перших того роду творців у європейських письменствах».

Спочатку Г. Квітка писав по-російськи. Ці твори друкувалися в столичних журналах і користувалися певною популярністю. П'єси ставили в багатьох театрах імперії.

Дивна й таємнича історія сталася з комедією «Приезжий из столицы, или Суматоха в уездном городе». Вона була написана 1827 р., але видана через цензурні зволікання тільки 1840 р. Уражає те, що сюжет комедії до найдрібніших деталей збігається із сюжетом славетної п'єси М. Гоголя «Ревізор» (1835). Очевидно, цензор Квітчиного рукопису письменник С. Аксаков, який дружив з М. Гоголем, переповів йому зміст твору або й дав почитати.

Пам'ятник Г. Квітці-Основ'яненку в Харкові.
1994 р.

1832 р. Г. Квітка пише перший великий прозовий твір рідною мовою — *повість «Маруся»*, потім — ще кілька. Україномовні твори вийшли друком у 1834–1836 рр. у двох збірках під назвою «*Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком*» (до цього обраного прізвища письменник згодом додав і своє справжнє). Окремі тексти він і в наступні роки писав по-російськи. Проте здобув неабияке визнання українського читача й примусив заговорити про себе російського саме україномовними творами.

Чому Г. Квітка здійснив цей перехід? Очевидно, усвідомив важливу істину, яку пізніше сформулював С. Єфремов: «Український письменник міг стати чимось оригінальним у своєму крузі, російський же в обставинах українського життя засуджений був фатально на рабське копіювання централістичних зразків, тобто насправді глибокий провінціалізм, з якого не було нікуди ходу».

¹ *Фейлетон* (із фр. *аркуш*) — один із жанрів публіцистики, газетна або журнальна стаття на злобу дня, для якої характерна сатирична або гумористична заостреність викладу.

До цього рішення, безсумнівно, спонукали й патріотичні почуття.

Конкретним поштовхом до написання україномовних творів, як згадував пізніше Г. Квітка, став такий випадок. Якось він попросив одного українського поета (мабуть, П. Гулака-Артемовського) написати щось серйозне, чутливе. Поет же почав гаряче переконувати, що наша мова незграбна й узагалі ні на що серйозне не здатна. Тоді письменник вирішив сам довести протилежне. Так з'явилася «Маруся».

Готуючись видавати повість, він передбачав насмішки росіян і скептиків, тому 1833 р. написав і першими надрукував *оповідання* «Салдацький патрет» і «Супліку¹ до пана іздателя». Ці два досить полемічні, наступальні за суттю твори повинні були оборонити беззахисну «Марусю».

До речі, «Салдацький патрет» — перше україномовне оповідання, а «Супліка...» — перший зразок україномовної публіцистики й критики.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте в хрестоматії або в Інтернеті (адреса: http://ukrlit.org/kvitka_osnovianenko_hryhorii_fedorovych/saldatskyi_patret) обидва твори. Як ви зрозуміли алегоричний зміст оповідання, авторську ідею? У яких рядках «Супліки...» розкривається суть алегорії оповідання?

Отже, ці твори стали на захист української мови й літератури.

Українською мовою Г. Квітка написав 15 оповідань і повістей та 3 п'єси. Усі вони поділяються на дві групи: сентименталістські й класицистично-бурлескні.

◆ До першої групи входять повісті «Маруся», «Сердешна Оксана», «Щира любов», «Добре роби — добре й буде», «Козир-дівка». Тут автор захоплюється народними характерами — витонченими, ліричними, високодуховними, вольовими, а водночас відверто говорить і про їхні вади — легкодухість, довірливість чи й наївну гординю. Владоможних же мучителів простолюду гнівно картає.

До речі, повість «Сердешна Оксана» було перекладено французькою мовою й надруковано в Парижі. Це — перший вихід нової української літератури на загальноєвропейську арену.

◆ У творах другої групи прозаїк зберігав уже традиційний низькокласицистичний, бурлескний стиль. Це повісті й оповідання «Конотопська відьма», «Салдацький патрет», «Мертвецький Великдень», «Підбрехач», «От тобі й скарб», комедія «Сватання на Гончарівці» та ін.

Письменник назвав свій україномовний двотомник «Малороссийские повести, рассказываемые Грицьком Основьяненком». І це не просто літературний псевдонім Г. Квітки, це вигаданий персонаж з народу, який нібито переповідає читачам різні то веселі, то сумні історії. Така традиція була дуже популярна в тогочасній літературі, варто пригадати бодай «Повісті Белкіна» О. Пушкіна або «Вечори на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя, що начебто розказані пасічником Рудим Паньком. Якраз Панько й став, напевно, безпосереднім літературним попередником Грицька.

Письменник веде оповідь докладно, смакуючи багатослівністю, чутливо, з тонкою іронією та самоіронією. Він талановито стилізується під усну розмовну

¹ *Супліка* — писане прохання або скарга.

мову українського простолюдю, точно передаючи характерні риси вдачі нашої нації.

Ще одна визначальна особливість прози Г. Квітки-Основ'яненка — відкритий, підкреслений дидактизм¹. Майже кожний твір двотомника починається чи закінчується повчанням читача, загальними міркуваннями на якусь моральну тему.

«Маруся»

Особливе місце у творчості Г. Квітки-Основ'яненка займає повість «Маруся».

Т. Шевченко (з листа до Г. Квітки): «Вас не бачив, а вашу душу, ваше серце так бачу, як, може, ніхто на світі. Ваша “Маруся” так мені вас розказала».

Письменник добре усвідомлював, що саме від успіху «Марусі» залежатиме, чи припинять убивати молоду українську літературу. Тому працював над твором особливо багато й ретельно. Переробляв, додавав, замінював окремі епізоди, портрети, пейзажі, шліфував мову, перегортаючи свої давні й нові записники з народними піснями, прислів'ями, приказками й описами обрядів. Зрештою, присвятив «Марусю» найдорожчій людині — дружині, у такий спосіб ніби впливаючи в текст свої найніжніші й найпоетичніші почуття.

Як довідуємося із «Супліки...», скептики твердили, що з україномовних авторів ніхто не здатен написати щось «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне». Саме ці вимоги (послідовно сентименталістські) Г. Квітка й намагався зреалізувати в повісті.

Тема твору — історія ідеального й трагічного кохання сільської дівчини Марусі та міського парубка-сироти Василя.

Ідея — поетизація рідної землі, внутрішньої та зовнішньої краси українців, старосвітського сільського укладу життя й християнської моралі.

Композиція — досить проста й прозора. Події відбуваються в хронологічному порядку. Розгортається лише одна сюжетна лінія, у якій пролог — християнський роздум про минущість усього земного, зав'язка — знайомство Марусі з Василем, розвиток дії — зародження їхнього кохання та перешкоди на шляху до щастя, кульмінація — смерть дівчини, розв'язка — смерть Василя.

Основний *конфлікт* у повісті — виразно сентименталістський: між почуттям щирого кохання двох людей і невблаганною долею, яка присудила їм розлуку.

- *Завдання основного рівня.* Як, на ваш погляд, розв'язано конфлікт? Перемогло кохання чи доля? Обмірковуючи відповідь, пригадайте останні Наумові слова над могилою Василя.

Окрім сентименталістського, проглядається й соціальний конфлікт: на заваді одруженню молодят стає солдатчина Василя. Однак цей конфлікт у повісті другорядний, і розв'язує його автор просто: від двадцятип'ятилітньої солдатчини

¹ *Дидактизм* (з грецьк. *повчання*) — передавання в художній формі філософських, релігійних, морально-етичних та інших знань.

парубкові допомагає врятуватися добродій-господар. Зрозуміло, подібні щасливі випадки були надзвичайно рідкісними в жорсткому реальному житті. Проте такий підхід у творі цілком відповідає принципам сентименталізму (який зосереджувався не на реальному, а на бажаному з позицій автора).

Центральні образи твору — Маруся, Василь, Наум, Настя — помітно ідеалізовані. Це зумовлено знову ж таки вимогами стилю та авторською настановою довести, що українською мовою можна зворушити читача. Крім того, значна частина українських селян того часу вела ще спосіб життя, досить близький до Квітчиних ідеалів.

- *Завдання основного рівня.* Самостійно підготуйте характеристику образів Марусі, Василя й Наума.

Орієнтовний план характеристики літературного персонажа:

1. Яке соціально-громадське становище героя?
2. Роль портрета, мовної характеристики, сюжетних ходів у розкритті внутрішнього світу героя.
3. Як характеризують героя інші персонажі?
4. Яку мету ставить перед собою персонаж у житті? Як досягає її?
5. Як виявляється духовне багатство (чи убогство) персонажа.
6. Над чим змусив мене замислитися цей герой, від чого застеріг, у чому переконав?

Готуючи характеристику персонажів, зверніть увагу на подані запитання та завдання.

1. У якому середовищі та як виховується Маруся? Якою виростає?
2. Знайдіть описи зовнішності дівчини й козака в народних баладах, піснях про кохання, козацьких піснях (скористайтесь антологією української народної творчості «Закувала зозуленька» чи іншими джерелами). Зіставте ці описи з портретами Марусі й Василя. Які висновки можна зробити? Якими рисами українська дівчина з портрета В. Маковського нагадує Марусю?
3. Чи любить Маруся Василя (доведіть цитатами з твору). Чому вона після першого побачення вирішує припинити зустрічатися з ним?
4. Порівняйте, як передані любовні переживання Марусі й Василя та героїв народних пісень про кохання. Що спільного ви помітили? Які ознаки сентименталізму позначилися на змалюванні стосунків Марусі й Василя?
5. Зіставте образи Марусі й Наталки Полтавки. Що в них подібне, а що відмінне (в обставинах життя, вдачах, зовнішності, поведінці)?
6. Які риси вдачі Марусі відповідають українській душі, а які відмінні? Якими настановами християнської моралі керується дівчина?
7. Що нам відомо про сім'ю Василя? Як відгукується про цю родину Наум Дрот?
8. Доведіть, що Василь прагнув не тільки заробити гроші, а й стати освіченою людиною. Як оцінили це прагнення Марусині батьки? Зробіть висновок про ставлення українського народу до освіти.

В. Маковський.
Українська дівчина.
1879 р.

9. Чому, на ваш погляд, заможний Наум не дав Василю гроші, щоб той відкупився від солдатчини?

10. Чи знайшов Василь порятунку від свого горя в монастирі? Чи став справжнім ченцем? Чому монахи не виконали його останнього прохання й не поклали в домовину шовкової Марусиної хустки?

Насамперед впадають у вічі кілька художніх особливостей повісті, що зумовлені сентименталістським стилем.

1. *Психологізм*: автор досить уміло й докладно розкриває внутрішній світ Марусі й Василя, різноманітними засобами передає найтонші порухи їхніх душ. Наприклад, почуття героїв, підтексти сказаного промовистіше, ніж слова, виражають їхні голоси, будова речень, навіть розділові знаки в тексті.

2. *Пейзажі* — надзвичайно поетичні, наповнені словесною музикою, але, крім того, вони увиразнюють почуття й переживання героїв.

3. *Докладні етнографічні замальовки*. Автор передає у творі не щоденний побут і психологію хліборобів (до цього література прийде згодом), а етнографічний аспект селянського життя.

• *Завдання основного рівня*

1. Перечитайте епізод другого сватання Василя. Що вам сподобалося в цьому обряді? Які символічні деталі й образи тут згадані (пригадайте нашу попередню розмову про народне весілля)?
2. Як змальовано обряд похорону? Чим він вас уразив? Чому мати роздала вбогим дівчатам і жінкам усе Марусине придане? Як ви розумієте такий звичай?

Г. Квітка був одним із найкращих знавців народного побуту. Етнографи й літератори дуже часто зверталися до нього, коли виникали якісь проблеми, потрібне було якесь уточнення чи пояснення. За етнографічну й фольклористичну працю письменникові наприкінці життя присвоїли почесне звання члена данського Королівського товариства антикваріїв¹ Півночі.

4. Уражає *багатство джерельно чистої народної мови* в повісті. Вона вже не «простацька», як у «Салдацькому патреті» чи інших бурлескних текстах, а розчулена, витончена, поетична, переповнена епітетами, порівняннями, метафорами й літотами.

- *Завдання основного рівня*. Доберіть з тексту повісті дві характерні цитати, які б підтвердили щойно сформульовану думку.

Дуже турбувався автор, як сприймуть повість читачі, критики (тому й захистив її, як щитом, «Салдацьким патретом» і «Суплікою...»). Та побоювання його були марними: «Марусю» чекав справжній тріумф — і в Україні, і навіть

¹ *Антикварій, антиквар* (з латин. *старовинний*) — знавець старовини.

у Росії (коли автор переклав її російською та надрукував у журналі «Современник»). Цим твором українська мова й література переконливо довели, що є повновартісними й різногранними.

• *Підсумкове судження. Пантелеймон Куліш:* «Ще в жодному літературному творі простолюдин-українець не змальовувався в такій величній простоті душевній, як у цій повісті. Він нічого не бачив, окрім свого села. Він неграмотний, зайнятий лише польовими й домашніми роботами. Але в усіх його уявленнях і діях уражає нас якась велич, у якій відчуваєш природну шляхетність натури людської».

Заняття і завдання

1. Назвіть основні ознаки сентименталізму, проілюструйте їх творами Г. Квітки.
2. Як саме доля та вдача Г. Квітки позначилися на його творчості?
3. Чому повість «Маруся» вважають зразком сентименталізму?
4. Які основні етапи розгортання сюжету повісті? Коли ви зрозуміли, що твір матиме трагічний фінал?
5. Які моральні ідеали українського народу втілюють Маруся, Василь, Наум і Настя?
6. Удумливо прочитайте вступне й підсумкове судження С. Єфремова й П. Куліша. Підтвердьте міркування дослідників прикладами з повісті «Маруся».

Прочитайте комедію Г. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці», а також подивіться фільм режисера І. Земгано за п'єсою (адреса в Інтернеті: <https://toloika.to/t30565>). Підготуйте для однокласників усне повідомлення (з елементами відеопрезентації) про головних дійових осіб цього твору та прийоми комічного в ньому.

Ради почитати

1. *Льєнко І.* Григорій Квітка-Основ'яненко: Повість. — К., 1973.
2. *Зеров М.* Григорій Квітка-Основ'яненко // Зеров М. Твори: У 2 т. — К., 1990. — Т. 2.
3. *Єфремов С.* Історія українського письменства. — К., 1995. — С. 328–340.
4. *Жулинський М.* Григорій Квітка-Основ'яненко // Жулинський М. Слово і доля. — К., 2002. — С. 33–59.
5. *Лімборський І.* Творчість Григорія Квітки-Основ'яненка. — Черкаси, 2007.
6. *Гончар О.* «Конотопська відьма»: сучасне прочитання // Слово і час. — 2008. — Ч. 5.

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

ІДЕЙНО-ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ РОМАНТИЗМУ

- *Завдання основного рівня.* Що вам відомо про романтизм? Кого з українських і зарубіжних письменників-романтиків ви знаєте?

Сутність напрямку. Романтизм¹ — літературно-мистецький напрям, що виник наприкінці XVIII ст. в Німеччині й панував у літературі Європи й Америки протягом першої половини XIX ст. Романтики рішуче виступили проти канонів та обмежень класицизму. Вони вважали, що жодні правила не повинні стримувати творчу уяву й волю митця. Отже, визначальна ідея романтизму — цілковита свобода творчості, а ширше — культ свободи як такої.

У всьому романтики помічали внутрішні протилежності, антитези. Зокрема, підкреслювали роздвоєність людини, одночасну належність її до двох світів — духовного й матеріального.

Людина, на думку романтиків, — істота насамперед емоційна, а не раціональна. Пізнання здійснюється не розумом, а серцем (через почуття, інтуїцію). Тому митець в ідеалі є пророком, генієм, що здатен говорити з Богом, відкривати Істину. Саме мистецтво, просвітлюючи людські душі любов'ю та красою, може покращити, урятувати світ.

У центрі зацікавлень романтиків — людина, її внутрішній, душевний світ, зокрема позасвідомі, «сердечні» вияви психіки — сни, марення, пристрасть, натхнення тощо. Їх приваблювали таємничі, містичні сторони життя, виняткові події, сильні особистості, бунтарі проти світового зла, найчастіше самотні у своїх пошуках ідеалу.

Націю романтики розглядали як єдину природну форму суспільного існування людини. Давні звичаї, обряди, народну мову сприймали як першорядні цінності, вияви національної душі. Звідси — такий потужний патріотичний пафос практично кожного митця-романтика.

¹ *Романтизм* (від старофр. *romanse* — романський). Первісно словом *романтичне* іменували все незвичайне, дивне, фантастичне — таке, що траплялося лише в романах (книжках), а не в повсякденному житті.

Природа для романтиків — не лише джерело образотворення, а могутня стихія, жива краса, нерозривно пов'язана з людиною. Це вища від суспільно-побутової метушні, наближена до Бога субстанція, «книга», яку треба читати задля духовного очищення.

У добу романтизму оновлюються традиційні та з'являються нові теми й жанри. Дуже поширеною стає інтимна лірика (надто ж мотив нерозділеного, нещасливого кохання), емоційно-особистісного забарвлення набуває релігійна лірика. Змішуються вже наявні жанри: поєднуються поезія й проза, з'являється ліро-епічна поема. Виникають також нові жанри: романтична (байронічна) поема, балада. Простежується взаємопроникнення та взаємодія різних видів мистецтва — поезії, музики, живопису. Особливо бурхливо розвивається в цей час музичне мистецтво (адже музика — найбезпосередніший вияв емоцій, енергії, гармонії). Серед видатних композиторів цієї доби — Ф. Шуберт, Р. Вагнер, Ф. Ліст, Р. Шуман, Ф. Шопен, Г. Берліоз.

У романтичній манері виразно проступають індивідуалізм та активна постань автора. Автор намагається бути людиною всебічною, причетною до найрізноманітніших форм життя; цієї всеохопності романтичний митець досягає часто тим, що стає людиною рухливою, мінливою, постійно змінює свій стиль, характер, інтереси, іноді — навіть переконання.

Митець-романтик розглядав і моделював навколишній світ як систему символів, намагаючись у такий спосіб пізнати надматеріальну суть буття. Тому кожний образ, картина в романтичному творі мають подвійне значення — безпосереднє й символічне.

Видатні представники літературного романтизму в Англії — Дж. Байрон, П. Б. Шеллі, В. Скотт; у Німеччині — Г. Гейне, Ф. Шиллер; у Франції — В. Гюго, Ф. Р. Шатобріан; у Польщі — А. Міцкевич, Ю. Словацький; у Росії — О. Пушкін (у певній частині творчості), М. Лермонтов.

Український романтизм. З огляду на жорстоке пригнічення колонізаторами культури романтизм в Україні утвердився на 20–30 років пізніше, ніж на Заході. До речі, еволюційно, без гострого протистояння з попередньою класицистично-просвітницькою настановою. У творчості митців того перехідного періоду нерідко поєднувалися елементи й суто класицистичного, і бурлескного, і сентиментального, і романтичного стилів.

Визначальною в нашому романтизмі виявилася саме народно-фольклорна течія — за вірець для своєї творчості митці брали фольклорні мотиви, образи, художні прийоми, розвивали й популяризували народну мову, змальовували життя простого народу. Такий культурний націоналізм поступово переростав у політичний. У 1840-х роках інтелігенція створила перші політичні організації, які ставили за мету побудову української держави. На Наддніпрянщині це було Кирило-Мефодіївське братство (1845), на Галичині — Головна руська рада (1848). Закономірно, що саме доба романтизму ознаменувала наступне після барокового потужне культурно-національне відродження в Україні, і то попри надто несприятливі умови бруталного імперського поневолення. Найяскравіші представники українського романтизму — М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш.

Початки напрямку. У 20–30-х роках ХІХ ст. українське письменство поповнило ціла плеяда яскравих, непересічних поетів, таланти яких пробудила нова,

І. Соколов.
Ніч на Івана
Купала. 1856 р.

романтична хвиля національного відродження. Деякі автори розпочинали свою літературну працю ще як класицисти, але потім перейшли на позиції романтизму, приваблені свободою, життєствердною енергією цього стилю.

Першими друкowanими зразками українського романтизму були *балади* «Твардовський» і «Рибалка» П. Гулака-Артемовського, що з'явилися на сторінках московського журналу «Вестник Европы» 1827 р.

Які особливості романтичного стилю ви помітили на картині І. Соколова «Ніч на Івана Купала»?

Провідна роль у розвитку напряду на початковому етапі належала **Харківській школі романтиків** — гурткові літераторів і науковців, засновником якого був професор І. Срезневський. У різний час сюди належали викладачі й студенти Харківського університету: П. Гулак-Артемовський, Л. Боровиковський, А. Метлінський, М. Костомаров, М. Петренко. Гуртківці писали не лише художні твори, а й наукові праці з української історії та філології, збирали зразки фольклору, друкували їх окремими книжками, видавали часописи й альманахи.

Серед перших українських романтиків можна назвати також Є. Гребінку, В. Забілу, О. Бодяньського, М. Шашкевича й інших авторів.

Про деяких із них розповімо докладніше.

Визначним українським поетом, прозаїком, драматургом, літературознавцем, істориком і фольклористом був **Микола Костомаров** (1817–1885). Народився в с. Юрасівці Воронежської губернії. Батько — поміщик, мати — кріпачка. Сам був звільнений із кріпацтва тільки в одинадцятирічному віці. Навчаючись у Харківському університеті, брав активну участь у роботі гуртка І. Срезневського. Працював учителем історії, а згодом — професором Київського та Петербурзького університетів.

М. Ге. Портрет
М. Костомарова.
1878 р.

М. Костомаров — один із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Разом із братчиком М. Гулаком написав програмний документ організації «Книга буття українського народу».

За участь у братстві був заарештований, відбував заслання в Саратові. Відтоді до кінця життя його переслідувала імперська влада.

Серед найвідоміших його праць — розвідки про С. Разіна, І. Мазепу; перша історична драма в новій українській літера-

турі «Сава Чалий», історичні повісті «Син», «Кудеяр» (російською мовою), «Холуй», чимало фантастичних оповідань («Легенда кровозмісника», «Дитяча могила», «Тайновидець»), повість «Худобиний бунт».

Як поет М. Костомаров найактивніше виступав у ранній період творчості. Більшу частину поезій опублікував у збірках «Украинские баллады» (1839) і «Вітка» (1840) під псевдонімом Ієремія Галка.

Один із характерних зразків романтичної лірики М. Костомарова — вірш «Соловейко». Мотив твору — трагічна самотність співця, мрія про близьку, споріднену душу, яка зрозуміє його переживання й пориви. Вірш побудований на фольклорному паралелізмі: соловей, що «*один біля могили сам співає на ялині*», символізує поета, не прийнятого світом, людьми («*странний спів його людей уже не порушає*»).

Серед найздібніших поетів раннього романтизму — **Віктор Забіла** (1808–1869). Народився на хуторі Кукуріківщина (Чернігівщина). Навчався (разом із М. Гоголем) у Ніжинській гімназії. Служив офіцером у драгунському¹ полку. Згодом вийшов у відставку й повернувся до рідного хутора.

Сучасники згадували, що був це чоловік середнього зросту, стрункої постави, мав чорний густий чуб, карі очі. Вдачею — щирий, веселий, дещо сентиментальний. Наділений приємним голосом, гарно грав на бандурі.

В. Забіла

Чому Віктор залишив успішну військову кар'єру? Додому кликало щире перше (як виявилось, довічне) кохання. Ще з дитинства дружив з Любою Білозерською — красунею, донькою господаря сусіднього хутора. Далі дружба переросла в любов. Це почуття пробудило в юнакові яскравий поетичний таланти. Уже відбулися й заручини. Однак батько несподівано вирішує віддати доньку за значно старшого, але дуже багатого вдовця. Дівчина та її мати всіляко противилися цьому шлюбу. Закохані ще якийсь час таємно зустрічалися. Довідавшись про це, батько посадив дочку під домашній арешт, а Віктора звелів і на поріг не пускати. Батькова воля все ж перемогла. Юнак невимовно страждав, свої почуття виливав у трагічні сповідальні поетичні рядки.

Коли дівчина з матір'ю їхали в Ніжин купувати посаг, В. Забіла перестрів їх на шляху й попросив дозволу ще раз поговорити з коханою. Боячись чоловікового гніву, мати відмовила. Не тямлячи себе від горя, юнак кинувся під коні. Однак візник зумів їх стримати. Тоді Віктора взяли в екіпаж і змусили поклястися, що рук на себе не накладе.

Незабаром батько примусив доньку повінчатися з нелюбом. Життя для закоханого поета втратило будь-який сенс. Єдиною розрадою залишилися вірші та спілкування з добрими людьми.

1838 р. він познайомився зі славетним М. Глинкою². Зав'язалася щира дружба. Гостюючи в Кукуріківщині, композитор написав два романси на вірші поета «Не щибечи, соловейку» і «Гуде вітер вельми в полі». Ніжні, ліричні пісні відразу стали відомими по всій Україні та Росії.

¹ *Драгуни* (з латин. *draco* — дракон) — вид кавалерії, призначений для бою як у кінному, так і в пішому строю.

² *Михайло Глинка* (1804–1857) — видатний російський композитор українського походження. Створив у російській музиці національну школу. Автор опер «Іван Сусанін», «Руслан і Людмила», творів для оркестру (увертюр), пісень.

Теорія літератури

Романс (від латин. *romance* — по-романськи) — невелика за обсягом пісня про кохання, призначена для сольного співу з інструментальним акомпанементом. Спочатку так називалися пісні народною мовою, на противагу пісням латиною, в Іспанії. Пізніше романси поширилися в інших країнах (Англія, Франція, Росія, Україна), набувши значення суто любовних пісень.

Останні роки В. Забіли пройшли на самотині. Доживав віку в сестри.

Його перу належить майже 40 ліричних і гумористичних віршів. Основний мотив лірики — нещасливе кохання, глибокий смуток, ноти розпачу. Герой порівнює себе з «човником без весельця», якого розбили хвилі під час бурі.

Ці настрої проймають і найвідоміший вірш митця «*Не щибечи, соловейку*». Ставши улюбленою народною піснею, він поширювався в багатьох варіантах. В. Забіла найорганічніше серед ранніх романтиків використовував у творчості народнопісенну традицію.

О. Чередищенко.
Портрет
М. Петренка

Про життя цього поета-романтика відомо дуже мало. **Михайло Петренко** (1817–1862) народився в м. *Слов'янську* на *Донеччині*. Навчався в Харківському університеті, після закінчення працював чиновником у повітових судах. Останні роки прожив у м. Лебедині на Харківщині. Мав щасливу немалу родину — росли з дружиною 8 дітей.

Ще студентом поет належав до літературного гуртка І. Срез!невського. Саме на цей час припадає початок його творчості. Досі відомо лише 20 віршів зі спадщини митця. Деякі з них («Дивлюсь я на небо...», «Туди мої очі...», «Ходить хвиля по Осколу») стали народними піснями.

Основні мотиви творчості М. Петренка — патріотичне захоплення красою рідної землі, людьми, народними піснями (цикл «Слов'янськ»), а також порив до чогось високого, світлого, духовного.

Особливо характерна в цьому плані поезія «*Дивлюсь я на небо...*». У ній талановито передано прагнення духовно багатой натури до ідеалу, до абсолютної краси й досконалості. Відчуваючи себе чужим серед людей, сиротою, прибудую долі, ліричний герой мріє соколом полинути в небо.

Як і більшість романтичних творів, вірш побудований на різкій антитезі: земля (доля) — як символ поневолення людини матеріальністю, побутом, суспільством; небо (зорі, сонце, хмари) — як символ духовної свободи. Туга ліричного героя за небом — це одвічна туга кожної людини за ідеалом, за цілковитою свободою.

До речі, поетова мрія полинути в небо здійснилася. Його пісню любив видатний український конструктор космічних кораблів С. Корольов. Тому 1962 р., коли в космос полетів перший українець П. Попович, він з орбіти заспівав для С. Корольова «Дивлюсь я на небо». А нещодавно українські астрономи, відкривши новий астероїд, дали йому назву Михайло Петренко.

Знайдіть в Інтернеті й послухайте пісні «Не щибечи, соловейку» (адреса: <https://www.youtube.com/watch?v=kC2tVyjzyKw>) і «Дивлюсь я на небо» (адреса: <https://www.youtube.com/watch?v=RjOs663zaVw>) у різних виконавських манерах. Яке виконання припало вам до душі найбільше? Чому?

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

(1790–1865)

Петро Гулак-Артемовський народився 27 січня 1790 р. у м. *Городищі* на *Черкащині* у сім'ї священника. Навчався в Київській духовній академії. Зазнав тяжких злиднів: після лекцій бігав на базар і збирав рештки від чумацьких обідів, латки на своєму одязі припинав шпильками із сосни. Проте освіту так і не здобув. На заваді стала особиста трагедія — смерть коханої дівчини. Батьки відмовилися віддати її заміж за вбогого студента. Дівчина від туги захворіла та швидко згасла. Петро не зміг далі жити в Києві, де все нагадувало про кохану. Якийсь час він працював домашнім учителем у поміщицьких родинах на Волині та Київщині. Отож удосталось набачився страждань і рабського гноблення кріпаків. Ці спостереження й підштовхнули молодого поета до написання байки *«Пан та Собака»* (1818), яка стала першим твором цього жанру в новій українській літературі.

Перед нами бурлескно-сатиричне оскарження паразитизму, самодурства й розбещеності поміщиків, суворая правда про каторжне становище простих трудящих. В алегоричному образі Рябка автор розкриває гірку долю кріпака, повністю залежного від панських примх. Собака винятково сумлінний, чесний, працьовитий. З усіх сил він намагається догодити господареві: цілу ніч не спить, доглядаючи панське добро, але отримує за це тільки штурхани. Зрештою навіть покірний, затурканий Рябко усвідомлює кричущу панську сваволю та спалахує гнівом. Провідна ідея твору втілена в рядках:

Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити.

Сюжетну канву байки запозичено в польського поета І. Красіцького. Але П. Гулак-Артемовський значно поширив її побутовими деталями, народною фразеологією, просвітницькими висновками. Тому й назвав свій твір казкою, підкресливши, що розкаже розлогу історію з алегоричним змістом.

• *Завдання основного рівня*

1. Прочитайте байку «Пан та Собака». Скориставшись словником української мови за редакцією Б. Грінченка (адреса в Інтернеті: [http://r2u.org.ua/data/Словарь%20української%20мови%20\(1907–1909\).pdf](http://r2u.org.ua/data/Словарь%20української%20мови%20(1907–1909).pdf)), з'ясуйте значення невідомих вам слів.
2. Сформулюйте тему й ідею твору. Визначте етапи розгортання сюжету в ньому.
3. Попрацюйте в парах: один учень має назвати риси характерів Пана, Рябка, Явтуха, а інший — проілюструвати їх цитатами з тексту.
4. Випишіть із байки прислів'я та приказки. Що вони означають? (За потреби зверніться до фразеологічного словника — адреса в Інтернеті: <http://svitslova.com/idioms-dictionary.html>).
5. Знайдіть у тексті просторічні слова й вислови, що надають розповіді бурлескного колориту.
6. Зробіть висновки про просвітницьке спрямування твору та його мовне багатство.

Знайдіть в Інтернеті або вашій бібліотеці інформацію про сенкан як віршову форму. Складіть сенкани до образів Пана й Рябка з байки П. Гулака-Артемовського «Пан та Собака».

Байка відразу принесла письменникові неабияку популярність. Згодом П. Гулак-Артемовський опублікував ще низку байок — «Солопій та Хівря», «Дурень і розумний», «Лікар і здоров'я», «*Дві пташки в клітці*».

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте останню зі згаданих байок. Який рядок є її мораллю? Сформулюйте ідею твору. З ідеєю якого вірша Г. Сковороди вона перегукується?

А. Манастирський.
Рибалка й русалка

Одним із найталановитіших творів П. Гулака-Артемовського є балада «*Рибалка*». Це переспів однойменної балади Й. В. Гете. Поет зберігає основу сюжету твору-оригіналу: мрійливий юнак, зачарований русалкою, кидається у зваблене підводне царство. Однак опрацьований цей сюжет у дусі української фольклорної традиції.

Образи рибалки й водяної красуні подані чутливо, сумовито; таємничим і знадливим змальований підводний світ: «...сонечко і місяць червоненький / Хлюпошуться у нас в воді на дні / І із води на світ виходять веселенькі». Поет уводить у текст казкові елементи, характерні для народних пісень: пестливі слова, що виразняють емоційність, задушевність твору (*рибочки, молоденький, любенький, зіроньки, ніженьки* тощо). Русалка у творі уособлює палке захоплення, кохання, яке іноді виявляється сильнішим за людину, штовхає до необдуманих вчинків, навіть до загибелі.

- *Завдання основного рівня.* Які ознаки романтичного стилю ви помітили в цьому творі?

Майже 20 років письменник безперервно займав вищі адміністративні посади: був деканом словесного факультету, проректором, а далі й ректором Харківського університету. Ця діяльність приносила йому генеральські чини й численні нагороди, але не давала змоги зосередитися на науковій і творчій роботі. Він писав зрідка, уже переважно російською. Однак ці твори були значно слабшими, ніж україномовні. Так згас цей непересічний талант.

Життєвий шлях митця закінчився 13 жовтня 1865 р. Поет похований у м. Харкові.

ЄВГЕН ГРЕБІНКА

(1812–1848)

Серед перших українських романтиків, котрі належали до Харківської школи, особливо помітна постать Є. Гребінки. Цей скромний чоловік, який прожив надто коротке життя, устиг дуже багато зробити для утвердження рідного письменства.

Євген Павлович Гребінка народився 2 лютого 1812 р. на хуторі поблизу *Пирятин* на *Полтавщині* в сім'ї відставного офіцера, дрібного поміщика. Навчався в Ніжинській гімназії (разом із М. Гоголем). З дитинства дуже

любив читати. У 14 років узявся за літературну творчість — і саме рідною мовою. Уже в гімназії звернувся до жанру байки, у якому невдовзі зажив великої слави.

Деякий час Є. Гребінка служив в армії офіцером. Потім виїхав до Петербурга, працював чиновником, а згодом викладачем російської словесності у військових училищах.

Саме на петербурзький період припадає розквіт літературного таланту письменника. 1834 р. він видав друком першу збірку *«Малороссийские приказки»*. Вона складалася переважно з байок, а також кількох ліричних віршів (*«Човен»*, *«Українська мелодія»*). Вірші були романтичні за стилем, а в байках переважала ще класицистична традиція. Є. Гребінка зумів майстерно втілити спосіб мислення, цінності та сподівання народу. Тому його байки відразу стали популярними, такими залишаються й нині. Майже в кожній з них владоможним хижакам і гнобителям протиставлено звичайного трудівника як уособлення працьовитості, людяності й моральної вищості.

Серед найвідоміших байок митця — *«Ведмежий суд»*. Запозичивши тему у видатного російського байкаря І. Крилова, поет знайшов цілком оригінальне її втілення. Викриваючи корисливість, безчесність, продажність, кругову поруку тогочасного суду, Є. Гребінка показує, як спритні хижаки розтерзують беззахисного трудівника, уособленого в образі Вола.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте байку «Ведмежий суд» і розкрийте алегорію її образів. Якими засобами автор досягає сатиричного комізму?

Мудрість, виваженість народу в ставленні до панства точно ілюструють байки *«Вовк і огонь»* і *«Пшениця»*. Коли Вовк, зігрівшись біля багаття, вирішив з удачності поцілувати вогонь, полум'я обсмалило його. Як під час миття пшениці найкраще зерно відразу осідає на дно, а полова спливає, так і пани бувають різні: один скромний і совісний, *«мов простий чоловік»*, а інший — пихатий самодур — ходить *«задравши ніс, розприндивившись»*.

- *Судження. І. Франко:* «Як байкописець, Гребінка займає перше місце в нашій письменстві. Його байки визначаються яскравим національним і навіть спеціально лівобережним українським колоритом».

Разом із творами рідною мовою Є. Гребінка також багато пише по-російськи. Це була єдина можливість утвердитися в петербурзькому літературному середовищі, ознайомити столичну еліту з історією та культурою України. Романтичні вірші поета відразу набули неабиякого розголосу. Його «*Очи чёрные...*» і «*Помню, я ещё молодухой была...*» стали російськими народними романсами, які популярні й досі. Так само захопили читачів поема «Богдан», що вважалася одним із найкращих тогочасних творів про гетьмана Хмельницького, повість «Нежинский полковник Золотаренко», роман «Чайковский».

Ці твори з української історії принесли Гребінці визнання та відчинили йому двері в найавторитетніші літературні салони. А згодом він почав улаштовувати вдома дуже популярні літературні вечори. У колі його знайомих і друзів були О. Пушкін, В. Белінський, В. Даль, І. Панаєв, Ф. Толстой та інші визначні постаті. З'явилася змога спокійно, комфортно й перспективно влаштуватися в російському суспільстві й письменстві. Проте Є. Гребінка виявився щирим патріотом рідної землі та слова. Здобутий літературний авторитет він усіяко використовував для згуртування українських творчих сил як у Петербурзі, так і поза столицею імперії. Для цього необхідно було мати якийсь періодичне видання. Після довгих змагань із цензурою письменникові таки вдається 1841 р. видати альманах «Ластівка». Це був перший у Росії альманах, цілком укладений з україномовних текстів. Є. Гребінка виявив неабиякий смак і тонке чуття в доборі творів. У збірник увійшло майже все краще, написане доти українською мовою, зокрема фрагменти «Гайдамаків» Т. Шевченка, уривки з «Москаля-чарівника» І. Котляревського, «Сердешна Оксана» Г. Квітки-Основ'яненка, ліричні поезії Л. Боровиковського, В. Забіли, самого укладача. Альманах довів, що українська література має величезний потенціал і цілком відмінна від російської. Тому так роздратовано зустріли «Ластівку» російські шовіністи, зокрема В. Белінський.

Дуже багато зробив Є. Гребінка для Т. Шевченка: помітив, підтримав, брав активну участь у викупі з кріпацтва. Протягом одного дня він провів рукопис першого «Кобзаря» через цензуру й сприяв виданню цієї геніальної книжки 1840 р.

О. Прицак (відомий український історик, академік): «Не можна переоцінити значення зустрічі молодого Шевченка з Гребінкою. Саме від Гребінки Шевченко вперше дізнався, що українська народна пісня, яка була улюбленою невідступною товаришкою його життя, є у великій пошані в літераторів: вони записують її, друкують і вивчають так, як твори поетів (ідеться про згадані вже збірники народних пісень, укладені М. Цертелєвим і М. Максимовичем). Без стимулів Гребінки, мабуть, не було б спроможності генієві Шевченка реалізуватися».

Євген Павлович також активно листувався з Г. Квіткою, П. Гулаком-Артемовським, В. Забілою, усіяко підтримував їх, популяризував їхню творчість. Тому небезпідставно зауважував жартома О. Прицак, що «саме Гребінці судилося відіграти почесну роль баби-повитухи великої української літератури».

Життя письменника обірвалося 15 грудня 1848 р. Тіло — за його заповітом — було перевезено з Петербурга в Україну й поховано в с. *Мар'янівці*, неподалік від рідного хутора.

Ліричну творчість Є. Гребінка започатковує віршем «*Човен*» (1833). У цій поетичній сповіді відобразилися сумніви й тривоги автора, який саме вирушав із рідного хутора в далекий бурхливий Петербург. Свої переживання поет майстерно передає символічними образами: *човен* — це людина; *море* — життя; *вітер, хвилі, хмари, громи* — життєві випробування, негаразди.

Загалом образ човна дуже поширений у фольклорі й літературі. Він символізує хистке становище, невпевненість, вагання в прийнятті якихось визначальних рішень, а також перетинання межі, переміщення з одного світу в інший.

Пригадайте вивчену раніше народну пісню «Місяць на небі, зіроньки сяють». Які нові підтексти ви помітили в ній, довідавшись про символічні смисли образу човна?

І все ж ліричний герой поезії розуміє, що життя варте того, аби його прожити, скористатися шансом відчутти захват пригод і сягнути якихось звершень. Тому, незважаючи на острах і сумніви, вирішує: «*Пускаюсь у море!*»

Романтичну схвильовану атмосферу вірша увиразнюють фольклорні засоби: постійні епітети, порівняння, риторичні вигуки, запитання, звертання, пестливі слова, розгорнутий паралелізм.

• *Завдання основного рівня*

1. Знайдіть у тексті твору ці художні засоби.
2. Прочитайте рядки, у яких автор сам розшифровує символіку, підкреслює автобіографізм вірша.
3. Які ознаки романтичного стилю виявились у вірші?

«Руська трійця»

Нову українську літературу, національне відродження на західноукраїнських землях започаткував гурток «*Руська трійця*».

Після поділу Польщі, Західна Україна опинилася під владою Австрійської імперії. Це теж був колоніальний гніт, але не такий брутальний, як польський. Австрійці становили тільки 23 % від населення величезної імперії, а цісарі¹ намагалися проводити досить передові економічні й соціальні реформи в дусі освіченого абсолютизму. Так, уже наприкінці XVIII ст. було дещо полегшено кріпосне право, а після революції 1848 р. й зовсім скасовано. Греко-католицьку церкву, що впродовж століть зазнавала польських утисків, було урівняно в правах з римо-католицькою. 1784 р. цісар Йосиф II, прагнучи мати більше освічених чиновників і священників, заснував у Львові університет, який став першим вищим навчальним закладом такого типу в Україні. До речі, навчання тут велося разом з німецькою та латинською й українською (книжною) мовою. Поступово відновлювалася система початкової й середньої освіти (парафіяльні школи, гімназії). Проте згадані реформи втілювалися в життя частково й суперечливо, особливо на місцях. Поляки мали в Австрії значно більші пільги, ніж русини, і продовжували утримувати реальну владу в Галичині у своїх руках. У всіх сферах державного

¹ Цісарями називали в Австрії імператорів.

й культурного життя використовували польську та німецьку мови. З огляду на все це масового характеру набували спольщення й онімення представників вищих верств галицького суспільства — духівництва, поміщиків, чиновників, заможних міщан.

Однак і в таких непростих умовах на початку XIX ст. з'являються перші паростки національно-культурного відродження. Воно розпочалося з боротьби за права рідної мови. 1816 р. філолог і культурний діяч Іван Могильницький заснував у Перемішлі¹ науково-просвітницьке товариство, яке дбало про поширення українських народних шкіл. Згодом опублікував першу на Галичині «Граматику язика словенорусского», у якій науково обґрунтував давність і самобутність русинської (української) мови.

Почали також з'являтися збірки народних пісень (наприклад, «Руське весілля» Йосипа Лозинського). Потужним культурним центром краю ставав Львів, що мав кільканадцять чудових храмів, театр, українську церковну книгарню. Попри міжімперські кордони, посилювалися господарські й культурні зв'язки зі Східною Україною, приходило усвідомлення єдності цих двох гілок української нації.

На початку 1832 р. познайомилися й щиро заприятелювали троє студентів Львівської семінарії — *Маркіян Шашкевич*, *Іван Вагилевич* і *Яків Головбичий*. Їх зблизила любов до рідного слова, пісні, мрія про відродження України. Усі троє писали вірші, збирали фольклор. Завжди були разом — на лекціях, у церкві, у бібліотеці, вели між собою нескінченні бесіди рідною мовою. Через те семінаристи прозвали їх жартома «руською трійцею».

Незабаром вони згуртували навколо себе ще кількох національно свідомих юнаків з кола львівського студентства, але зберегли вже традиційну назву. Так виник гурток однодумців під назвою *«Руська трійця»*.

Гуртківці бачили свою мету в збиранні фольклору, поширенні в народі освіти, доступних науково-популярних праць, написанні та виданні близьких народів творів. Усе це робилося задля високої ідеї національного відродження в Галичині та — у перспективі — об'єднання всіх українських земель, визволення з колоніального ярма.

Душею цього товариства був М. Шашкевич. Він мав неабиякі організаторські здібності, талант палкого промовця й агітатора, вирізнявся найпошлюбнішим патріотизмом.

РУСАЛКА ДНІСТРОВАЯ

Обкладинка альманаху

Гуртківці підготували два збірники фольклорних записів і власних творів. Проте цензура не дала дозволу на друк на тій підставі, що книжки були написані «хлопською» мовою та «незаконним» слов'янським шрифтом (кирилицею), а не латинським.

Тому третій збірник — *«Русалка Дністровая»* — довелося видавати за кордоном, у Будапешті. Альманах побачив світ наприкінці 1836 р., щоправда, датований він був уже наступним роком. Отож саме 1837 і вважається роком народження нової української літератури на Галичині.

Основну частину тисячного накладу, яку видавець надіслав до Львова, конфіскувала поліція. Проте

¹ Після Другої світової війни це місто й навколишні землі відійшли до Польщі.

навіть ті поодинокі примірники, що дійшли до читачів (близько двохсот), покликали не одного галичанина до активної національної й мистецької праці. Кілька книжок потрапило навіть на Наддніпрянську Україну, там прихильно відгукнувся про альманах М. Максимович. Читав його й Т. Шевченко, інші культурні діячі, тобто книжка таки виконала місію національного єднання.

«Русалка Дністровая» — явище цілком романтичне — і за змістом, і за формою. Чому?

Романтики високо цінували фольклор, вважали його найважливішим джерелом культури, дзеркалом національної душі, основою авторської творчості, отож і в альманасі не випадково спочатку розміщена велика добірка народних пісень, а тоді вже оригінальні твори трьох авторів, і то стилізовані під фольклор.

Мова альманаху виростає з народної мови та відкидає штучне класицистичне «язичіє». До речі, автори застосовують і нині чинний у нас фонетичний правопис (за правилом: «Пиши, як чуєш, а читай, як видиш»).

У передмові М. Шашкевич проголошує ідею єднання розділеної нації, закликає до праці задля народу, підкреслює провідне значення наддніпрянських фольклористів і письменників для становлення нової української літератури.

Після виходу у світ книжки влада розгорнула справжнє цькування її укладачів. Тому 1837 р. «Руська трійця» розпалася. По-різному склалися долі трьох фундаторів гуртка. І. Вагилевич у зрілому віці зблизився з польськими колами й схилився до ідеї підпорядкування України Польщі. Я. Головацький став професором, а згодом і ректором Львівського університету, але пристав до москвофілів (прихильників Російської імперії) і перейшов на мертве «язичіє». Обидва закінчили свої дні в забутті, самотині, ізоляції, а Я. Головацький ще й на чужині (бо емігрував у Росію). Такою виявилася плата за відхід від ідеалів юності, від свого народу. Проте, до речі, як уже згадувалося, такі духовні хитання теж цілком характерні для романтичного світогляду. Послідовно відданим рідній нації та клятві, яку давав при вступі в «Руську трійцю», залишився М. Шашкевич. Тому саме його називають з пошаною «батьком нового галицького письменства».

Маркіян Семенович Шашкевич народився 6 листопада 1811 р. в с. Підліссі на Львівщині в сім'ї священика. З дитинства він гаряче полюбив народні пісні й казки.

З 1829 р. юнак навчався у Львівській духовній семінарії й одночасно слухав філософський курс в університеті. Суха офіційна, схоластична наука не задовольняла допитливого студента, тому він займався самоосвітою: докладно вивчав історію України, козацтва, готував до друку біографію Б. Хмельницького, вивчав також історію та культуру інших слов'янських народів, іноземні мови, багато перекладав.

М. Шашкевич починає замислюватися над тим, що літератури інших слов'ян створюються їхніми національними мовами, а українська — якимось мертвим «язичієм». При цьому мовознавці твердять, що русинська говірка непридатна для мистецької творчості. Однак є прекрасний русинський фольклор!

М. Шашкевич

Маркіянова віра в рідну мову значно зміцніла, коли він випадково виявив у бібліотеці перші видання «Енеїди» І. Котляревського, фольклорні збірники М. Максимовича, а далі ознайомився і з творами Г. Квітки, Є. Гребінки, А. Метлинського. Переконавшись, що на Наддніпрянщині вже твориться нова література рідною мовою, М. Шашкевич замислив продовжити цю справу й на Галичині. Відчуваючи при цьому брак знань про власний народ, узявся за збирання та вивчення фольклору, народного побуту, звичаїв. Водночас зніціював появу та бурхливу діяльність «Руської трійці».

Ці ж ідеї звучать і в його власній творчості. Художній доробок письменника жанрово складається з ліричних віршів, історичних поем, балад, байок, оповідань. Усі його твори виразно романтичні за стилем.

Провідний мотив його творчості — заклик до пробудження національної свідомості земляків, до праці в ім'я відродження рідної мови й Вітчизни (вірші «Руська мати нас родила», «Слово до читателів руського язика», «Руська мова»).

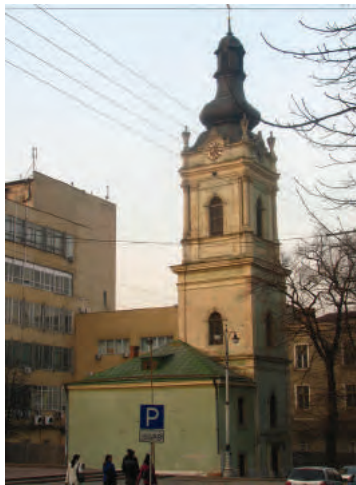
З тією ж патріотичною метою М. Шашкевич розробив історичну тему, бачачи при цьому минувшину Західної та Східної України як цілість. Тому він звертається й до княжої доби, і до козацької («Ярослав», «Хмельницького обступлення Львова», «О Наливайку»). Узагальнена ця тема у вірші «Споминайте, браття милі...», де автор оживляє в уяві картини лицарського минулого, бойової доблесті та величі Батьківщини й закликає сучасників «*воскресити в новій силі Руську славу, руську власть!*».

Інтимна лірика М. Шашкевича — щемливо ніжна, переважно сумовита («Туга за милою», «Думка», «Лиха доля», «Розпука»). Лише вірш «До милої» променить радістю взаємного кохання, надією на щасливе родинне життя.

Діяльність «Руської трійці» викликала гостре невдоволення влади, польської інтелігенції та спольщених українців. Семінарське начальство не раз намагалось «вибити русинський дух» з М. Шашкевича та його побратимів — були й умовляння, і погрози, і переслідування, поліція встановила за ними нагляд. Крім того, Маркіян захворів на сухоти — позначилися постійне недоїдання, напружена праця, моральний тиск.

Однак письменник і просвітник, незважаючи ні на що, продовжував працювати. 1836 р. уклав першу в Україні «Читанку для діточок в народних училищах руських» (до речі, слово *читанка* запроваджене теж ним). Він працював і над словником української мови, перекладав «Слово про Ігорів похід».

Після закінчення семінарії (1838) відмовився від перспективної посади в єпископаті, натомість пішов до народу — обрав долю простого сільського священика (у селі Новосілках). Парафіяни дуже шанували молодого панотця — за добре серце, побожність, мудрі поради. Крім того, службу він правив українською мовою, і люди казали, що аж тепер розуміють Слово Боже. Свою духовну працю Шашкевич поєднував із літературною й науковою.

Музей «Русалки Дністрової» у Львові — відкритий 1987 р. у дзвіниці церкви Святого Духа. 1729 р.

Однак служба в убогому селі не приносила статків родині (на той час Маркіян уже одружився). Тому Шашкевичі дуже бідували. Маркіянова хвороба загострилася. В останні місяці життя він осліп і оглух. Єдиною розрадою залишалася турботливість вірної дружини. 7 червня 1843 р., на 32-му році, його життя обірвалося. Поховали М. Шашкевича в с. *Новосілках*, а 1893 р. — у 50-і роковини смерті — його останки перенесено на Личаківський цвинтар у Львові.

Попри те, що «Руська трійця» проіснувала недовго, її приклад підхопили десятки талановитих, відданих Україні послідовників з Галичини та Буковини. Серед них — М. Устиянович, А. Могильницький, Ю. Федькович, нарешті, геніальний І. Франко.

Прочитайте кілька віршів М. Шашкевича різних тематичних груп. Які ознаки романтизму в них помітні?

Скориставшись матеріалами Інтернету, підготуйте для однокласників заочну екскурсію по музею «Русалки Дністрової» у Львові. Зокрема, зверніть увагу на історію та архітектурний стиль самої будівлі. Розкажіть, як вона пов'язана з гетьманом І. Виговським та діяльністю «Руської трійці».

Загалом творчі доробки перших поетів-романтиків не надто великі й не завжди досконалі. Проте ці митці утвердили народну мову як єдину літературну, збагатили українську літературу скарбами фольклору, заклали надійні духовні й естетичні основи для її подальшого бурхливого розвитку аж до сьогодні, підготували духовний ґрунт для появи найбільшого українського генія — Т. Шевченка.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні ознаки романтизму як мистецького напрямку.
2. Які умови суспільного життя сприяли появі в літературі українських поетів-романтиків?
3. Що ви довідалися про творчість М. Костомарова, В. Забіли, М. Петренка?
4. Охарактеризуйте основні художні засоби, що використані в баладі П. Гулака-Артемовського «Рибалка» і вірші Є. Гребінки «Човен».
5. Що встиг зробити Є. Гребінка за своє коротке життя для утвердження рідного письменства?
6. Чому М. Шашкевича вважають найталановитішим і найпослідовнішим представником «Руської трійці»?

Радимо прочитати

1. *Гулак-Артемовський П.* Поетичні твори. Повісті та оповідання / *Гулак-Артемовський П., Гребінка Є.* — К., 1984.
2. *Українські поети-романтики.* — К., 1987.
3. *Історія української літератури ХІХ ст.* / За ред. М. Яценка. — Кн. 1. — К., 1995.
4. *Задорожна Л.* Євген Гребінка. Літературна постать. — К., 2000.
5. *Русалка Дністрова.* — Львів–Жовква, 2012.
6. *Шашкевич М.* Повне зібрання творів. — Дрогобич, 2012.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

(1809–1852)

Гоголь. Трудно, здається, вишукати серед історичних осіб другу більш дисгармонійну постать, так вигадливо сплетену з поверхових і внутрішніх суперечностей і контрастів, як він... Тупий школяр — і геніальний письменник; великий гуморист, сміхотун і вигадник — і не менший песиміст... прихильник особистого морального самовдосконалення — і джерело протесту проти громадського ладу, українець, що з пієтизмом та любов'ю ставився до рідного краю — і виключно російськомовний письменник.

С. Єфремов

Микола Гоголь — геніальний, усесвітньо відомий письменник-мислитель. Він суттєво збагатив не лише вітчизняну, а й російську культуру, переніс у неї сковородинівську філософсько-екзистенційну традицію, підготував духовний ґрунт для появи титанічної постаті Ф. Достоевського. Завдяки йому Україна стала відомою й популярною практично на всій планеті.

І в долі, й у творчості письменник яскраво виявив характерне для романтизму бачення світу як клубка трагічних суперечностей.

М. Гоголь понад усе прагнув цілковитої гармонії (сонця, світла) для себе, свого народу, людства, але насамперед помічав дисгармонійність у собі й у душах інших людей, у суспільстві. Це основна суперечність світобачення, яка згодом стане для митця фатальною...

Микола Васильович Гоголь народився 1 квітня 1809 р. у родині дрібномаєтного шляхтича й літератора Василя Гоголя-Яновського.

У роду Яновських були і священики, і козацькі старшини, Миколин дідусь Опанас — миргородський полковий писар. Серед предків Миколи — гетьмани Петро Дорошенко й Іван Скоропадський, переяславський полковник Василь Тánський, генеральний обозний Петро Забіла.

Раннє дитинство хлопчика минало в родовому маєтку в с. Василівці (Янівщина) на Полтавщині, а ще в с. Кибинці.

Батько працював управителем маєтку, зокрема був директором і актором театру. Написав для нього кілька комедій українською мовою («Простак», «Собака-вівця», «Роман з Параскою»). Дружив з письменниками, патріотично налаштованими дворянами — І. Котляревським, В. Трощинським, В. Капністом,

Музей-садиба М. Гоголя в с. Василівці

з майбутніми декабристами. Отже, малий Микола ріс у пошані до козацької старовини, народних традицій, у середовищі творчих, культурних і передових людей того часу. Освіту здобував протягом 1821–1828 рр. в елітній Ніжинській гімназії вищих наук — українському відповіднику столичного Царськосільського ліцею.

У гімназії панував російсько-імперський казенний дух. Але й тут М. Гоголь залишався собою: вивчав світову літературу, мистецтво, вітчизняну історію, збирав фольклор, упорядковував словник української мови. Вирізнявся веселою, компанійською натурою, умів розсмішити однолітків чи захопити цікавою історією, грав комічні ролі в аматорському театрі. Писав вірші, поеми, п'єсу, навіть повість. Користувався загальноприйнятою тоді в українських культурних колах літературною мовою — російською. А от жартівливі вірші й епіграми складав по-українськи. Робив це постійно й так вправно, що товариші прозвали Миколу «Рифмачем».

Жити для романтичного юнака означало стати достойним і славетним, невтомно працювати заради людства, «задля щастя громадян». Тому якийсь час він мріяв присвятити себе юриспруденції, щоб боротися з «неправосуддям», але потім знайшов інший, ефективніший засіб для втілення своєї місії — слово.

У Петербурзі. Завершивши навчання, М. Гоголь, як і тисячі інших здібних молодих українців, поїхав підкоряти столицю. З цього, очевидно, і розпочалася низка трагічних суперечностей у долі митця: щиро люблячи Україну, він фактично назавжди добровільно залишив її.

Перший петербурзький досвід виявився невдалим. 1829 р. юний початківець друкує під псевдонімом В. Алов поему «Ганц Кюхельgarten» — явне наслідування німецьких романтиків. І публіка, і критика сприйняли книжку скептично. Розчарований М. Гоголь скупив на останні копійки недопродані примірники й спалив їх (пригадаймо подібні марні намагання Г. Квітки утвердитися в російській літературі).

Після даремної спроби стати актором Микола змушений був задовольнятися роботою дрібного чиновника при різних відомствах. Однак він не залишає намагань добитися успіху й визнання. У цей час набуває популярності романтизм з його увагою до екзотики та фольклору. На початку століття з'являється друком кілька захоплених описів України російськими мандрівниками. Поетичний, таємничий, оповитий фольклорною фантастикою й демонологією¹ образ далекої Батьківщини створюють старші українські письменники, які оселилися в Петербурзі: В. Наріжний («Слов'янські вечори», «Бурсак», «Запорожець»), Антін Погорільський («Двійник, або Мої вечори в Малоросії»), О. Сомов («Русалка», «Казка про скарби»). Поступово зацікавлюються українськими темами й росіяни — О. Шаховський, О. Пушкін, К. Рилєєв.

Ніжинська гімназія вищих наук.
Малюнок поч. XIX ст.

¹ *Демонологія* — система уявлень про злих духів (демонів) у певних релігіях чи народних світоглядах.

О. Шупляк. Політ Вакули. 2011 р.

М. Гоголь радо підхопив цю традицію, адже ще такі свіжі, яскраві його спогади про рідний край, так ятрить серце ностальгія в чужому, непривітному місті. Отож 1830 р. з'являється друком повість «Басаврюк» (пізніше переназвана «Вечір проти Івана Купала»). Нею Гоголь започаткував двотомний цикл повістей та оповідань «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1831–1832). Обидві книжки викликали захоплення й українських, і російських читачів, критики одночасно визнали молодого письменника першорядним майстром слова. Переважно відзначали його талант гумориста, лірика в змалюванні природи й людських почуттів, глибоку обізнаність з українською міфологією.

Але митець намагався не просто захопити екзотикою, посмішити, розчулити публіку чи настрашити розповідями про чортів, упирів, русалок, відьом і чаклунів. Переважно з такими настановами бралися за українські теми його попередники. М. Гоголь же поставив перед собою значно серйознішу мету, яку далеко не всі й не відразу зрозуміли — художньо осягнути й відкрити читачам суть української національної душі, самої людської природи, корені добра та зла. Через те у «Вечорах...» звичне переплітається з незвичайним, дійсність — зі сновидіннями й міфами. Такі невидимі глибини людського й національного духу, напевно, інакше й не розкриєш.

Український світ письменника — світлий, сонячний, енергійний, злитий з чудовою природою, безоглядний, веселий у radoщах і святкових розвагах, пристрасний, ніжний, відданий, дещо наївний у стосунках, сміливий і непримиренний у боротьбі з темрявою.

Зло містичне й людське письменник представляє, за народною традицією, в образах чортів та іншої нечисті. Проте в цьому гармонійному, сонячному світі темні сили — безпорадні, навіть смішні.

Обґрунтуйте чи заперечте щойно наведені твердження на прикладі однієї з повістей — «Сорочинський ярмарок», «Ніч перед Різдвом», «Майська ніч, або Утоплена». Зокрема, зверніть увагу, якою тут змальована українська природа.

Усю силу свого титанічного таланту М. Гоголь зосередив на тому, аби відкрити читачеві сучасному, російському, світовому споконвічний український шлях до щастя через любов і гармонію.

Лише два твори циклу закінчуються трагічно, моторошно — «Вечір проти Івана Купала» і «Страшна помста» — тому, що тут герої не відкидають зло, а піддаються йому.

1. Проаналізуйте епілог повісті «Страшна помста» (розділ XVI). Як тут розкривається, умотивовується думка, що основою людського зла є гордіня й заздрість (егоїзм)?

2. Доведіть, використовуючи текст, що й Петром, і Йваном рухає себелюбство (прагнення «порадувати себе»).
3. Коли вперше автор уживає епітет *страшна*? Коли помста насправді стає *страшною*?

У повісті «Страшна помста» М. Гоголь розкриває основну ідею християнської та української народної етики¹: не можна мстити, за зло відповідати злом, бо тоді зло замикається в коло — стає нескінченним і непереможним.

Повість прочитується не лише в загальнолюдському, а й у національному ключі: письменник підкреслює, що братовбивство є механізмом українського самознищення.

Ще не раз М. Гоголь повертатиметься до вирішення проблеми, чи можна навіть заради добра вдаватися до насильства, висловлюватиме двоїсті, суперечливі підходи (зокрема в повісті «Тарас Бульба»). Аж поки в останніх творах наважиться сказати, що наблизився до розуміння *«людинолюбного закону Христового»*, котрий велить *«понад усе прощати й любити»*.

Гармонію, життєву силу письменник бачить у старих часах і в здоровому традиційному народному світі. У сучасному ж українському цивілізованому середовищі (серед поміщиків і чиновників) панує байдужість, дріб'язковий егоїзм, духовне гниття. Підкорившись колись ворожій імперії, українська еліта катастрофічно деградує, поринає в тьму. Про це йдеться в повісті «Іван Федорович Шпонька та його тітонька».

Тому навіть у найбільш життєрадісних творах М. Гоголя зринають несподівано сумовиті нотки (зверніть увагу, наприклад, на кінцівку «Сорочинського ярмарку»).

Пора творчого розквіту. Одразу після виходу у світ «Вечорів...» М. Гоголь став одним із найпопулярніших літераторів України й усєї імперії. Окрилений успіхом, він поринає у вир творчої та наукової праці. Улітку 1832 р. відвідує Україну, понад два місяці живе в рідній Василівці, відновлює гармонію в серці, ще ретельніше вивчає мову, побут, звичаї, фольклор і душу свого народу.

У ці роки митець задумує статтю про народні пісні, студіює літописи, збирає матеріали для шеститомної історії України, розпочинає роботу над романом «Бранець», друкує кілька розділів з роману «Гетьман» — про славного козацького ватажка Остряницю, виношує задум роману про І. Мазепу. У статті «Погляд на утворення Малоросії» твердить, що українці — окремий народ, цілком відмінний за характером від російського.

Новим імпульсом для М. Гоголя стали знайомство й щира дружба з М. Максимовичем. Друзі захопилися ідеєю відкриття в Києві університету (це й сталося 1834 р.). Бачили його найпотужнішим центром рідної культури, у який запросять викладати авторитетних українських науковців, розпорошених по різних куточках імперії. Саме М. Гоголь переконав владу призначити не кого іншого, а М. Максимовича ректором нового університету, а сам він планував викладати там історію.

¹ *Е́тика* (від грецьк. *звичай*) — норми поведінки, сукупність моральних правил певної національної чи соціальної групи.

М. Гоголь (з листів до М. Максимовича): «Жаль мені дуже, що Ви хворієте. Киньте справді кацапію та їдьте в Гетьманщину. Я сам думаю це зробити й на другий рік махнути звідси. Дурні ми справді, як добре розміркувати. Задля чого й кому ми жертвуємо всім? ... Тепер я взявся за історію нашої єдиної, бідної України... Мені здається, що я напишу її, що я скажу багато того, чого переді мною не говорили...»

«Дякую Тобі за все: за листа, за думки в ньому, за новини й інше. Уяви собі, я теж думав туди, туди! У Київ, у старий прекрасний Київ! Він наш, він не їхній (тобто не росіян. — В. П.). Там або навкруги нього відбувалися події старовини нашої».

На хвилі духовного піднесення М. Гоголь пише й видає продовження «Вечорів...» — збірку повістей «*Миргород*». Її читачі сприйняли з ще більшим захватом. У новій книжці автор розвинув і поглибив три основні теми попереднього циклу:

- ◆ духовно багата, героїчна натура українського народу («*Тарас Бульба*»);
- ◆ осмислення природи зла («*Вій*»);
- ◆ занепад української провідної верстви («*Повість про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем*», «*Старосвітські поміщики*»).

Особливо промовиста й цінна в композиції збірки та й усїєї ранньої творчості митця повість «*Тарас Бульба*». Це був перший після «Енеїди» І. Котляревського гімн козацькому лицарству.

Цим твором письменник закликав українців ставати на шлях не Шпоньок чи двох Іванів, що марнують життя в дріб'язковій гризні, а Тараса Бульби, який пожертвував усім заради України, віри й волі.

Наближення до російської культури. Більшість мрій і задумів в умовах деспотичної імперії М. Гоголю не вдалося здійснити. У Київ письменника так і не пустили. Добре знаючи українофільські настрої обох ініціаторів створення Київського університету, цар сказав: «Вистачить там і Максимовича». Сам же університет, за урядовою програмою, відкрився для зросійщення Правобережної України (хоча патріотична інтелігенція все-таки згуртується в ньому й через кілька років створить таємне Кирило-Мефодіївське братство). М. Гоголя натовмість призначили викладачем Петербурзького університету (1834). Наступного року він залишив університет, розуміючи, що це зовсім не та справа, про яку він мріяв з М. Максимовичем. Отже, своїм рішенням цар обрубував культурні зв'язки митця з Батьківщиною.

Перший у світі пам'ятник М. Гоголю. м. Ніжин. 1881 р.

Письменника щодалі більше розчарувала пристосовництвом і безкультур'ям тогочасна українська еліта. Здавалося, рідна нація не має вже перспектив для самостійного духовного життя, поступу, неблаганно розчиняється в російському морі.

З іншого боку, добре усвідомлюючи геніальність М. Гоголя, його все наполегливіше затягувала у своє середовище й імперська влада, і російська культурна еліта. Найбільше зусиль для зросійщення митця приклали О. Пушкін, В. Жуковський, М. Погодін, В. Белінський, С. Аксаков. Небайду-

жому до слави письменникові така увага імпонувала. Особливо прислухався до порад О. Пушкіна, якого буквально обожнював за неповторний талант.

Якщо підсумувати, М. Гоголь не знайшов рівноваги між національним і загальнолюдським (християнським). Одним пожертвував заради іншого й цим обікрав свою душу. Та ще й християнство, як колись І. Вишенський, ототожнив з православ'ям, а те — виключно з російською церквою. Відтоді зникли світло, гармонія, весела усмішка з Гоголевих творів, натомість з'явилися темрява, сарказм і трагізм.

Очевидно, для самозаспокоєння він придумав таку собі ілюзорну наднацію, надвітчизну — «Русь», котра, на його думку, як лялька матрешка, уміщає в себе й Україну, і Росію, і деякі інші слов'янські народи. Цій «Русі» митець прагнув служити, але фактично то було служіння російській нації й культурі, розчинення в них усього українського.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчене на початку року: як пов'язані між собою національне й загальнолюдське?

У будь-якому разі після «Миргорода» майстер ніби відвертається від України, натомість починає активно розробляти російські теми — у петербурзьких повістях («Ніс», «Шинель», «Невський проспект», «Записки божевільного»), комедії «Ре! візор», у поемі «Мертві душі», інших творах.

1842 р. виходить друком друга, доповнена й змінена редакція «Тараса Бульби». У ній замість топоніма «Україна» з'являється абстрактне «Русская земля», козаки-запорожці вже представляють не українське лицарство, а «русскую силу», «русский характер», «русскую душу», християнство ототожнюється тільки з «православною русскою верой», нарешті, Тарас Бульба в передсмертному зверненні до козаків несподівано прославляє «свого русского царя», який нібито незабаром підкорить увесь світ.

Російська еліта дружно заохочувала ці зміни. Імператор особисто виділяв письменникові кошти для його закордонної поїздки. В. Белінський захоплювався тим, що в «Мертвих душах» М. Гоголь «цілковито відмовився від малоросійського елемента й став російським національним поетом у всьому значенні цього слова».

Проте ця перемога над М. Гоголем виявилася далеко не однозначною. Звернувшись до російського світу, письменник абсолютно чесно показав його таким, яким побачив з українських позицій — темним, деспотичним, жорстоким, «мертвотушним». Звичайно, це не була поверхова, суто публіцистична критика конкретного суспільного устрою. І на новому матеріалі митець продовжував пошуки вічної, божественної гармонії як основи буття (однак не знаходив), розкривав найглибші таємниці людської душі, основні, понадчасові механізми зла. Тому й залишається він злободенним, популярним, авторитетним у різні епохи в усьому світі.

Отже, перейшовши в російську літературу, М. Гоголь не прославляв імперію, чого від нього чекали петербурзькі покровителі, а казав страшну правду про неї, кинув їй виклик (знову разуче протиріччя). І це обурило багатьох великодержавно налаштованих росіян. Особливо жорстоких цькувань зазнали «Ревізор»

і «Мертві душі». Болісно переживаючи звинувачення, М. Гоголь тяжко занедужав. 1836 р. виїхав за кордон, де пробув з перервами цілих 12 років (більшу частину часу — у сонячній, такій подібній до України Італії).

Пекуча Гоголева правда, звичайно ж, була ліками для росіян, хоч і надто гіркими але для тих, хто прагнув духовного оздоровлення своєї нації (таких було і є багато, звідси — масове визнання письменника в цій країні). Інші ж, для яких імперія понад усе, оцінювали ці ліки як отруту.

Ф. Вігель (чиновник, сучасник М. Гоголя, відомий мемуарист): «Малорослий малорос... Не вивівши на сцену жодної чесної російської людини, він виставив нас на вселюдський посміх в особах більше вигаданих наших губернських і повітових чиновників. І за це, о Боже, половина Росії проголосила цього циніка великим».

С. Венгеров (один із найавторитетніших дослідників російської літератури XIX ст.): «Найбільш малоросійське в Гоголі... — загальне ставлення до російської дійсності. Адже в Гоголі жодної краплини любові до того життя, яке він так нещадно зобразив... А ось для Малоросії, для малоросійського побуту, для малоросійської природи, для малоросійської історії, для Тараса Бульби Гоголь мав у своєму серці невичерпне джерело любові й поблажливості. Україну Гоголь огорнув поетичною габою, а Росія для нього — одна лише бридота запустіння, мертве царство мертвих душ... Гоголь ставився до російської дійсності, як іноземець».

Утім, попри всі духовні вагання, М. Гоголь завжди залишався українцем. Любив готувати українські страви для дружніх вечірок, часто співав українських пісень, танцював гопака, у товаристві не раз переповідав наші легенди, анекдоти й думи. Що значно важливіше: за свідченнями М. Максимовича, вважав себе українським письменником, який пише по-російськи. Наприкінці 1830-х років створив (а потім спалив) п'єсу з історії запорозьких козаків «Виголений вус».

Прибувши 1846 р. на курорт Карлсбад для лікування, письменник так зареєструвався в книзі визначних пацієнтів: «Пан Микола Гоголь, українець, що живе в Москві, автор кількох російських комедій» (з фр.).

На початку XX ст. авторитетний російський філолог, професор І. Мандельштам, аналізуючи стиль М. Гоголя, дійшов висновку, що мовою його душі була українська. Це виявляється не тільки в лексиці, а навіть у синтаксисі — думав він по-українськи, а тоді, пишучи, перекладав російською.

Утім, бурхливий, таємничий, трагічний другий, російський, період життя та творчості майстра ви незабаром відкриєте для себе на уроках зарубіжної літератури.

Чий же письменник Гоголь? До революції переважна більшість і українських, і російських читачів, дослідників розглядали М. Гоголя насамперед в українсько! му літературному контексті. У комуністичну ж епоху імперія цілком присвоїла письменника собі. Промовистим є напис на пам'ятнику в Москві: «Великому русському художнику слова Н. В. Гоголю от правительства СССР». І лише тепер починаємо вивчати М. Гоголя не як зарубіжного, а як українського генія, хоча важко переоцінити його внесок і в російську культуру.

• *Судження. В. Шевчук:* «При національній атрибуції (визначенні належності. — В. П.) того чи іншого письменника треба зважати не тільки на те, якою мовою він писав, а передусім, про кого, як і для кого творив. Так, коли громадянин Речі Посполитої чи Росії писав про українців як про свій народ без чужинецького упередження та відчуження, і його творчість значною чи певною мірою ввійшла в контекст української культури, він — письменник український, незважаючи на те, якою мовою писав. Коли ж письменник так само писав і про народ панівний, польський чи російський, і тим увійшов у ті літератури, то творчість його стає міжнародною й нею користуються обидва народи відповідно до своїх контекстів.

У такий спосіб легко вирішити довголітню суперечку, чи був Гоголь письменником українським чи російським? Кожному зрозуміло: вийняти його творчість з української літератури та й українського літературного процесу — річ немислима: і «Вечори», і «Миргород» із «Тарасом Бульбою» — безсумнівно, твори українського контексту. Але мав рацію і Федір Достоєвський, говорячи, що ціле покоління російських письменників вийшло з «Шинелі» Гоголя, і це справді так, бо Гоголь творив і в контексті російської літератури, отже, був не тільки українським, а й російським письменником».

М. Корпанюк (сучасний український літературознавець, професор): «Говорячи, що Микола Гоголь — один із найгеніальніших національних класиків і духовних світочів, переконаний, що він, окрім нас, українців, належить і російській культурі, якій надав виразно демократичного спрямування, вивів її зі шляху монархічно-підданського на загальнолюдський. У цьому і його, і наша сила, бо Україна споконвіку — добрий ангел Божий у цивілізаційному русі людства».

«Тарас Бульба»

Тема козацтва постійно приваблювала М. Гоголя. Адже в романтичній літературі козак став уособленням відваги й вільнолюбності. Крім того, письменник пишався своїм козацьким походженням.

У час написання повісті (кінець 1833 — поч. 1834 р.) М. Гоголь задумав велике дослідження з історії України. Але незабаром розчарувався в суто раціональному, схематичному осмисленні минувшини. Натомість захопився її фольклорним відображенням — живим, емоційним, суб'єктивним. Наслідком цього захоплення й стала, зокрема, повість «Тарас Бульба».

М. Дерзус. Тарас на чолі війська. 1952 р.

За жанром це історико-героїчна романтична повість-притча. Часто автори, які пишуть про минуле, згадують історичні події лише як тло для змалювання пригод персонажів або ж намагаються якомога точніше відтворити історичну конкретику описуваної епохи. М. Гоголь же вирішив узагальнено передати лицарський дух козацтва, узявши за взірць українські думи, балади, історичні пісні. Тому він навмисне розмиває час дії у творі (у різних місцях вказує то на XV, то на XVI, то на XVII ст.), поєднує справжні історичні факти з домислом. Так створив! ся справжній український героїчний епос, на думку критиків, «картина, гідна Гомера». Епічного розмаху твору автор досягнув завдяки: ♦ зверненню до звичайної історії цілого народу; ♦ змалюванню широкої панорами епохальних подій та яскравих, героїчних образів; ♦ утвердженню високої патріотичної ідеї.

За основу сюжету повісті взято реальні події.

У родині всевітньо відомого українського мандрівника й географа М. Миклухи-Маклая існував родинний переказ про славного предка Охріма Макуху, який був курінним отаманом на Запорозжі. Разом з ним козакували троє синів — Омелько, Назар і Хома. Під час чергової війни проти поляків Назар закохався в панночку-шляхтянку, перейшов на бік ворога й сховався в обложеної запорожцями фортеці. Зганьблені брати вирішили викрасти зрадника. Але на зворотному шляху натрапили на варту. Хома загинув у нерівному бою, а Омелькові з бранцем удалось втекти. Курінний власноруч стратив сина-перевертня. М. Гоголь почув цю історію від дядька М. Миклухи-Маклая, з яким учився й товаришував.

Сюжет повісті прочитується як епохальне узагальнення історії козацької України — епохи бурхливої, героїчної, трагічної та дуже суперечливої. Автор не приховує, а іноді й навмисне загострює ці суперечності. Якщо вдуматися в текст, помічаєш, що М. Гоголь ніби грається з читачем: нерідко показує певну картину чи образ негативно або карикатурно, а потім підкреслює їхні позитивні риси. У такий спосіб наголошує, як тісно в реальному житті переплетене добро і зло, а також дає шанс кожному читачеві обирати власне ставлення до зображуваного. Оберіть своє ставлення й ви.

- *Завдання основного рівня.* Удумливо читаючи повість (адреса в Інтернеті: <http://ukrclassic.com.ua/katalog/gg/gogol-mikola/1752-mikola-gogol-taras-bulba>), дайте відповіді на запитання.
 1. Які риси характерів виявляють батько й сини в першій сцені зустрічі? Що в їхніх вдачах спільне, а що відмінне? У першому розділі бачимо зіткнення двох українських правд — чоловічої й жіночої, Тараса та його дружини. Яка з них вам видається переконливішою? Чи могли б вони існувати в тогочасних умовах одна без одної? З якого епізоду видно, що Бульба таки шанобливо ставиться до дружини?
 2. Яку роль відіграє у творі опис степу (у II розділі)? Зверніть увагу на зміну кольорової гами, а також на епітети, порівняння, уособлення, власне метафори й дієслівні форми. Яку атмосферу автор створює за їхньою допомогою? Чому саме в степу настрої козаків стає піднесеним, життєрадісним?
 3. Що ви дізналися з повісті про побут, закони, звичаї Запорозької Січі в мирний і військовий час? Чим, на вашу думку, зумовлені вади січового життя — пияцтво, лінощі, недбальство? Які прізвиська січовиків засвідчують їхнє почуття гумору та зневагу до самохвальби й пиhi? Тарас уважає, що на Січі сини пройдуть кращу школу, ніж в академії. Про яку школу йдеться? Чи є запорожці насправді вільними людьми? Свої судження підтвердьте текстом.

4. Чому Бульба підбурює козаків до війни спочатку без видимих причин? Так виявляється його сліпа агресивність? Чи могла б вижити Січ, ставши цілком миролюбною?
5. Чи можна чимось виправдати жорстокість запорожців до мирного населення під час походу й облоги Дубна? Допомогла їм ця безжальність здобути перемогу чи тільки посилила ворожнечу між українцями й поляками?
6. Які риси характеру Андрія підштовхнули його до зради? У який момент юнак стає запроданцем — ще коли несе їжу коханій та її близьким чи вже коли зрікається Вітчизни й піднімає зброю на своїх? Як молодший Бульбенко приймає смерть? Як це характеризує його? На вашу думку, автор зневажає Андрія чи жаліє? Чому? Чи не нагадує Андрій якимись якостями вдачі й зовнішністю самого М. Гоголя? Про що це свідчить? Як ви сприйняли епізод убивства Тарасом сина? Чи був у батька інший вихід? Уявіть подальші вчинки Андрія, коли б він залишився живим? Що ви знаєте про діяння зрадника українського народу Яреми Вишневецького? Якби всі українські чоловіки так захищали Вітчизну, як Тарас і Остап, чи такою була б доля нашої нації?
7. Чи вважаєте ви Тараса люблячим і турботливим батьком? Свою позицію підтвердьте текстом. Чому Остапові перед смертю так важливо було почути саме батьків голос?
8. Герой — це людина, що безкорисливо ризикує своїми інтересами й навіть життям у боротьбі за перемогу добра й справедливості. Які епізоди повісті засвідчують, що Тарас є справжнім героєм?

Отже, *тема* твору — зображення широкої панорами життя запорозького козацтва та його боротьби за свободу України. *Ідея* — звеличення героїзму українських козаків, їхньої відданості Батьківщині та вірі, засудження національної зради.

Закономірно, що в центрі твору — *збірний образ запорозького козацтва*. Як же вдалося у відносно невеликому творі змалювати цілу галерею героїчних постатей? Іноді автор згадує лише коло! ритне прізвище січовика — Закрутигуба, Бовдюг, Метелиця, Невеличкий, Гуска, Кукубенко, Шило, Печериця, Козолуп, Долото та ін. Іноді подає одну-дві деталі його зовнішності, фразу або вчинок. Додаймо до цього панорамні описи побуту Січі та боїв. Тому й здається, що, прочитавши повість, ми познайомилися з усім січовим лицарством.

Основна ознака козацької душі — вільнолюбність, внутрішня розкутість. У мирний час це нерідко виливається в гультяйство й пиятику. Але в годину випробувань козаки сильні духом, мужні, готові на самопожертву, віддані Україні та рідній вірі.

С. Овчаренко. Побратими.
Ілюстрація до повісті
М. Гоголя «Тарас Бульба»

Перечитайте ще раз характеристику запорозького козака з праці Д. Яворницького (див. с 102). Які риси виявляються й у вдачах героїв повісті М. Гоголя? Порівняйте, яким змальоване козацтво в думах, баладах, історичних і козацьких піснях, в «Енеїді» І. Котляревського та в «Тарасі Бульбі». Про що це свідчить?

Пам'ятник Бульбі.
с. Келеберда
на Полтавщині.
2009 р.

Найяскравіше, найдокладніше змальована в повісті постать козацького полковника **Тараса Бульби**. Автор поступово розкриває все нові грані характеру героя. У приватному житті він суворий, але й люблячий батько та чоловік, гостинний господар, життєрадісна, весела й кмітлива натура. Виявляються й негативні його риси — грубість, упертість, родинний деспотизм, позірна зневага до жіноцтва, надмірна жорстокість. Але, мабуть, у той немилосердний час у загроженій зусібіч Україні й не міг бути іншим лицар, здатний вижити й захистити рідну землю.

М. Кропивницький
у ролі Тараса Бульби.
Світлина кінця XIX ст.

Дедалі більше письменник висвітлює внутрішній світ героя. Основні його цінності — відданість Батьківщині та прадідівській вірі, готовність і вміння відстояти їх у бою.

Три жахливі випробування доля посилає Тарасо! ві — зрада молодшого сина, мученицька загибель старшого, власна моторошна смерть. Не вагаючись ні хвилини, батько вбиває сина-відступника. Бо, якщо не зупинити зрадника, він стане лютим ворогом і мучителем власного народу. Так само знаходить у собі мужність прийти на страту Остапа й по-батьківськи підтримати його в останню мить. Нарешті, понівечений, розіп'ятий, пойнятий вогнем, Тарас перед смертю все одно робить свою отаманську справу — рятує побратимів слушною порадою.

Саме тому він — справжній народний герой, утілення славного козацького духу.

• *Завдання основного рівня*

1. Проаналізуйте епізоди з повісті, які ілюструють щойно згадані риси вдачі Тараса.
2. На підставі вражень від прочитаного складіть усний портрет Бульби. Наскільки, на ваш погляд, відповідають Гоголевому образу його відтворення на ілюстраціях?

3. Складіть у робочому зошиті у формі таблиці порівняльну характеристику Остапа й Андрія за таким зразком.

	Остап	Андрій
спільне	<i>дужий, вродливий...</i>	
індивідуальне	<i>стриманий, надійний...</i>	<i>ніжний, романтичний...</i>

Доберіть із твору цитати, які засвідчують риси вдачі братів.

4. Чому ця повість є притчею? Чого вона навчає сучасників і нащадків М. Гоголя?

Творчість М. Гоголя (насамперед «Тарас Бульба») разом з творами інших українських авторів надихнула на поетичне слово молодого Т. Шевченка.

- **Завдання основного рівня.** Прочитайте вірш Т. Шевченка «Гоголю». Як називає поет свого попередника? У чому бачить головну ідею його прози?

За прикладом М. Гоголя Т. Шевченко створив (у поемі «Гайдамаки») образ Івана Гонти — лицаря, що жертвує навіть своїми дітьми в ім'я України.

Образ Тараса Бульби став взірцем для багатьох поколінь українських патріотів: письменників, політиків, науковців, січових стрільців, вояків армії УНР, Української повстанської армії.

Є. Кібрик. Остап. 1945 р.

С. Єфремов: «З «Тараса Бульби» запала мені в душу перша іскра національної свідомості, до якої потім інші автори додавали вже тільки нового жару». Подібні свідчення залишили й М. Костомаров, і М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Донцов. Основоположник УПА генерал-хорунжий Т. Боровець воював під бойовим псевдонімом Тарас Бульба-Боровець.

Ось уже півтора століття повість «Тарас Бульба» залишається надзвичайно популярною в Україні та світі. За сюжетом повісті М. Старицький створив п'єсу, а геніальний М. Лисенко — оперу (1890) починаючи з 1909 р., було знято багато художніх фільмів — у Росії, Німеччині, Англії, Італії, США, Чехії, Україні. Ще 1850 р. П. Головацький уперше переклав повість українською мовою. Відтоді здійснено ще понад десять перекладів. Зазвичай перекладачі беруть за основу другу редакцію твору з урахуванням першої.

Є. Кібрик. Андрій. 1945 р.

1. Знайдіть в Інтернеті (адреса: <http://moviestape.com/ukrainian/4955-duma-pro-tarasa-bulbu.html>) і подивіться художній фільм «Дума про Тараса Бульбу» режисерів П. Пінчука та Є. Березяка. Простежте, наскільки сюжет фільму відповідає

- сюжету повісті. На яких епізодах режисери зосередили особливу увагу, а які оминули? На ваш погляд, чому? Які враження викликав у вас фільм?
2. Підготуйте відеопрезентації про постановки «Тараса Бульби» на сцені й екранізації у світовому кіно.
 3. Підготуйте усні виступи чи презентації про сучасних захисників України, які виявилися гідними спадкоємцями Тараса Бульби.

• *Підсумкове судження*

Т. Шевченко: «...Наш Гоголь — справжній відатель душі людської! Наймудріший філософ і найвеличніший поет мусить благоговіти перед ним, як перед чоловіколюбцем».

Панас Мирний: «Гоголь хоч і мистець чужої мови, по духу й природі рідний нам; його навіть невмирущі типи з “Мертвих душ” — це зразки з наших панів, а не кацапських... Що не кажіть, а Гоголь душею й натурою наш».

С. Єфремов: «Скоро я вивчився грамоти, трапилося мені, малому хлопцеві, прочитати “Вечори на хуторі біля Диканьки” та “Миргород”. Не переказуватиму своїх тодішніх вражень, скажу тільки, що після книжки Гоголя вперше я почув себе сином рідної землі...»

В. Шевчук: «Гоголя як письменника вбила неприродність його становища: він, не будши росіянином, прагнув ним стати; не любив Росії, але примушував себе її любити... Отже, у Росії він не міг і не вмів воскресати й бачити світло, тим-то дух його й упадав».

М. Гоголь: «Знаю, що моє ім'я після мене буде щасливішим за мене, і нащадки тих же земляків моїх, може, з очима, вогкими від сліз, бажатимуть миру моїй тіні».

Пам'ятник М. Гоголю в Римі

Уважно прочитайте наведені нижче міркування М. Гоголя.

◆ «Заглиблюйся в самого себе й досліджуй душу свою, бо там закони всього й усьому. Знайди лише ключ до своєї власної душі; коли ж знайдеш, тоді тим самим ключем одімкнеш душі всіх».

◆ «Кожному тепер здається, що він міг би зробити багато добра на місці й посади іншого, а тільки не може зробити це на своїй. Це є корінь усякого зла. Треба подумати про те нам усім, як на своєму власному місці зробити добро».

◆ «Тяжко буде покараний той, хто дістав від Бога талант і закопав його в землю, а немає людини, яка б не дістала якого-небудь таланту».

◆ «Хто женеться за радістю, той раніше за всіх зловить нудьгу. Радість не дається нам

дарма, вона дається нам у нагороду, вона входить до нас у душу тільки тоді, коли душа задоволена собою, коли вона сама почуває, що зробила добре й корисне — радість у праці!»

◆ «Визволити людину від злиднів, голоду, холоду й смерті, звичайно, є добре діло, але визволити від хвороби, смерті її душу є далеко більше».

◆ «Бог дав мені багату природу. Він також заклав мені в душу від народження мого декілька гарних сторін, але кращою з них, за яку не знаю, як дякувати Йому, було бажання стати кращим».

◆ «Ми всі так дивно й чудно створені, що не маємо самі в собі ніякої сили, але як тільки підемо на допомогу іншим, сила раптом у нас з'являється сама собою. Так велику вагу в нашому житті має слово “інший” і любов до іншого. Егоїстів не було б зовсім, коли б вони були розважливіші й зрозуміли, що стоять тільки на нижчому ступені свого егоїзму й що тільки з того часу, як людина перестане думати про себе, з того тільки часу вона починає думати справді про себе».

Як ця скульптура підкреслює двоїстість, багатоплановість художнього світу М. Гоголя?

Дайте відповіді на запитання

1. Чи згодні ви з такими судженнями? Для їх доказу або спростування наведіть приклади з історії, літератури, власного досвіду.
2. З якими ідеями Біблії та Г. Сковороди перегукуються ці міркування М. Гоголя?
3. Які духовні істини ви для себе відкрили чи підтвердили, вивчаючи життя та творчість М. Гоголя?

Радимо прочитати

1. *Чижевський Д.* Микола Гоголь: на шляху до вічної краси // Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992.
2. *Єфремов С.* Між двома душами // Літературно-критичні статті. — К., 1993.
3. *Маланюк Є.* Гоголь — Гоголь // Книга спостережень. — К., 1997.
4. *Шевчук В.* Втрачене сонце України, або М. Гоголь як український письменник // Гоголь М. Програмні твори: У 2 т. — К., 2000.
5. *Барабаш Ю.* «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко: Порівняльно-типологічні студії. — Х., 2001.
6. *Сверстюк Є.* Гоголь і українська ніч. — К., 2013.
7. *Кралоук П.* Таємний агент Микола Гоголь. — Л., 2016.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Він був сином мужика, і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу й усерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори. Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

І. Франко

Тарас Шевченко — центральна постать в українській літературі, у всій українській духовності. Його творчість — єдине у своєму роді, абсолютно неповторне явище в історії світової культури.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте, що вам відомо про життя та творчість Т. Шевченка з попередніх класів.

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня (за старим стилем — 25 лютого) 1814 р. в с. Мбринцях Звенигородського повіту Київської губернії (тепер Черкащина).

Звенигородщина розташована в центральній частині України. Тут зберігалися тисячолітні звичаї та обряди аж до початку ХХ ст., панувала добірна, найчистіша українська народна мова. Ці землі (Чигиринщина, Звенигородщина, Уманщина, Черкащина, Смілянщина, Канівщина) — споконвічний козацький край.

А Століттями звідси походило й жило чи не найбільше запорожців. Тут вирували протипольські повстання наприкінці XVI — на початку XVII ст., Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, гайдамацька вольниця першої половини XVIII ст. За деякими даними, у Вільшані (сотенне містечко поруч із Моринцями) народився один із найвидатніших героїв Хмельниччини, полковник черкаський Максим Кривоніс. У ХІХ ст. всі ці події ще добре зберігалися в живій пам'яті народу — у спогадах, переказах, піснях, думках.

Козацький дух потужно спалахнув у цих краях на початку ХХ ст. У 1917 р. саме на Звенигородщині було засноване й звідси поширилося на Центральну Україну Вільне козацтво — основна збройна сила Української Народної Республіки. У Будищах (село поруч із Моринцями й Кирилівкою) народився і виріс організатор «Вільного козацтва», легендарний генерал-хорунжий армії УНР Юрко Тютюнник.

Батько Тараса, Григорій Іванович Шевченко-Грушівський, походив із вільних низових козаків, мати, Катерина Якимівна (у дівочтві — Бойко) — з вільних селян. Проте вони вже були кріпаками поміщика В. Енгельгардта.

Родина Шевченків була не з бідних: батько знав грамоту, чумакував, стельмакував. Усі день і ніч працювали, щоб і ненависну панщину відбутти, і себе прогодувати.

Садиба Шевченків
у с. Кирилівці.
Сучасна світлина

Тарас — четверта дитина в сім'ї. Коли він був ще немовлям, Шевченки по! вернулися в батьківську Кирилівку, купили хату з просторим двором, великим садом. У цьому обійсті й пройшли перші найсвітліші роки Шевченкового життя.

Пустотливим, допитливим і мрійливим хлопчиком виростав Тарас. Перші найчарівніші враження залишила в його дитячому серці рідна природа.

Дуже любив Тарас неділі й свята, коли збиралася разом уся сім'я, приходив у гості дід Іван, інші родичі, батько читав уголос Біблію, житія святих, дід розказував про козаччину, Гайдамаччину, яку ще сам застав. Тарас мав феноменальну пам'ять. Усе, що почув і побачив, у найтонших подробицях збереже в душі на все життя й геніально втілить у своїй творчості.

Особливо захоплювали хлопця народні пісні, котрі супроводжували на селі й працю, і відпочинок, і радість, і смуток. Співав дуже красиво й уміло. Саме народна пісня пробудить незабаром у його душі небачений поетичний дар.

Дуже рано виявився в Тараса ще один хист — до малювання. Змалечку крейда чи вуглина були для нього неабиякою радістю. Усе ними обмальовував: стіни знадвору й у хаті, лаву, стіл, підлогу. Якось прийшла сестра Катерина з панцини й не впізнала хати: уся розмальована візерунками. Залюбки зображав хлопець птахів, звірів, людей.

Дитинство закінчилося для Тараса 20 серпня 1823 р., коли померла, маючи лише сорок літ, мама. Спрацьовану, замучену життям жінку вбили сухоти. Ра! но втрачену неньку Т. Шевченко возвеличить у своїй творчості: у його поезіях постане світлий образ жінки-матері, що стане символом самої України...

З матір'ю пішли з оселі Шевченків і затишок, і злагода. Залишилися сиротами шестеро дітей. Батько змушений був одружитися вдруге. Проте жінка виявилася лихою та сварливою, дбала про своїх дітей, а пасинків тільки ганила. Найбільше діставалося гордовитому правдолюбові Тарасу.

Однак батько жалів дітей, двічі брав Тараса в чумацьку дорогу, посилав до дяка в науку. Через три роки, застудившись у чумакуванні, помирає й батько.

Тепер Тарас залишився сам у цілому світі. І перше, про що подумав, — то була школа й наука. Два роки служив він у дяка, терпів голод, приниження, побої, щоб учитися. Хлопець спрагло перечитував усе, що знаходив у вчителя. Зокрема, відкрив для себе «Енеїду» І. Котляревського, особливо захопився Г. Сковородою.

Пам'ятник матері поета
в с. Моринцях.
Скульптор В. Дем'їон

Як реакція на жорстокість дядка в цей час формується ще одна визначальна життєва настанова поета — різке неприйняття якого завгодно деспотизму, поневолення.

Підлітком Тарас пережив також перше й, може, найсильніше своє кохання. Оксана — трохи молодша за Тараса донька односельців Коваленків. Вони разом пасли череду. Матері раділи та мріяли їх одружити. Коли Тарас осиротів, коли не мав до кого прихилити свою спустошену душу, зустрічі з Оксаною стали ще дорожчими. Відтоді через усе життя проніс Т. Шевченко в душі образ чорнобривої дівчини Оксани. Майже в усіх епічних і ліричних творах «Кобзаря» юні героїні чимось нагадують — то іменем, то натурою, то долею — першу Тарасову кохану.

Для поета Оксана Коваленко стала його музою, утіленням дівочої краси, кохання.

- *Завдання основного рівня.* Перечитайте вірші Т. Шевченка «Ми вкупочці колись росли», «Мені тринадцятий минало», присвяту до поеми «Мар'яна-черниця». Якими, судячи з цих творів, були зовнішність і вдача дівчини?

Восени 1829 р. Тарас разом з іншими новонабраними слугами-кріпаками вирушив у далеку дорогу аж до Вільна (тепер Вільнюс — столиця Литви). Тільки через 14 літ він побачить Україну, а заповітна мрія знову оселитися в ріднім краї так і залишиться для нього нездійсненою.

У Вільні Тарас спочатку служив козачком, але був надто непокірним і незаппадливим як для лакея, продовжував малювати, хоча його за це й карали (навіть били різками на стайні). Отож пан згодився нарешті віддати його в науку до професійного художника, бо престижно було мати серед своєї челяді ще й маляра.

Колись білорусько-литовське місто, Вільно на час приїзду туди юнака було спольщене. Тарас скористався нагодою, аби вивчити польську мову. А найголовніше — став свідком польського повстання проти російського панування. Він читав і слухав звернення польських патріотів, на власні очі побачив їхню жертвну боротьбу за свободу. Усе це пробуджувало в душі юнака національну гідність, усвідомлення того, що й Україна має піднятися на боротьбу проти московського ярма.

Наляканий Енгельгардт утікає подалі від повстання, незабаром виходить у відставку й оселяється в Петербурзі. Так наприкінці зими 1831 р. Т. Шевченко опиняється в столиці імперії.

Тут здібний юнак продовжив своє малярське навчання. Поміщик віддав його в науку на чотири роки до Василя Ширяєва — досить відомого майстра декоративного розпису. Ширяєв брав багато роботи, і його підмайстри й учні мушили працювати по 12–14 годин. Вони жили на холодному горищі, харчувалися погано. Однак юнак терпляче зносив усі злигодні, аби тільки наблизитися до омріяної мети — стати художником. Помітивши в нього природний дар, Ширяєв залучав його до оформлення різних будинків, палаців, навіть до розпису стін і плафонів Великого театру.

Приблизно 1836 р. Шевченко випадково познайомився зі своїм земляком, студентом Академії мистецтв Іваном Сошенком. Він першим побачив талановиті ранні малюнки Тараса й розпочав справу викупу юнака з кріпацтва. Познайомив юнака з українцями — видатними діячами культури, які жили в Петербурзі: письменником Є. Гребінкою, живописцем А. Мокріцьким, конференц-секретарем Академії мистецтв В. Григоровичем; а також з відомим російським поетом, вихователем дітей царської родини, людиною впливовою та доброю — В. Жуковським.

В. Григорович дозволив обдарованому хлопцеві відвідувати рисувальні класи Товариства заохочення художників, де його роботам дали високу оцінку.

Найдієвішу участь у справі визволення Т. Шевченка з кріпацтва взяв видатний російський художник німецького походження Карл Брюллов. Він високо оцінив Тарасові малюнки, а найважливіше — його перші поетичні спроби.

Важливо зазначити: стільки видатних людей перейнялися долею молодого кріпака не тільки через його хист до малярства, а насамперед тому, що помітили в ньому непересічну особистість. К. Брюллов, уперше побачивши Тараса, сказав: «Подобається мені його фізіономія — не лакейська...» В устах художника, який професійно «читає» людські обличчя, фраза дуже промовиста.

- *Завдання основного рівня.* Розгляньте уважно репродукцію автопортрета Шевченка 1840 р. (на с. 156). Що мав на увазі К. Брюллов?

К. Брюллов переконався, що юнакові необхідно навчатися в Академії мистецтв, але кріпакам туди шлях заказано. Славетний художник зі світовим ім'ям думав, що вистачить його особистого прохання, аби поміщик виявив гуманізм і відпустив кріпака на волю. Однак той поставився зверхньо до художника й запросив за Т. Шевченка величезну ціну — 2500 рублів. Дізнавшись про це, юнак із відчаєм занедужав і на цілий місяць потрапив до лікарні.

Тим часом друзі та благодійники знайшли спосіб зібрати необхідну суму: К. Брюллов намалював портрет В. Жуковського. Його розіграли в лотерею в імператорській родині.

22 квітня 1838 р. Т. Шевченкові була підписана відпускна, а вручив її 25 квітня 1838 р. на квартирі К. Брюллова В. Жуковський. День, коли Тарас довідався про свободу, став найщасливішим у його житті.

Іван Сошенко: «Це було в останніх числах квітня 1838 року... У нашому морозному Петербурзі запахло весною. Я відчинив вікно, яке було акурат врівень із тротуаром. Раптом у кімнату мою через вікно вскакує Тарас... мало мене не збив з ніг; кидається мені на шию й кричить: "Свобода! Свобода!" Зрозумівши, у чому річ, я вже зі свого боку почав душити його в обіймах і цілувати. Сцена ця закінчилася тим, що ми обидва розплакалися, як діти».

Своїм визволителям Т. Шевченко дякуватиме все життя, згадуватиме їх добрим словом у повісті «Художник», у «Щоденнику», у листах, в автобіографії, В. Жуковському присвятить поему «Катерина».

Відпускна відчинила Тарасові двері в омріяну Академію. Його вчителем і най! ближчим другом став К. Брюллов. Юнак навчався з надзвичайним захопленням

і досяг значних успіхів, про що свідчать три срібні медалі, отримані за різні малярські роботи.

Він намагався надолужити згаяні роки, розширити коло освітніх і культурних потреб. Відвідував лекції з історії філософії, теорії мистецтва, математики, географії, всевітньої історії, літератури, медицини (адже художник має знати будову людського тіла). Не минав жодної нагоди побувати в Ермітажі¹ чи в приватних картинних галереях, дуже багато читав, користуючись бібліотеками К. Брюллова та Є. Гребінки, а також публічними бібліотеками.

У Т. Шевченка з'явилися впливові друзі. Стипендія Товариства заохочення художників і малярські підробітки давали змогу жити безбідно. Проте до накопичення статків Тарасова душа не лежала. Він наївно роздавав щедрі милостині старцям; позичав гроші «на вічне віддання» своїм знайомим, чим почали зловживати деякі з них; допомагав родичам.

Брат Микита, довідавшись, що Тарас вибився в люди й живе заможного, у листі попросив позичити аж п'ятдесят рублів (для кріпаків це була величезна сума). Шевченко без вагань вислав гроші, написавши: «Знай, що мені гріх позичати братам гроші; коли трапляться, то так дам, а коли ні, то вибачайте». У цьому ж листі він просить брата піклуватися про нещасних сестер — сліпу Марусю та Ярину, чий чоловік був гірким п'яницею.

Т. Шевченко. Катерина. 1842 р.

Спробуймо прочитати картину. Перед нами околиця села, на передньому плані українська дівчина Катерина, яка готується стати матір'ю. Вона сумно повертається додому, попрощавшись з коханим москалем (російським офіцером), що кинув її у безвихідній ситуації. Праворуч на дорозі біля куреня під великим деревом сидить селянин-ложкар за роботою та співчутливо дивиться на дівчину. Маленька собачка ніби намагається наздогнати зрадника й гавкає на нього. За класицистичною традицією, композиція картини ще дещо театралізована, статична (наприклад, кісники дівчини нерухомі, ніби з фольги). Але в суті своїй полотно вже романтичне: воно емоційно розкриває внутрішній світ людини, конфлікт почуттів (зокрема завдяки відповідному освітленню, контрасту кольорів). Також кожна деталь на картині символічна: одяг дівчини й селянина підкреслює вишукану культуру українців; панорамний пейзаж з вітряком і могилою на задньому плані — її глибокі корені та зв'язок із землею; селянин, який сидить на землі й чимось нагадує козака Мамаю, символізує вільне минуле нашого краю; Катерина ж уособлює саму українську душу — шляхетну, довірливу й скромну, а москаль — підступну ворожу імперію.

Прочитайте символіку образів дерева й собачки, а також деталі портрета дівчини (погляд, вираз обличчя, жест тощо).

¹ *Ермітаж* — найбільший у Росії музей мистецтва й матеріальної культури в Петербурзі.

За кілька років Т. Шевченко став досить популярним у Петербурзі художником, отримував чимало замовлень. Здавалося б, живи й радій такому несподіваному після кріпацьких поневірянь щастю... Проте в нього прокидається ще один талант — поетичний.

Коли і як почав писати Т. Шевченко, достеменно невідомо (з найраніших творів він надрукував лише «Причинну», датовану 1837 р., решту поетичних спроб, очевидно, знищив, вважаючи їх ще не досконалими). Однак, безсумнівно: із самого початку Шевченко чітко визначився як письменник український, і то україномовний. А це не такий очевидний і зрозумілий вибір, як може здатися тепер. Чому?

1. Багато тогочасних українців, що жили в Петербурзі й навіть на Батьківщині, писали по-російськи й намагалися знайти своє місце в російській літературі. Це: Василь Капніст, Микола Гнідич, Василь Наріжний, Андрій Подолинський, Олексій Погорільський, нарешті, Микола Гоголь.

2. Навіть перші україномовні автори — А. Метлинський, Л. Боровиковський, М. Костомаров, П. Куліш — були тоді ще переконані, що рідна мова хоч і прекрасна, але вже безповоротно відходить у минуле й незабаром зникне в російському морі.

3. Т. Шевченко залишив Україну п'ятнадцятирічним підлітком і ось уже 10 літ перебував на чужині, у російськомовному середовищі.

4. У дитинстві дяки вчили Тараса по-старому, книжнослов'янською мовою, не було тоді жодної україномовної школи, книжки (крім «Енеїди»), журналу.

Однак, незважаючи на це, Т. Шевченко залишився вірним рідній мові та нації. Більше того, поставив перед собою й успішно здійснив найвищу мету — пробудити їх від «летаргійного сну».

Усе це — завдяки серцевинному, органічному патріотизмові Шевченка. Для нього єдина, рідна, наймиліша й найпрекрасніша мова матері, батька, діда Івана, братів і сестер, чорнобривої Оксани; Батьківщина — тінистий сад за батьківською хатою й ставок, безкраї степи довкола Кирилівки й могили, де похована козацька та гайдамацька слава, старий Дніпро, Чигирин, зруйнована Січ, про яку дід розказував.

Спрацював ще один чинник — ота помічена К. Брюлловим «нелакейська фізіономія», виявлена ще з дитинства козацька прямодушність і незалежність натури. Вона вилилася також у загострене почуття національної гідності.

Тарас Шевченко (звернення до українців з передмови до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 р.): «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і в нас народ і слово. А чіе краще, нехай судять люди».

Дуже багато поетові-початківцеві дало спілкування з інтелігентною, висококультурною українською громадою Петербурга, насамперед з Є. Гребінкою. Ще кріпаком у Гребінчиній бібліотеці Тарас перечитав майже всю надруковану доти україномовну літературу. Захоплено відвідував літературні вечори в Є. Гребінки, сідав у найдальший закуток вітальні й зосереджено слухав нові поезії, написані тут чи надіслані з України, їхнє фахове обговорення (тут збиралися знавці художнього слова), бурхливі дискусії про новий літературний стиль романтизму.

Форзац першого видання «Кобзаря»

«Катерина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови...», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Проте вплив цієї книжки на подальшу українську історію й літературу важко переоцінити.

Літературну славу й водночас нападки російської шовіністичної критики примножила добірка його творів у альманасі «Ластівка», особливо ж — вихід у світ поеми «Гайдамаки» окремою книжкою (обидві публікації — 1841 р.). 1844 р. ранні твори знову побачили світ, об'єднані в одному виданні під назвою «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки». Поезії Т. Шевченка швидко поширювалися по всій Україні, їх переписували, вивчали напам'ять навіть неписьменні селяни, деякі з цих творів одразу ставали народними піснями.

Загальна характеристика творчості. Т. Шевченко яскраво виявив одну з основних рис генія — *різногранність творчого обдарування*. Маючи неабиякі здібності співака, художника, скульптора, прозаїка, драматурга, публіциста й літературного критика, кожен із цих талантів він зумів відтіснити на другий план заради найвищого свого дару — поетичного. І водночас збагатив ними цей дар: поезія Т. Шевченка навдивовижу пісенна, мелодійна (ніби музика), підсилена епічним (розповідним) струменем, уміло передає кольори, світлотіні, «предметну» реальність світу (ніби малювання словом), пройнята публіцистичним запалом, побудована у вишуканій монологічно-діалогічній формі (як драматичний твір).

Літературна спадщина Т. Шевченка включає:

- збірку поетичних творів «Кобзар» — основну книгу митця, яку він постійно поповнював до останніх місяців життя;
- повісті російською мовою: «Художник», «Наймичка», «Варнак», «Княжна», «Музикант», «Нещасний», «Капітанша», «Близнята», «Прогулянка із задоволенням і не без моралі»;
- п'єсу «Назар Стодоля» (тексти ще кількох драм — «Наречена», «Микита Гайдай» — не збереглися);
- щоденник під назвою «Журнал»;
- літературно-критичну працю — передмову до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 р.

Крім цього, митець залишив величезний малярський доробок: 835 різних за жанром картин, з яких понад 100 портретів. 278 робіт, котрі відомі з листів, щоденника, згадок сучасників, не знайдено.

Основні *джерела творчості* Т. Шевченка:

- 1) український фольклор (передовсім пісні й думи);
- 2) історичне минуле й поетове сьогодення України та всієї Російської імперії;
- 3) символіка, ідеї, образи, сюжети, деякі стильові прийоми Біблії;
- 4) антична й пізніша європейська історія;
- 5) українська й зарубіжні літературні традиції (насамперед польська);
- 6) фольклорно-етнографічні й історичні праці, котрі здійснили помітний вплив на творчість Т. Шевченка: збірки пісень М. Максимовича, М. Цьргелєва, «Історія Русів», збірники «Запорозька старовина» І. Срезневського, козацькі літописи (зокрема «Літопис Самійла Величка»), наукові праці з історії України Д. Бантиша-Камєнського, Михайла Маркєвича та ін.

У творчості Т. Шевченка можна виокремити чотири періоди:

- I. 1837–1843 — рання творчість;
- II. 1843–1847 — період «трьох літ»;
- III. 1847–1857 — період заслання;
- IV. 1857–1861 — пізній період.

Особливості творчого стилю. Поезія Т. Шевченка видається простою, доступною й загальнозрозумілою. Але за простою формою — у підтексті — приховується надзвичайно глибокий, складний духовний зміст. Річ у тім, що Т. Шевченко як поет і мислитель не просто талановитий, він належить до невеликого кола геніїв¹ планети.

Шевченкова геніальність проступає насамперед у його серцевинній народності. Він уперше та, мабуть, востаннє в історії так вичерпно й досконало втілює суть української національної душі.

Звідси — фольклорна й романтична спрямованість його стилю. Ця настанова зумовила низку специфічних ознак творчого мислення поета. Визначальні серед них такі.

- **Діалогічність.** Дошукуючись правди, Т. Шевченко не говорить за когось, а дає можливість на сторінках своїх творів висловитися багатьом людям, дискутує з ними; а також бесідує, радиться, згоджується чи не згоджується із сонцем, небом, зорями, хмарами, степом, горами, Дніпром, рідною землею, нарешті — зі Всевишнім.

Нерідко поет внутрішньо роздвоюється, веде діалог, дискутує навіть сам із собою. Отож у його доробку ми не раз натрапимо на діалог чи й гостру дискусію бунтаря й великодушного праведника, поміркованого російськомовного раціоналіста (у прозі) і пристрасної натури (у поезії), критика й оборонця своїх героїв тощо. І все це одна людина — Т. Шевченко.

- **Амбівалентність.** Щоб досягнути цей двоїтий, внутрішньо суперечливий світ, поет удається до амбівалентного способу художнього мислення. Тому ідеаль!

¹ *Геній* (від латин. *дух*) — це людина, яка, володіючи особливо високим рівнем духовної творчої енергії, змінює, удосконалює світ. Така людина значно глибше, ніж інші, відчуває світ духовний, сенс буття, підкоряє своїм ідеям час, творить традиції й істини.

ний народний співець, як його уявляє собі Т. Шевченко, — кобзар Перебендя з однойменного вірша — нарочито амбівалентний: «Заспіває, засміється, а на сльози зверне». Найяскравіше амбівалентність виявляється в ставленні митця до трьох визначальних основ буття — Бога, людини та нації.

- **Трансформація**¹. Поет добре усвідомлював, що все в цьому світі взаємопов'язане, взаємозалежне, будь-що не зникає безслідно й не з'являється з нічого. Отож і в художньому світопізнанні він використовував метод трансформації (мотивів, образів, сюжетів). Такий підхід дає змогу виявити суперечливість світу, розглянути поставлену проблему всебічно, визначити вічне в мінливому, основне — у другорядному.

- **Символобачення**. Поет сприймав і змальовував світ як складну систему символів. Отож осягати мотиви, образи, художні деталі «Кобзаря» — це насамперед розгадувати той глибинний духовний зміст, який вони позначають.

- **Завдання основного рівня**. У чому, на ваш погляд, полягає символізм цієї картини? Що допомагає кобзареві бачити суть світу, істину?

Ще кілька зауважень про поетичну мову «Кобзаря». Митець виробив цілком оригінальний стиль віршування, який пізніше назвуть *шевченківським віршем*. Поезія в його душі народжувалася насамперед як мелодія з дитинства чутої народної пісні, а вже потім виливалася в слова. Так виявилася фольклорна манера Шевченкового письма.

Ця музичність зумовлювала відповідний поетичний ритм. У «Кобзарі» абсолютно переважає народнопісенний вірш, іноді його доповнюють, збагачують силабічні та силабо-тонічні розміри.

Беручи за взірць українські народні пісні, поет найчастіше вдається до т. зв. **коломийкового розміру** (назва суто умовна, бо ним створювали не лише гуцульські коломийки, а й наддніпрянські суспільно-побутові, історичні пісні, народні балади). Це — строфа, що складається з двох рядків, у кожному з яких поєднано три коліна (іноді такий текст записують у чотири рядки). *Коліном* називають групу складів у народнопісенному вірші. Формула цього розміру така: (4+4+6) 2. Кожна строфа, як правило, має закінчену думку чи образ, кожен рядок збігається з реченням або його цілісною частиною. Наприклад:

*Нащо мені / чорні брови, / Нащо карі очі,
Нащо літа / молодії / Веселі дівочі?* (вірш «Думка»).

Цим розміром написана значна частина творів «Кобзаря», зокрема «Думи мої, думи мої...», «На вічну пам'ять Котляревському», «Причинна», «Катерина», «Гайдамаки», «Сон», «Посланіє» (у деяких із цих творів використано й інші розміри).

Оригінальне в поета й *римування*. Воно теж виростає з фольклорної традиції. Тому рими дієслівні й приблизні переважають. Приблизність допомагає уникнути одноманітності рим (яку спричиняє часте вживання одних і тих закінчень).

Мелодійність посилюють також часті *внутрішні рими* («Гамалія, серце мліє...», «Той мурує, той руйнує...», «І царята, і старчата...»), *алітерації* та *асонанси, рефрен* («Україно, Україно, Ненько моя, ненько!..»; «Гармидер, галас, гам у гаї...»).

¹*Трансформація* (з латин. *transformatio* — перетворюю, зміною) — тут: поступова зміна, перетворення, перетікання одного стану чи явища в інший стан чи явище.

О. Шупляк.
Сліпий Перебендя.
2015 р.

- *Завдання основного рівня.* Погортавши «Кобзар», доберіть приклади згаданих щойно ознак стилю та художніх засобів поета.

Перший період творчості (1837–1843). У ранніх творах Шевченко наслідує старших поетів-романтиків. Зокрема, переймає їхні улюблені *жанри* — балада, елегія¹, послання, думка²; *мотиви* — самотність, розлука, сум за втраченою козацькою славою, прагнення волі; *образи* — закохані козак і дівчина, степ, могила, русалки, буря тощо. Проте наслідування нерідко виявлялися значно досконалішими за оригінали — давався взнаки дар геніального майстра слова.

Перший відомий твір Шевченка — балада «*Причинна*» (1837). Жанр балади був надзвичайно популярним у народній творчості й тогочасній українській романтичній літературі (як ви вже знаєте, до нього вдавалися П. Гулак-Артемовський, А. Метлинський, Л. Боровиковський та інші автори). Т. Шевченко продовжив і поглибив цю традицію.

Розпочинається твір пейзажем буряної ночі на Дніпрі — «Реве та стогне Дніпр широкий...». Цей зачин успішно виконує функцію прологу до всієї балади — готує читача до сприймання подальших подій, навіює настрій тривоги. Але водночас сприймається як самодостатній твір. Митець зумів передати словами таку могутню енергію збуреної ріки, що картина відразу набула значення боротьби поневоленої української нації за свою свободу, а образ Дніпра став символом України. Композитор Д. Крижанівський написав музику на слова Т. Шевченка. І відтоді пісня «Реве та стогне Дніпр широкий» увійшла до найпопулярніших у народі пісень, разом із «Ще не вмерла Україна» і «Заповітом» виконується як один зі славнів України.

- *Завдання основного рівня.* Послухайте цю пісню в різних манерах виконання (адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=JEI1qCcZfRI>). Яке виконання вам найбільше сподобалося? Чому? Які смислові акценти поглиблює відеоряд кожного з кліпів?

¹ *Елегія* (грецьк. *журлива пісня*) — ліричний вірш тужливого, сумного характеру.

² *Думка* — невеликий журливий (медитативно-елегійний) вірш, що поширився в період романтизму, насамперед в українській та польській літературах.

За основу сюжету балади Т. Шевченко взяв поширений мотив народних легенд і пісень про вірне кохання, розлуку й трагічну смерть закоханих.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте баладу «Причинна». Визначте основні сюжетні вузли. Зверніть увагу, що кульмінація у творі двоступенева. Охарактеризуйте головних персонажів балади — дівчину, ворожку, русалок і козака. Які фольклорні символи використовує автор?

У «Причинній» поєднуються ознаки сентименталізму й романтизму (мотиви розлуки, нестерпної туги за коханою людиною, безжалісність долі, докладний опис тяжких переживань героїв). Уже суто романтичні фольклорні мотиви чарування, образи русалок, ліричні авторські відступи тощо.

Поет щедро й уміло використовує народнопісенні засоби. Окрім уже згаданих мотивів та образів, це також постійні епітети (*синє море, козак молоденький, кінч вороненький, карі очі*), пестливі слова (*русалонька, козаченько, місяченько*), порівняння (*місяць — як човен; все мовчить — як в усі*). У тексті також переважає коломиївковий розмір (4+4+6).

Уже в цьому першому творі Т. Шевченко порушує одну з найголовніших проблем усієї своєї творчості: виявлення причини зла, яке панує серед людей. Відповіді митець ще не знаходить, але запитання ставить чітко: «*За що їх убито?*», «*О Боже мій милий, за що ти караєш її, молоду?*»

У «Причинній» також намічена ще одна наскрізна в усьому «Кобзарі» ідея згубності «кола зла». Русалки, яких потопили матері, спочатку були тільки жертвами зла. Але після того, як почали мстити (убили безвинну дівчину), перетворилися самі на катів, злотворців. Отже, відповідаючи на зло злом, ми лише помножуємо його, замикаємо в коло, робимо нескінченним і непереможним.

Окрім «Причинної», Т. Шевченко написав ще кілька балад («Тополя», «Лілея», «Утоплена», «Русалка»). У цих творах разюче змалював страхітливі картини людської черствості, жорстокості, сподіваючись, що стрепенуться душі читачів, пом'якшають, змилостивляться й не завдаватимуть більше болю ближньому.

- *Завдання основного рівня.* Баладу «Тополя» ви вивчали в 7 класі. Пригадайте, як у цьому творі розкрито ідею незнищенності кохання, вірності.

Поштовхом до появи елегії «*Думи мої, думи мої...*» (1840) стали міркування й сумніви поета у зв'язку з виходом у світ його першої збірки. Тому цей вірш і відкриває «Кобзар» 1840 р. Однак з'явився він не зразу, а вже тоді, коли стало відомо, що книжка таки буде надрукована.

Т. Шевченко називає свої твори *думами*. Тобто поезія для нього — це перенесення на папір наслідків роботи душі, глибоких роздумів про навколишній світ, людину, істину, причини зла, зміст буття. Думи ці дуже дорогі поетові, бо він звертається до них як до коханих дітей, іменує квітами. Проте вони чомусь «*стали на папері сумними рядами*». Їх навіть «*лихо не приспало*», бо саме ж і породило.

Яке ж лихо спонукає поета до творчості? Узагальнено кажучи, це — дисгармонія, кривда, яка панує у світі, насамперед колоніальне рабство Батьківщини. Воно окреслене стислою символічною картиною: сучасна поетові Україна —

могила, що у якій замкнена козацька воля, а над нею кружляє чорний орел (Російська імперія) і пильно стереже полонянку.

Митець усвідомлює, що багатьом його муки здадуться смішними, безглуздими, що можна спокійно жити, не побиваючись за Батьківщиною, не зважаючи на чуже горе. Однак таке життя його не влаштовує. Поет робить свій визначальний життєвий вибір: «...дивиться / На людей душою», тобто з християнською любов'ю, зі співчуттям. Він розуміє, що такою настановою перетворює своє життя на пекло, бо ж збирає в серці всі людські страждання. Проте якщо хочеш залишитися Людиною, іншого виходу немає.

З разуючою прозорливістю ще молодий поет передбачає своє майбутнє: так і «...засиплють / Чужим піском очі» — жорстока доля не подарує щастя жити в рідному краї. Тому Т. Шевченко викохує й доглядає для України бодай свої твори-думи, посилає їх на рідну землю, мов дітей до отчого дому, і просить українців сприйняти їх серцем. Тоді він уважатиме свою життєву місію виконаною («І пан над панамі»).

Власне горе Шевченко мужньо воліє вгамовувати сам («нехай серденько плаче нишком»), але з горем людським і національним треба достукуватися до людських душ: хай поетичне слово пробуджує їх красою (щебече соловейком), а потім відкриває їм моторошну правду про панування зла в Україні, у світі («кряче вороном»). Лише коли українці усвідомлять увесь жах свого рабського стану, вони проженуть геть чорного орла, повернуть собі козацьку волю. За цим принципом і справді побудований весь «Кобзар»: у ньому поєднуються естетика й етика — краса та правда в ім'я свободи України.

Початкові й кінцеві строфи вірша з народною мелодією стали дуже популярною піснею, що звучить як тяжка дума над трагічною долею України.

«До Основ'яненка» (1839)

Особливо вичерпно духовний світ поета розкриває вірш «До Основ'яненка». Це перший зразок послання в Шевченковій творчості. Адресоване воно Г. Квітці-Основ'яненку, якого поет надзвичайно шанував.

Теорія літератури

Послання — це публіцистичний твір, написаний у формі листа-звернення до певної особи чи багатьох осіб. Фундатором цього жанру вважають римського поета *Горація* (I ст. до н. е), який у «Посланні до Пізбонів» виклав свої погляди на поетичну творчість, правила мистецтва.

Жанрові ознаки послання: ♦ обов'язково присутній образ адресата; ♦ настанова на спілкування з ним автора; ♦ діалогічна форма звернення, зокрема риторичні, розмовні інтонації тощо.

Яскраві зразки цього жанру в українській літературі — «Повчання дітям» В. Мономаха, «Послання до єпископів...» І. Вишенського, «До Основ'яненка», «Гоголю», «І мертвим, і живим...» Т. Шевченка, «Сідоглавому» І. Франка та ін.

1839 р. Г. Квітка надрукував нарис про батькового товариша Антона Голова́того. Будучи на час зруйнування Січі запорозьким писарем, він домігся від Катерини II дозволу на формування Чорноморського, а згодом Кубанського козацького війська,

став його кошовим отаманом. Цим дав надію, що козацтво не згинуло, що колись воно ще послужить Україні.

Квітчин нарис спонукав Т. Шевченка ще раз пережити славне минуле Батьківщини, ще раз відчуту ту велику кривду, яка була заподіяна нашому народові зруйнуванням Січі. У посланні молодий поет уперше ставить основну проблему своєї творчості — як порятувати, як відродити Україну. Приклад Головатого допоміг йому усвідомити важливе значення героїчних особистостей, мудрих і відважних національних провідників у цій справі:

Наш завзятий Головатий	От де, люде, наша слава,
Не вмере, не загине:	Слава України!

У цих рядках — ідея послання. Її буде розгорнуто й поглиблено в багатьох пізніших творах — «Гайдамаках», «Великому льоху», «Неофітах» та ін.

• *Судження.* У «Кобзарі» 1860 р. перший рядок цієї строфи було замінено на запропонований П. Кулішем «Наша дума, наша пісня...». Одні дослідники вважають, що така заміна спотворила ідейний зміст, а значить, і логіку, художню цілісність вірша, інші доводять, що збагатила й розширила ідею. А яка ваша думка?

Т. Шевченко формулює у вірші і своє бачення патріотичної місії митця: розповісти українцям-сучасникам і нащадкам, *«що діялось в світі, / Чия правда, чия кривда / І чий ми діти»*, тобто зберегти вісь неперервності історичного часу.

• *Завдання основного рівня*

1. Уважно прочитайте послання «До Основ'яненка».
2. Ностальгію за славним козацьким минулим України автор передає за допомогою метафори (персоніфікації) і контрасту. Підтвердьте цю тезу відповідними уривками з тексту.
3. Як виявляється у вірші Шевченкова самоіронія?
4. Як автор передає свій душевний стан на чужині?
5. До чого закликає поет Г. Квітку та в його особі всіх українських митців?
6. Як виявляється у вірші діалогічність творчого мислення Т. Шевченка?
7. Перепишіть уривок вірша від рядка *«Не вернуться запорожці...»* до рядка *«Як Господа слово...»*, зробіть його партитуру та підготуйте виразне читання.
8. Які зі щойно вивчених творів, на вашу думку, є ліричними, а які — ліро-епічними? Відповідь докладно аргументуйте.

Огляд історичної теми. Уже в перших творах Т. Шевченко поставив перед собою завдання будити національну свідомість сучасників, показуючи їм, «чий ми діти». Тому закономірна його посилена увага до історичної теми. Поет зосереджується на періоді наприкінці XVI (діяльність Івана Підкови) — до кінця XVIII ст. (Коліїщина, зруйнування Січі, закріпачення України), тобто художньо осмислює найславнішу й найтрагічнішу — козацьку — сторінку в історії нації.

Шевченко не копіював реальні події минулого, навпаки, переставляв епізоди, домислював, уплітав легендарні мотиви тощо. Річ у тім, що для нього, як і для М. Гоголя, історичний факт чи постать — насамперед поштовх для художніх історіософських узагальнень, символ певних ідей. І це закономірно, адже йдеться про мистецькі твори, а не історичні дослідження.

У ранніх ліро-епічних поемах митець продовжує порушену в посланні «До Основ'яненка» тему ролі видатних особистостей у згуртуванні нації, захоплюється романтикою боротьби козацтва за свободу України. Так, поеми «Іван Підкова» і «Гамалія» присвячені легендарним кошовим отаманам морських походів запорожців. Поема «Тарасова ніч» змальовує видатного запорозького гетьмана Тараса Трясила, який оборонив Україну від польсько-шляхетського плундрування — 1630 р. вщент розбив загарбницьке військо під Переяславом.

• *Завдання основного рівня*

1. Пригадайте вивчену в 6 класі поему «Іван Підкова», прочитайте поему «Тарасова ніч».
2. Які риси козацьких ватажків підкреслює автор?
3. Як поведуться козаки в напружених ситуаціях?
4. Як оцінює Т. Шевченко роль Запорозької Січі в історії України?

У всіх ранніх історичних творах Шевченко підкреслює різочий контраст між героїчним минулим Батьківщини та сучасним національним занепадом. Таким способом автор намагається пробудити сучасних українців від летаргійного сну, викликати в них прагнення піднятися на боротьбу за відродження України. Найпотужніше ця настанова втілюється в поемі-епопеї «Гайдамаки» (1841).

Цим твором митець фактично започаткував нову національну концепцію. Якщо його попередники, захоплено змальовуючи наше минуле, із сумом визнавали історичну приреченість української нації в умовах ХІХ ст., то Т. Шевченко героїзм рідної історії осмислив як запоруку майбутнього відродження України. Тобто він перший із новочасних українців проголосив національно-державницьку українську ідею, однозначно став на самостійницькі позиції.

В основу сюжету поеми покладено розповідь про кульмінаційний епізод гайдамацького руху — козацько-селянське повстання 1768 р. на Правобережній Україні, яке ввійшло в історію під назвою *Коліївщина*.

• *Завдання основного рівня.* Торік на уроках історії та літератури ви вивчали ці події. Пригадайте.

1. Які обставини призвели до розгортання гайдамацького руху на Правобережжі після того, як Московщина 1667 р., порушивши Переяславську угоду, повернула ці землі Польщі?
2. Де і як розпочалася Коліївщина, хто її очолював?
3. Розкажіть про облогу та взяття Умані, придушення повстання та розправу над гайдамаками.
4. Якими постають гайдамаки в історичній пісні «Максим козак Залізняк»?

За жанром «Гайдамаки» — *героїко-історична романтична ліро-епічна поема*. Новаторство твору полягає в тому, що тут епос (розповідь про повстання) поєднується з лірикою (ліричні відступи, пісенні фрагменти) і драмою (діалогована мова), також поезія чергується з прозою (у розділі «Свято в Чигирині»).

Працюючи над поемою, Шевченко використовував і літературні й історичні джерела («Історію русів», «Історію Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського, повість польського письменника М. Чайковського «Вернигора» тощо). Але насамперед —

фольклорні (численні народні перекази, історичні пісні про гайдамаків), зокрема особисті спогади дитинства — розповіді діда Івана — очевидця Коліївщини, відвідини Мотронинського монастиря та гайдамацького цвинтаря поруч з ним у Холодному Яру тощо.

У поемі переплітаються, трансформуються одна в одну дві начебто протилежні (амбівалентні) ідеї.

◆ Перша — заперечення принципу злопомсти, кола зла: якщо ми на зло відповідаємо злом, жорстоко й бездумно мстимо, то лише помножимо його, замикаємо в безвихідне й нескінченне коло (пригадайте «Страшну помсту» М. Гоголя). Щоб показати моторошну безглуздість цього принципу, Т. Шевченко відступає від історичної правди (і має на це повне право, бо пише художній, а не науковий твір). Розмах і тривалість гайдамацької помсти в поемі гіперболізовано, подано також вигаданий епізод убивства Гонтою своїх дітей.

За ту трагедію, що сталася, поет засуджує й поляків, й українців. Поляків за те, що *«уб'єм брата! Спалим хату!»* — / *Сказали, і сталося»*; українців — за сліпу помсту: *«Замучені руки / Розв'язались — і кров за кров, / І муки за муки!»*

Ця взаємна ненависть погубила і тих, й тих, привела до перемоги над обома спільного ворога — Російської імперії. В епілозі Т. Шевченко гірко підсумовує: *«Посіяли гайдамаки в Україні жито, та не вони його жали»* (наслідками їхньої боротьби скористалися інші). Єдиний спосіб розірвати коло зла — це відповісти любов'ю на ненависть, прощенням — на лють. Винести саме такі уроки з нашої спільної трагічної історії закликає Т. Шевченко українців і поляків.

Найчіткіше ця ідея поеми висловлена в *«Передмові»*: *«Серце болить, а розказувать треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, нерозмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля»*.

◆ Друга рівнозначна з першою провідна ідея «Гайдамаків» — благоговіння перед подвигом предків, які в найнесприятливіших умовах повстали й загинули за Україну. І в такий спосіб довели, що вони — лицарі, гідні сини Вітчизни, а не *«ягнята»*, *«раби незрячі»*.

Інша річ, що гайдамаки відповіли сліпою жорстокістю на сліпу жорстокість. Т. Шевченко дорікає їм. Але він зовсім не відкидає їхнього подвигу, навпаки, закликає сучасників підхопити, продовжити справу пращів, урахувавши їхні помилки.

Головний герой власне поеми — повсталий український народ, гайдамаки. Митець особливо підкреслює загальнонаціональний, надкласовий характер повстання: *«убогий, багатий поєднались»* (хоч і не приховує деяких станових суперечностей між гайдамаками). Романтичні повстанці зображені гіперболізовано, переважно як цілісна могутня сила. Час від часу автор укрупнює з цієї громади то один якийсь образ (Ярему, Залізняка, Гонту, півпарубка, запорожця, кобзаря), то цілу суспільну верству (*«старшини — первий, другий, третій»*). Завдяки поєднанню цих двох планів — загального та конкретного — бачимо структуру й душу гайдамацької маси.

Найбільше уваги автор приділяє образів Яреми Галайди. У *«Передмові»* зазначається, що *«Галайда наполовину видуманий»*. Отже, персонаж мав прототипа. Можливо, ним був Семен Неживий. Він наймитував у гончара. Під час

Коліївщини очолив загін, що діяв у Кирилівці та довколишніх селах. Перекази про цього народного героя поет, напевне, знав із дитинства.

Ярема показаний у розвитку. На початку поеми — це затурканий наймит. Водночас він — людина з ніжною, прекрасною душею, здатна на сильне почуття (кохання до Оксани). Згодом у вирі повстання Ярема стає мужнім месником, який у пориві гніву здатен навіть мертвих вішати. Так він розплачується за свої особисті кривди й страждання всього народу. Образ Яреми виразно романтичний (надзвичайний герой, наділений винятковими, гіперболізованими рисами).

Особливим, немислимим трагізмом вирізняється образ Івана Гонти. Це лицар, герой, який виявляє саможертвну відданість «святій правді-волі» України.

Польські літератори й історики зображали Гонту зрадником, кривавим злодієм, убивцею власних дітей. Як відомо, справжній Гонта був людиною гуманною. Під час повстання робив усе, щоб уникати зайвого кровопролиття. У захопленій Умані особисто врятував чимало польських жінок і дітей, захвавши їх у православній церкві. Виконуючи останнє прохання свого лютого ворога, уманського губернатора Младановича, урятував від смерті його сина й доньку. Тим паче не вбивав ватажок своїх синів за католицитво, — уже хоч би тому, що мав чотирьох доньок і одного сина, котрі, як і дружина, були православними.

Можливо, ці факти Т. Шевченко й знав, але свідомо підхопив польську традицію, щоправда, докорінно її трансформували.

Річ у тім, що в образі Гонти поет показує трагедію людини в умовах імперії, коли доводиться вибирати між кар'єрою, особистим щастям і вірністю пригнобленій Вітчизні. Щоб показати всю складність, нестерпність такого вибору, Т. Шевченко вдається до гіперболізації. Реальний Гонта жертвує заради України кар'єрою й життям, герой «Гайдамаків» зрікається ще дорожчого — власних дітей. Це спокута провини перед рідним краєм. Адже служачи в загарбника (польського магната Потоцького), одружившись із полькою, тобто намагаючись якось улаштуватися у ворожому світі окупантів, Гонта зраджував Україну. І ось тепер мусить так платити за ту зраду (цю тему жахливої кари національних зрадників Шевченко розвине згодом у поемі «Великий льох»). Поет захоплюється силою духу героя, відданістю Україні й водночас співчуває йому за те, що вибрав хибний шлях покути. Пізніше в поемах «Наймичка» і «Марія» Т. Шевченко покаже інший шлях спокути гріха — саможертвну любов і лагідність.

Кульмінаційні сцени вбивства й поховання Гонтою своїх синів — найбільш напружені емоційно, найтрагічніші в поемі, а може, і в усій творчості митця. Кожен вчинок героя тут глибоко вмотивований. Надзвичайно майстерно передано психіч-

О. Сластіон. Ілюстрація до поеми «Гайдамаки». 1886 р.

ний стан, нестерпну внутрішню роздвоєність Гонта — насамперед за допомогою діалогічної манери письма.

Зверніть увагу: Гонта двічі — спочатку громаді, а потім синам пояснює, чому мусить так чинити: «...не я вбиваю, / А присяга». У цих словах звучать і доведений до немислимої крайності принцип злопомсти, і водночас абсолютна відданість Україні. Знову амбівалентність.

Але погубивши безвинних, тим паче рідних дітей, не можна залишатися людиною. І Гонта це розуміє. Іванові страждання такі великі, що, здається, небо над ним повинне розколотися або земля під ногами розступитися. Він розуміє, що відтепер пропащий навіки. Його чекає доля Каїна, якому немає місця між людьми, якого скрізь переслідуватиме пекло усвідомлення свого жахливого гріха. Гріх настільки страшний і непоправний, що, каючись перед Богом у час походу вання синів, Гонта не чекає прощення, навпаки, просить душі вбитих ним синів: «Та *благайте, просіть Бога, / Нехай на сім світі / Мене за вас покарає...*»

Така жахлива доба колоніального рабства, що кидає людину в пекельне коло зла. Саме тому все своє життя, усю творчість Т. Шевченко присвятив справі визволення України.

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте розділи поеми «Треті півні» і «Гонта в Умані».

1. Які епізоди вас найбільше вразили? Чому?
2. Як автор підкреслює загальнонаціональний характер повстання?
3. На ваш погляд, поет схвалює вбивство Гонтою синів, засуджує його чи співчуває йому? Відповідь умотивуйте текстом.
4. Доведіть, дібравши відповідні цитати, що «Гайдамаки» — саме ліро-епічна поема.

Пам'ятник Залізнякові й Гонті в Умані.
Скульптор І. Зарічний. 2015 р.

Другий період творчості (1843–1847)

Високо над нами підняв Шевченко поетичне світло своє — і стало видно по всій Україні, куди з нас кожен мусить простувати.

П. Куліш

Перша подорож в Україну 1843–1844 рр. Шевченкове життя в Петербурзі було бурхливим і цікавим: прийоми, модні літературні салони, вишукане товариство, навчання в Академії. Він ще захопився організацією театру, написав навіть для нього драму «Назар Стодоля», сам грав на сцені. І все ж імперська чужина гнітила душу.

І ось поетова мрія здійснюється — у травні 1843 р. він приїздить на Батьківщину. Понад 14 років тому покидав її кріпаком, а повернувся вільною людиною, художником і знаменитим поетом.

Його скрізь радо вітали. Зупинявся передовсім у поміщицьких маєтках Г. Тар! новського в Качанівці, М. Рєпніна в Яготині та багатьох інших (заробляв на прожиття малюванням портретів на замовлення).

З трепетом у серці відвідав рідну Кирилівку — діда, братів, сестер, родичів, приятелів дитинства. Удома переодягнувся в селянський одяг і пішов «на вулицю», де перетанцював з усіма дівчатами.

Однак як би гостинно не приймали Т. Шевченка, не міг довго всидіти на одному місці. Адже його найпершою метою було побачити, пізнати справжню Україну — таку, якою вона є тепер: її народ, інтелігенцію, панство, владу, громадські настрої. І справді багато об'їздив — Чернігівщину, Полтавщину, Київщину. Намагався відвідати насамперед видатні історичні місця — побував на дніпровському острові Хортиця, де колись вирувала Запорозька Січ, у Чигирині — столиці козацької держави Хмельницького, у Переяславі, Києві.

Познайомився й заприятелював із національно свідомими інтелігентами — професором Київського університету М. Максимовичем, літератором П. Кулішем, поетом В. Забілою.

Багато малював, задумав альбом «Живописна Україна» як періодичне видання про видатні історичні події, природу, народний побут милої серцю Вітчизни (на жаль, пощастило здійснити лише перший випуск цього малярського проекту). Саме від 1843 р. Шевченко-художник остаточно позбувся впливу академічного класицизму. У його малярську творчість увійшли теми й сюжети з народного життя («Селянська родина», «Старости», «На пасіці», «Чумаки серед могил»), з української історії («Дари в Чигирині»).

- **Завдання основного рівня.** Уважно роздивіться картину «Селянська родина». Які спогади й мрії самого автора відобразились у ній? Як художник символічно передає зв'язок, гармонію поколінь, що має бути основою будь-якої справжньої родини? Які, на ваш погляд, почуття панують у цьому сімействі?

Художник створив численні картини із зображенням селян, жанрових сцен, пейзажі, пов'язані з пам'ятками старовини («Видубецький монастир у Києві», «Чигирин із Суботівського шляху», «Богданова церква в Суботіві» та ін.).

Почав клопотатися про викуп своїх братів і сестер та їхніх родин із кріпацтва. Для цього потрібно було 2 тис. рублів. Думав заробити їх, видаючи «Живописну Україну», і дуже переживав, чи вдасться. На жаль, не вдалося.

Та добре вдалося поетові інше — побачити реальний стан уярмленої, сплюндрованої України: ♦ замучене, затуркане кріпацчиною селянство; ♦ у переважній більшості жорстоке, ненаситне, пихате й обмежене панство, і не тільки «привезене» — польське чи московське, а часто і своє, рідне; ♦ значна частина інтелігенції, замість дбати про свій народ, слухняно служить загарбникам за «жалованіє» і жа! люгідні подачки; ♦ нація зросійщується, деградує на очах.

Т. Шевченко. Селянська родина. 1843 р.

Які думки й почуття переповнювали поетову душу, найкраще розкажуть його тогочасні твори. Болісними спостереженнями й узагальненнями переповнені вірші «Розрита могила» і «Чигрине, Чигрине...», «Холодний Яр».

Прочитайте вірш «Чигрине, Чигрине...».

1. Як поет оцінює минуле, сучасне та яким бачить майбутнє України?
2. Поміркуйте, чому «уродила руга... руга... Волі нашої отрута». Руга — зілля, що використовувалося під час весільного обряду. Яке «весілля» — державну угоду про об'єднання — Т. Шевченко вважає першопричиною нашої національної катастрофи?
3. Якими ножами — металевими чи духовними — закликає поет рятувати Україну? Якого значення в цій справі надає слову?

Саме з цього часу поет відкине натяки й недововки. Він уже не братиме до уваги, чи пропустить його твори цензура, чи ні, писатиме так, ніби тієї цензури й немає. Його творів не друкуватимуть, але вони йтимуть до народу в багатьох списках.

На початку 1844 р. Т. Шевченко повертається до Петербурга закінчувати навчання в Академії. «Чигрин» творився вже в дорозі. Проте вражень, висновків так багато й вони такі глибокі, що митець відчуває необхідність написати фундаментальний твір-узагальнення, твір-діагноз тому імперському режимові, у пазурах якого гине Україна. Так з'явилася поема «Сон».

«Сон» (1844)

Задумана ще дорогою з України (може, звідти й мотив подорожі), ця поема була завершена до початку липня 1844 р.

Тема — розкриття справжньої суті російського тоталітарного імперського режиму.

За жанром «Сон» — ліро-епічна сатирична поема, зразок саме політичної сатири. Такого різновиду ліро-епосу світова література ще не знала, його творцем є Т. Шевченко.

Теорія літератури

Як ви вже знаєте, один з основних засобів гумору — іронія. Сатирики ж часто використовують **сарказм** (від грецьк. *ρῥυ μ'ἄρσο*) — це особливо дошкульна, викривальна насмішка, прямий вияв межової ненависті й зневаги до зображуваного, тут сміх поєднується з гіркотою та гнівом. Коли ж почуття обурення стає надмірним, митець зовсім залишає насмішку й вдається до інвективи. **Інквєтіва** (від латин. *лайлива промова*) — пряме, найгостріше засудження певної вади. Для сатиричних творів характерний також гротеск. **Гротєск** (від італ. *печера, склеп*) — це художній засіб, який використовують для зображення людини та світу у фантастично-перебільшеній, спотворено-карикатурній формі, поєднання несумісних ознак — рослини та тварини, людини та тварини тощо (пригадайте бодай «Мандри Гуллівера» Дж. Свіфта). Т. Шевченко майстерно використовує в «Сні» усі ці художні засоби.

Композиція. Поема не поділена на розділи, але за змістом у ній можна виокремити вступ (від початку до слів «...у Господа Бога») і три частини — картини України, Сибіру, Петербурга.

Прийоми *сну, подорожі* та зумовлена ними мозаїчна побудова дають можливість авторові в порівняно невеликому творі показати широку панораму життя Російської імперії. Оскільки це сон, то можлива й фантастика. Тому поема переповнена різними чудернацькими перетвореннями (трансформаціями), автор часто вдається до умовності. А також використовує прийом контрасту — з метою увиразнити кричущі суперечності змальованого імперського світу.

Теорія літератури

Художня умовність — зумисне руйнування правдоподібності у творі з певною мистецькою метою (вийти за межі видимої дійсності, посилити узагальнення, ефект гри тощо).

Контраст (фр. *протилежність*) — різко окреслена протилежність у рисах характеру, властивостях предметів чи явищ.

Осердям твору, що об'єднує розрізнені епізоди, є *образ автора*. У творі він уособлює *весь* український народ, що пізнає істину. Звідси — такий полемічний запал, суто українська (селянська) манера оповіді, образність: Петербург — «*ѓород на болоті*», петропавловський шпиль — «*швайка загострена*», у царя Петра «*якимсь листом голова повита*» тощо.

Часом автор уже за традицією одягає різні маски: п'яниці (у вступі), селянина (в описі Петербурга). Мовляв, що візьмеш із пияка-простака, йому можна висловлювати й заборонені, бунтарські думки. Тим паче, у результаті виявиться, що цей простак і побачить таки істину, яку не можуть догледіти можновладці та вчені. Узагалі маски допомагають авторові здобути меч іронії та щит самоіронії.

Своєрідним філософсько-ліричним заспівом до всієї поеми є вступ.

- **Завдання основного рівня.** Прочитайте вдумливо уривок від початку до слів «...Немає! Немає!». Перелічіть людські вади, що тут описані. Ці вади вічні чи характерні лише для Шевченкової епохи? Наведіть приклади сарказму, поясніть свій вибір.

Перед нами багатолика, актуальна в усі епохи галерея людського зла. Увесь уривок побудований на витонченій іронії, про що свідчать лексика, тропи, в'їдливо-притишена інтонація. Як не дивно, на перший погляд, вістря глузу скероване на видимих жертв зла — нещасну, затуркану, визискувану «*братію*», що «*мовчить собі, витріщивши очі! Як ягнята*». Чому? А тому, що саме вона своєю покірністю уможливило всю цю сваволю. Рабська заява братії: «*Нехай... Може, так і треба*» — викликає в оповідача спалах обурення. Він уже саркастично повторює за нею: «*Так і треба*», виказуючи до братії зневагу за те, що для неї «*немає Господа на небі*», у неї немає Бога в серці, бо вона втратила совість, гідність, стала гіршою за худобу («ягнят») — ось так непомітно вклинюється діалогізація. Ще більше жалюгідна та братія, яка по-лакейськи схиляється перед злом, покірно страждає на сім світі в надії таким способом заслужити собі рай на тому. Недостойний раю той, хто своєю праведністю й силою духу не наближає його в житті земному.

Так уже у вступі автор починає розгортати провідну ідею твору.

Зробіть партитуру тексту вступу й підготуйте його виразне читання, передаючи інтонаціями зміни описуваних типів людей і переливи почуттів автора. Зверніть увагу на важливу деталь: герой-оповідач летить над імперією разом із совою, може, і сам трансформується (перетворюється) на сову. Сова — це символ мудрості, істини, а водночас крик сови навіває сумний, тривожний настрій. Уже цей образ налаштовує на відповідну тональність твору.

Символічний зміст основних картин поеми. Крок за кроком Т. Шевченко розкриває механізм державної влади в Російській імперії. Найдокладніше це досліджено в кульмінаційній, третій частині твору.

• *Завдання основного рівня*

1. Уважно перечитайте уривки з третьої частини від слів «*І знов лечу. Земля чорніє...*» до «*...Вон видишь — палаты*» і від слів «*Боже мій єдиний...*» до «*...Усе те заснуло*».
2. Конкретними прикладами доведіть, що ця картина саркастична, побудована на гротеску.
3. Яке авторське ставлення до царя, цариці, панства? За допомогою яких тропів (епітетів, порівнянь, метафор) воно виявляється? Чи не видається вам опис зовнішності цариці-інваліда надто жорстоким?

Ще одна грань тоталітарної¹ влади — терор. Кожного, хто виявляє критичне ставлення до неї, влада карає. Тому в тоталітарних країнах існує могутній репресивний апарат, безліч тюрем. Про це йдеться в картині Сибіру.

- *Завдання основного рівня.* Чому Сибір названо домовиною? Які відомі вам українці в різні часи відбували сибірську каторгу?

Імператор Микола I та його піддані. Карикатура. 1850-і роки

Тоталітарна держава є державою-паразитом, вона витягує всі життєві соки з народу, щоб утримувати величезний бюрократичний, репресивний апарат, армію. Скажімо, за Миколи I Росія мала найбільшу армію у світі — близько мільйона солдатів. Подушний податок, упроваджений ще Петром I, використовувався тільки на фінансування армії (пам'ятаєте: «*...а он розпинають / Вдову за подушне*»). А ще хабарництво, казнокрадство, головогупство отих «кабанів годованих». Саме тому в царській Росії так бідував народ.

- *Завдання основного рівня.* Проілюструйте цю думку картиною злиденного існування петербурзької бідноти (*третья частина поеми*).

¹ *Тоталітарний* (з латин. *весь, цілий*) — пов'язаний із повним контролем держави над усіма сферами життя суспільства та людини.

Ось така Московська імперія — за словами відомого тогочасного російського критика Н. Добролюбова, «темне царство». Україна через наївну недалекоглядність провідної верстви за часів Хмельниччини теж опинилася в цьому царстві. І тепер страхітливо карається: терпить не тільки соціальний, а й національний гніт.

Цій проблемі («українському питанню») цілком присвячена перша частина. Вона побудована на різькому контрасті: розпочинається чарівним вранішнім пейзажем, а на його тлі зображена жахлива панорама пекельних бід у народу. Тут «латану свитину з каліки знімають, з шкурою знімають...», «розпинають вдову за подушне», відбирають назавжди в неї сина; усюди лютує голод: «а онде під тином / Опухла дитина, голоднеє мре...». Бачимо й покритку, життя якої покалічене якимось паничем, що «з двадцятою, недоліток, / Душі пропиває!».

Це один аспект гноблення — соціальний. Інший — національний — розкривається в третій частині. Кожна імперія, а Російська особливо, намагається денационалізувати підкорені народи, позбавити своєї ідентичності, убити їхні національні душі, мови, культури.

• *Завдання основного рівня*

1. Удумливо перечитайте в третій частині уривок від слів «По тім боці Твердиня й дзвіниця...» до «...Проклятий! Проклятий!».
2. Чим пам'ятник Петру I нагадав оповідачеві загарбницьку політику цього царя в Україні?
3. Як Т. Шевченко оцінює діяльність Петра I та Катерини II? Пригадайте історію та староукраїнську літературу. Які ви можете навести аргументи на доказ цього твердження?

Петербурзький пейзаж наштовхує оповідача на роздуми про трагічну долю багатьох українських козаків, яких насильно гнали на болотисті береги Неви будувати столицю чужої імперії. Тисячі й тисячі з них там і померли від каторжної роботи, холоду та хвороб. Оповідач ніби чує сумну пісню, яку співає душа гетьмана Павла Полуботка, закатованого Петром I у Петропавлівській фортеці. Т. Шев! ченко читав рукопис «Історії Русів», де, зокрема, було вміщено викривальне звернення гетьмана до царя. Відгомони його відчуються в пісні.

Ота давня трагедія поневолення Батьківщини відгукується нині масовим національним зрадництвом, деградацією українців (так званим «малоросійством»).

- ### • *Завдання основного рівня.* Уважно перечитайте уривок із третьої частини від слів «Штовхаюсь я; аж землячок...» до «...Цур тобі, мерзенний / Каламарю». Які риси малороса тут підкреслено?

Цей «землячок» говорить якимось жахливим суржилом — рідної мови він відцурався, а чужої так і не навчився. Дешеві «цинкові гудзики» на мундири «землячка» свідчать, що він належить до дрібних чиновників. Проте пихи в нього багато. Пишається, що став у Петербурзі «здешнім», що знає всі входи й виходи. Хвалиться своєю вченістю («Мы, брат, просвещены...»). Проте ця його вченість зводиться до вміння брати хабарі. Такий тип українця в поета викликає відразу («Цур тобі, мерзенний / Каламарю»).

Через кілька сторінок поет знову повертається до цієї болючої теми.

- **Завдання основного рівня.** Перечитайте уривок від слів «*От і братія сипнула...*» до «*...Бездітна вдовице!*». Якими рисами доповнюється тут образ малороса?

Зверніть увагу на амбівалентність і трансформацію в авторській оцінці цих земляків — слуг імперії. Спочатку поет насміхається над їхніми переживаннями, що почуваються, мовляв, у Петербурзі людьми другого гатунку. Потім замість іронії з'являється почуття розпачу, горя, бо ж це «*квіти молодії*» нашого народу, заглушені московським бур'яном. Так, це справжня трагедія, тому з відчаєм говорить Т. Шевченко: «*Плач, Україно! Бездітна вдовице!*»

Аби сформулювати *провідну ідею* поеми, пригадаймо її назву — «Сон», а також авторське визначення жанру — «комедія» (поет уживає це слово не в буквальному, а в іронічному значенні) та епіграф з Євангелія від апостола Івана: «Духа істини світ не може сприйняти, бо не бачить його й не знає його». Дух істини — це вчення Христа про свободу й людинолюбство. Однак у Російській імперії носії цього вчення караються на каторзі, натомість найбільші злочинці верховодять на свободі, купаються в розкошах і славі, вигублюють цілі народи, як-от український. Тому життя цієї імперії — комедія абсурду¹, гротеску. І триває цей шабаш зла лише завдяки пасивності (сну) народу.

- **Завдання основного рівня.** Як ви розумієте символіку прикінцевої сцени, коли зникають усі слуги царя, а він перетворюється з ведмедя на кошеня? Доведіть, що цей епізод гротескний.

• **Судження. Іван Франко:** «Про кінець темного царства не може вже бути й сумніву, коли поет у останнім уступі "Сну" розкусив найбільшу його загадку, всевладність царя. Відки пливе та всевладність? Чи із справдішньої сили самодержця? Зовсім ні. Його сила, власне, у тих, котрі в нім бачать свою силу, у його рабах і знарядях. Без них він безсильний, без нього вони безсильні. Отже, де ж лежить їх спільна сила? Власне, у тих путах, що сковують їх одних із другими. Вони сильні тим, що вони невільники й нелюди. А скоро і в їхніх серцях защемить людське почуття, збудиться бажання волі, тоді й страшна їх сила розвіється, тоді настане кінець темного царства, не стане "ні власті, ні кари", розпочнеться нове царство, царство братолюбія між людьми».

«Рік високого сонця»

22 березня 1845 р. Т. Шевченко закінчив Академію мистецтв і отримав диплом «вільного художника», а 24 березня вже вирушив на Батьківщину. Той внутрішній голос, який повів на шлях оборонця нації, тепер кликав в Україну. Як і першого разу, зупинявся в різних поміщиків малювати портрети, відвідував друзів.

Улітку оселився в Києві й клопотаннями київських друзів, насамперед М. Максимовича, був прийнятий художником в Археографічну комісію. Ця робота цілком відповідала внутрішній настанові Т. Шевченка. Виконуючи доручен-

¹ *Абсурд* (від латин. *немилозвучний*) — безглуздість, нісенітниця, те, що суперечить здоровому глузду.

Т. Шевченко.
Богданова церква
в Суботіві. 1845 р.

ня комісії, він багато подорожував по Київщині, Полтавщині, Поділля, Волині, Чернігівщині. Малював пам'ятки архітектури — палаци, церкви, руїни укріплень, а також предмети старовини, чарівні куточки природи, записував народні пісні, легенди, перекази. Водночас продовжував придивлятися до життя народу, панства, інтелігенції, вів тривалі бесіди, суперечки. Так поступово нагромаджувалися враження, факти, щоб перелитися пізніше в поетичні рядки.

У вересні поет побував у рідних місцях, зустрічався з родичами, приятелями дитячих літ, відпочивав душею, а водночас виношував нові твори, дещо читав рідним, ділився планами організації шкіл по селах.

Майже всю осінь і зиму 1845 р. Т. Шевченко провів у Переяславі в доброго знайомого лікаря Андрія Козачковського. Поета мучила тяжка недуга (застуда із серйозними ускладненнями). Козачковський лікував його. Хвороба то відступала, то загострювалася. І саме в цей час відбувається вибух довго накопичуваної творчої енергії в душі митця. Талант поета сягнув найвищого свого розквіту. Не випадково Є. Сверстюк назвав 1845-й «роком високого сонця України». Бук! вально за півтора місяця (з 10.X до 25.XII) на папір лягли такі геніальні твори, як «Єретик», «Великий льох», «Наймичка», «Кавказ», «Послання», «Холодний Яр», «Псалми Давидові», «Минають дні, минають ночі...», «Три літа», «Як умру, то поховайте...».

Пізніше з творів, написаних у 1843–1845 рр., поет скомпонував рукописну збірку під назвою «Три літа». Не випадково на титульній сторінці Т. Шевченко помістив портрет біблійного пророка Єремії та взяв епіграф з його плачу. У такий спосіб порівняв своє призначення з місією Єремії. Як відомо, цей пророк зрозумів, що сучасну йому рідну націю врятувати неможливо, а тому все натхнення спрямував на створення нації майбутньої. Дуже подібні ідеї звучать у збірці «Три літа».

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте епілог до поеми «Великий льох» — «Стоїть в селі Суботіві...», пригадайте наслідки російської політики в Україні після Переяславської угоди — спровоковану добу Руїни, придушення гайдамацького руху, знищення Гетьманщини й Січі, закріпачення селянства, постійну русифікацію, придушення національного відродження у ХХ ст., три Голодомори, упокорення Галичини, Чорнобильську катастрофу, нарешті, віроломний напад на нашу землю 2014 р.

Збираючись «в Переяслав Москві присягати», Б. Хмельницький у суботівській церкві «молився, / Щоб москаль добром і лихом / З козаком ділився».

1. Чому Іллінська церква відтоді стала «домовиною України»?
2. У яких рядках поет узагальнює російську загарбницьку політику в Україні?
3. Шевченко непримиренно картає гетьмана за його фатальне рішення чи співчуває йому? Знайдіть підтвердження свого висновку в тексті.
4. Що означають рядки «церков-домовина / Розвалиться»? Ідеться про конкретну будівлю чи про певну світоглядну настанову? Яку саме? Чи «розвалилася» уже ця «домовина» у душах усіх сучасних українців? Відповідь умотивуйте фактами із суспільного життя нашої країни останніх літ.

Знайдіть і послушайте пісню «Стоїть в селі Суботові» у виконанні рок-гурту «Кому вниз» (адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=68Сухw35UiE>). Чи зуміли музиканти в сучасній манері передати смисл і настрої Шевченкового тексту? Які віхи української історії акцентовано у відеокліпі?

У грудні 1845 — січні 1846 р. утворилася таємна політична організація Кирило-Мефодіївське братство. Його засновниками були правник Микола Гулак, викладач Київського університету М. Костомаров і студент того ж університету В. Білозерський. А натхненником, безсумнівно, став саме Т. Шевченко (хоча формально в організацію й не входив). Основна ідея всіх його творів періоду «трьох літ» — заклик до формування свідомої української еліти, спроможної взяти на себе відповідальність за долю нації. І ось ця заповітна ідея отримує реальне втілення.

До братства ввійшли університетські професори, учителі гімназій, військовики кадетських корпусів, студенти, зокрема О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда, М. Савич, Ю. Андрузький. Організація поступово поширилася на Полтаву, Чернігів та інші міста.

Метою братства проголошувалося визволення всіх слов'янських народів, серед них і українського, від національного гноблення, об'єднання їх у вільну федеративну республіку з парламентарним устроєм і надання кожному народові рівних прав і широкої автономії на засадах демократичної свободи й вільного національного розвитку, скасування станових привілеїв, ліквідація кріпацтва, знищення самодержавства.

Ідеалом братчиків була автономна Україна в складі республіканської федерації слов'янських народів. Кириломефодіївці дбали про розвиток української мови, мали намір заснувати школи з рідною мовою навчання для селянських дітей, видавати книжки й посібники для простого люду.

Оселившись навесні 1846 р. у Києві, Т. Шевченко заприятелював майже з усіма братчиками. Найближче він зійшовся з М. Костомаровим, а також з П. Кулішем. Вони були різними за вдачею, часто вели палкі суперечки з політичних чи естетичних питань, але це не заважало їм щиро приятелювати. Братчики ставали першими й найвдячнішими, захопленими слухачами й читачами позацензурної збірки «Три літа». Складені М. Костомаровим програмні документи братства — «Книга буття українського народу», статут і звернення до українців, росіян і поляків — безпосередньо перегукувалися з ідеями основних Шевченкових творів.

Та були й принципові відмінності. Кириломефодіївці, за усталеною традицією (пригадайте «Історію русів»), залишалися ще федералістами: майбутню

слов'янську державу уявляли як об'єднання національних автономій навколо Росії, «з московською мовою для спільного порозуміння», з єдиним президентом, спільною армією тощо. Шевченко ж був уже націоналістом: виступав за утворення Української демократичної, ні від кого не залежної держави. Очевидно, через ці розбіжності він формально й не вступив до братства, хоча й часто відвідував його таємні зібрання.

Майже весь 1846 р. і початок 1847 р. поет провів у роз'їздах по Україні, продовжуючи працю в Археографічній комісії та гостюючи в друзів і знайомих. На початку 1847 р. Т. Шевченко отримав посаду вчителя малювання в Київському університеті. Усе складалося дуже добре. Одразу ж задумав організувати ще й академію мистецтв для обдарованих дітей із народу. Водночас загорівся ідеєю нового видання «Кобзаря», виношував нові малярські й поетичні задуми, але здійснитися всім цим планам не судилося...

«Кавказ» (1845)

Ще з часів Івана Грозного російське самодержавство вело загарбницькі війни на Кавказі.

Наприкінці XVIII ст., після завоювання Криму, почалося поступове «освоєння» Північного Кавказу, тобто збройне витіснення тубільців і заселення цих територій військовими формуваннями донських, кубанських, терських козаків.

1817 р. Росія розпочала активні військові дії за підкорення всього Кавказу. Ця війна тривала близько півстоліття (до 1864 р.) і вирізнялася особливою жорстокістю.

Проте горді, вільнолюбні горяни продовжували затятий опір. Чверть століття очолював цю боротьбу І. Шаміль. Він об'єднав воїнів Дагестану та Чечні, утворивши досить потужну армію. Сам був поранений 19 разів. Став справжнім народним героєм Кавказу.

Офіційна література, преса, урядова пропаганда нав'язували думку, що «христілюбиве російське воїнство» несе диким народам світло науки, високі моральні ідеали, блага цивілізації. Слова «умиротворення», «спокій», «порядок», «розвиток промисловості», «процвітання» лунали на кожному кроці. А під їхній акомпанемент посилалися все нові й нові військові підкріплення на Кавказ.

Від початку 1840-х років російська армія зазнала серйозних невдач, зокрема у так званому Даргинському поході.

Передумови написання поеми. Т. Шевченко з болем і осудом стежив за тим, що чинять російські колонізатори на Кавказі. Однак поразки царських військ і ще й від невеликого народу, що захищає свою свободу, не могли не викликати в поетовій душі піднесення, віру. Отже, Російську імперію можна-таки подолати!

Безпосереднім поштовхом до створення поеми стала сумна звістка про загибель у бою з горянами поетового друга Якова де Бальмєна.

Це був український шляхтич шотландського походження, граф, вирізнявся своєю людяністю, освіченістю, національною свідомістю, мистецьким обдаруванням — писав вірші, прекрасно малював. Не дивно, що, познайомившись улітку

Імам Шаміль

В. Коссаk.
Черкес у галопі

1843 р., Бальмен і Шевченко щиро заприятелювали. Будучи офіцером, де Бальмен мусив відбувати службу на Кавказі, хоча всім серцем засуджував ту несправедливу війну, співчував народам, котрі відстоюють свою незалежність.

Т. Шевченка страшенно вразила й обурила ця трагедія, а в загибелі друга він звинувачував не кавказців, а російський великодержавний шовінізм, на совісті якого — десятки тисяч смертей російських солдатів і горян. Розбурхані переживання вилилися в поетичні рядки.

Жанрово-композиційна специфіка твору. Зі зрозумілих причин ця поема вирізняється особливо пристрасною емоційністю. Така авторська настанова зумовила дуже специфічний жанр «Кавказу» — це *лірична поема-соната*¹.

Звідси — і сонатна побудова «Кавказу». Поема складається з п'яти частин, які розділено відступами в тексті, а також зміною тональності, інтонації авторського монологу, віршового розміру.

За основу композиції взято характерне для сонати *протиставлення двох мотивів*: ♦ викриття суспільно-політичної системи російського імперіалізму у зв'язку із загарбницькою війною на Кавказі та ♦ співчуття поневоленим народам, прославлення борців за волю.

Торік ви вже ознайомилися з «Місячною сонатою» Л. ван Бетховена. Чим вона вам запам'яталася? Послухайте сонату f-moll Миколи Лисенка у виконанні О. Козаренка (адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=CZhzDzFwlo>). Які почуття й думки викликав у вас цей твір? Як би ви сформулювали дві теми, що розвиваються в сонаті, скільки б виокремили частин?

Зміст твору. Розглянемо докладніше, як розгортаються ці мотиви в кожній з п'яти частин.

I частина. Її смисловим стрижнем є образи Прометей і орла.

Консультація. За давньогрецькими міфами, Прометей — це титан, покровитель людей, він викрав вогонь з Олімпу й віддав його людям. За це Зевс люто покарав титана: наказав прикувати його до скелі в Кавказьких горах. Щодня орел виривав з нього печінку, та вона знову виростала за ніч.

¹ *Соната* (від латин. *звучу*) — жанр камерної музики, твір для одного або двох інструментів, що складається з кількох, переважно п'яти, частин, заснований на протиставленні й розвитку двох тем, які подаються в різних тональностях.

Прометей.

Скульптура на вершині
Орлиних скель, де, за
легендою, титана було
прикуто.

Автор А. Капралов. 1998 р.

Прометей став одним з «вічних образів» світової літератури, про нього писали Гесіод, Овідій, Кальдерон, Вольтер, Гете, Шеллі, Байрон та інші визначні митці. У всіх авторів він символізує незламного борця за щастя людства, ворога й жертву тиранії.

Шевченків Прометей — це трагічний і водночас оптимістичний образ, що уособлює *страждання кавказців*, а також їхнє непереможне прагнення до волі («*Вона знову оживає / І сміється знову*»). У поемі цей образ виникає цілком виправдано тому, що міф про Прометея пов'язаний із Кавказом, а ще тому, що кат-орел легко асоціюється з орлом — гербом Росії. З цих двох контрастних символів Прометея й орла починається розгортання двох протилежних мотивів твору.

II частина. У цій частині яскраво виявляються риси стилю Т. Шевченка — діалогічність, амбівалентність, трансформація. Перед нами пристрасний монолог-звернення до Бога. Починається він традиційним для християн висловленням смиренності й покори перед Творцем. Однак розхвилювана душа цим не може обмежитися й болісно запитує у Всевишнього, коли ж нарешті запанує справедливість («*правда*») у світі.

Поки що *«кати знущуються над нами, / А правда наша п'яна стить»*. Чим це пояснити? Хіба неприхильністю чи байдужістю Бога до долі українського й кавказьких народів? У відчаї поет кидає навіть докір Усевишньому (адже молитва має бути цілком щирою — що на душі, те й у слові): *«Коли одпочити / Ляжеш, Боже, утомлений? / І нам даси жити!»*

Кинути такий тяжкий докір Творцеві нестерпно боляче побожному поетові, але цей біль очисний. Він посилює віру у силу й справедливість Бога, у перемогу добра в майбутньому:

Ми віруєм твоїй силі	І Тобі одньому
І духу живому.	Помоляться всі язика
Встане правда! встане воля!	Вовіки і віки.

Так поет ніби отримує відповідь від Бога, веде діалог. До речі, у цих рядках започатковується нова ідейно-тематична лінія у творчості Т. Шевченка — пророка. Відтепер у багатьох творах поет намагатиметься побачити майбутню долю української нації. Безпомилність його прогнозів досі викликає захоплення й здивування та є, може, найпереконливішим свідченням геніальності митця.

Кінцеві слова *«А поки що течуть ріки, / Кроваві ріки!»* ніби повертають нас із високих сфер на грішну землю, до кавказької війни. Знову перекидається асоціативний місток до наступної частини.

III частина. Тут Т. Шевченко переходить до навидовижу майстерного й гострого сатиричного слова:

Отам-то милостивії ми
 Ненагодовану і голу
 Застукали сердешну волю
 Та й цькуємо.

Зверніть увагу, як непомітно *діалогізується авторський монолог*. Заміняти множиною однину й наголошувати на милості було прийнято в монарших указах і грамотах. Отже, Шевченко дає змогу висловитися основному ініціатору війни Миколі I, а в його особі — російському тоталітаризму загалом. Утративши пильність, цей співрозмовник непомітно для себе тут і далі цілком відкриває свою потворну суть.

Отже, «милостиве» самодержавство застукало «сердешну» волю й зацьковує її, винищує тисячі людей, проливає море сліз. На цьому очевидному контрасті виникає *їдка іронія*, що відразу переростає в *сарказм*.

Далі постає жаклива картина результатів тієї загарбницької війни: для обох сторін вона виливається тяжкими втратами рідних, пекучим горем. По тому — короткий, але неймовірної сили сатиричний удар по винуватцях цього безглузлого смерттворення:

Слава! Слава!
 Хортам, і гончим, і псарям,
 І нашим батюшкам-царям
 Слава!

Слава «хортам, і гончим, і псарям», тобто слава тим, хто цькує волю! І поряд з ними — слава «і нашим батюшкам-царям». Усі — хорти, псарі та царі — поставле! ні поетом в одну шеренгу. Сарказм досяг вершини. Насправді та «слава» — сором, гріх. По цьому спостерігаємо майстерну трансформацію: «слава»-ганьба загарбникам непомітно перетікає в достеменну славу горянам. Поет пристрасно закликає їх:

Борітеся — поборете,
 Вам Бог помагає!
 За вас правда, за вас слава
 І воля святая!

Так основну тему вивершує мотив релігійний. У цих словах — *провідна ідея твору*. Вони стали одним з найвідоміших Шевченкових афоризмів. Їх вишивали на прапорах Армії УНР і Української повстанської армії. Саме за ці слова так люто ненавиділи й досі ненавидять Т. Шевченка російські шовіністи.

IV частина. Розпочатий у III частині діалог з російським шовінізмом триває. Дискусія загострюється. *Перший голос* належить персонажеві, що виражає офіційну позицію російського самодержавства. Ми ніби слухаємо якогось царського чиновника чи військовика, який умовляє горян припинити опір і добровільно скоритися Російській імперії. Поет уміло пародіює основні вигадки офіційної великодержавної пропаганди. Іноді він змушує пародійованого імперіаліста ніби обмовитися — тоді в нього з язика зривається те, що мав би тримати тільки в умі. *Другий голос* належить самому ліричному героєві, тобто опонентові імперіаліста. Його слово пристрасно-викривальне, інвективне.

Розпочинає діалог імперіаліст. Він підступно запевняє у своїх нібито добрих намірах, прагне сподобатися, вихваляється здобутками своєї держави й умовляє: «Приєднуйтеся до нас».

А тим часом кожен народ, що потрапляв під владу Російської імперії, потерпав від злиднів і голоду. Ось чому так іронічно звучить обіцянка навчити кавказців, «*почому хліб і сіль почім*».

Російські колонізатори однією з основ самодержавства називають «правосла! віє», постійно підкреслюють своє святенництво й при цьому цинічно топчуть основи християнства.

Ось імперіаліст у творі бундючно заявляє: «*Ми християне... Усе добро, сам Бог у нас!*» — і тут же, розслабившись, утративши самоконтроль, випадково виказує найпотаємніші істинні свої думки, які зазвичай старанно приховує. Чужу власність він з доброго дива починає вважати своєю. Його дратує, що не він у цих краях повний господар, що не все підпорядковане йому, що не всі плазують перед ним (озивається щойно згадана тоталітарна психологія). Отакі «християне».

Шевченкова фраза «*Од молдованина до фіна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує!*» стала знаменитою формулою вираження суті національної політики Росії, царської та комуністичної. Усі народи залякані, позбавлені права на самовираження — «*Все мовчить*». «*Бо благоденствує!*» — в'їдливо насміхається поет. Сатиричну влучність цього вислову можна до кінця зрозуміти, лише врахувавши, що «благоденствіє» було офіційним визначенням становища народу в царській Росії.

Далі Т. Шевченко іронічними штрихами представляє найрізноманітніші вияви лицемірства вищих кіл російської держави — чиновництва, поміщицтва, офіційної церкви, ідеологів самодержавства. Це середовище, де ненавидять намагання демократично влаштувати суспільство («*французів лаєм*»), де програють у карти своїх же людей, православних, лишень кріпаків, і водночас лукаво виступають проти торгівлі неграми десь в Америці.

І знов у відповідь на це блюзнірство займається болю! чим гнівом поетова душа — ниці люди на пекло пере! творили світ. І лунає грізна інвектива всім цим «*суєсловам і лицемірам*».

У цю мить поет згадує про того, хто пожертвував собою, пішов на хрест заради порятунку людства — про Спасителя. Отак ми цінуємо його жертву!

І знову вже *підсумкове, найвибуховіше звинувачення* російських «православних» імперіалістів. У цьому місці гнів, осуд, ненависть авторського слова посилює яскрава алітерація на [р]. І оцю пекельну «комедію» (*пригадаймо образ зі «Сну»*), цей сатанинський карнавал, у якому примушують животіти своє суспільство, загарбники силяться поширити й на інші, поки що вільні народи.

У частині. Іронічні викриття колонізаторів, саркастичні вибухи, громи й блискавки інвектив залишилися позаду, трансформувалися в елегію щемного прощання з дорогою людиною, якій «*довелось запить /*

Т. Шевченко. Розп'яття.
1850 р.

З московської чаші московську отруту». Т. Шевченко знав прив'язаність свого друга до України, тому свято вірив, що його душа буде постійно літати над рідним краєм.

- *Завдання основного рівня.* Чи актуальна проблематика цього твору сьогодні? Відповідь обґрунтуйте, наведіть приклади.

«І мертвим, і живим, і ненарождєнним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє» (1845)

У цій поемі Т. Шевченко цілковито втілює в життя започатковану в «Кавказі» місію національного пророка.

Адресат і мотив. Насамперед важливо усвідомити, кому адресовано твір. Перечитайте ще раз заголовок і вдумайтесь у його зміст — він навмисне найдовший у «Кобзарі», щоб читач спіткнувся й замислився.

Уже сама назва виводить твір у понадстанову, понадчасову систему координат. До речі, ось Шевченкове розуміння нації: «*і мертві, і живі, і ненарождєнні земляки в Україні і не в Україні*». Тобто українська нація — це ті минулі, нинішні й майбутні покоління, які відчували, відчувають і відчуватимуть зрідненість, духовний зв'язок із землею, що зветься Україна, мають спільну вічну національну душу, навіть якщо живуть на чужині.

Отже, митець адресує своє слово всій українській нації, усім її поколінням, малює жахливу картину можливої майбутньої загальноукраїнської катастрофи й застерігає від неї.

Водночас прочитується й конкретно-історичний рівень: у своєму часі поет звертається до провідної верстви нації (українського поміщицтва й інтелігенції). Річ у тім, що в період «трьох літ» Т. Шевченко чітко усвідомив визначальну роль провідної верстви (еліти) у духовному й державному відродженні нації.

На середину ХІХ ст. в Україні зберігалися ще уламки старої еліти. Це були нащадки козацької старшини, які стали дворянами. Дехто з них залишався патріотом, дбав про рідну культуру. Однак більшість того дворянства під тиском колонізаторів зросійшувалася, духовно деградувала, перетворювалася на зажерливих і лютих кріпосників, мучителів свого ж народу. Поступово з'являлася й нова інтелігенція. Це були високоосвічені молоді люди різного походження (від дворянського, священицького до селянського), які прагнули до просвітницької й політичної діяльності в ім'я відродження України. Проте вони ще перебували в духовних пошуках, сумнівалися, сперечалися, яких ідей дотримуватися — національних, християнських чи космополітичних, федералістських, раціоналістично-атеїстичних¹.

Обидва ці середовища поет добре знав і до обох звернувся. Важливо пам'ятати, що це звернення побудоване в традиційному для Шевченка амбівалентно-трансформаційному ключі, серцевиною його є різка внутрішня опозиція. З одного боку, поет дуже гостро, з усією силою сатиричного таланту картає можновладних освічених земляків за їхні провини перед українським народом, а з іншого —

¹ *Атеїзм* (від грецьк. *без...* і *Бог*) — безбожність, заперечення й теоретичне спростування уявлень релігії.

намагається по-доброму всовістити їх, звертається до їхніх гуманних і патріотичних почуттів з тим, щоб повернути до служіння знедоленій Батьківщині. З одного боку — сатиричні громи на їхні голови, з іншого — намагання створити для них певну позитивну програму. У цьому особливість «виправної» Шевченкової сатири (як називав її дослідник Ю. Івакін), а також величезна художня сила твору. Він не тільки тривожить громадянське сумління, а й відкриває шлях, на якому можна спокутувати власні гріхи перед Богом і рідним народом.

Жанр і композиція. Саме така настанова твору зумовила його жанрово-композиційні особливості. За жанром це *лірична поема-послання*.

Послання — жанр насамперед біблійний, тому й Шевченкова поема цілком виростає з *біблійної традиції*, передовсім із новозавітних апостольських послань! листів до окремих церковних громад (римлян, коринтян, галатів, ефесян) чи до всіх християн (так звані «соборні» послання).

Найбезпосередніший перегук Шевченкового твору — з Першим соборним посланням апостола Івана. Саме з нього поет узяв епіграф, котрий розкриває ідею поеми: **Аще кто речет, яко люблю Бога, а брата своего ненавидить, лож єсть.**

Композиційно поема подана суцільним текстом, але за змістом у ній можна визначити *п'ять частин*.

1. Епіграф — стисла констатація ідеї.

2. Вступ (*рядки 1–32*). Тут починають розгортатися обидва мотиви твору: а) критика української еліти, що зневажає власний народ; б) заклик до соціального примирення, активного громадського життя заради відродження нації. Ця частина за стилем, образністю дуже нагадує псалми.

3. Критичний портрет сучасної поетові еліти (*рядки 33–193*). Тут інвектива з елементами бурлеску (див. уривки, що починаються рядками «*Нема на світі України...*», «*Якби ви вчилися так, як треба...*») трансформується в картання («*Ох, якби те сталося...*», «*Подивіться лишень добре...*»), а те — в осторогу-заклик («*Схаменіться! будьте люди...*», «*Так от як кров свою лили...*»). Фрагмент за стилем переважно нагадує біблійні описи апокаліптичного суду над людьми.

4. Узагальнення попередніх мотивів і підсумок (*рядки 194–245*). Тут переважає проповідницький монолог автора, у якому є елементи полеміки.

5. Завершення (*рядки 246–261*) — концентрація смислу твору.

- **Завдання основного рівня.** Проаналізуйте самостійно образ автора. Яку роль у побудові твору відіграє цей образ? Знайдіть фрагменти, де він виступає самотнім уболівальником за людей, пророком, апостолом-проповідником, сатириком-полемістом.

Символіка й ідейний зміст. Простежмо, як розгортаються провідні мотиви «Послання». Основний полемічний запал автор спрямовує на українських інтелігентів-раціоналістів. Адже якраз у їхніх руках майбутня доля Батьківщини. Вони абсолютизують розум і відкидають релігійність, почуття як основи духовного життя. У майбутньому такий підхід призведе до страшних наслідків, передчуває поет. Ці інтелігенти «шукають» і «питають» у чужому краю, «по німецькому показу» повстають проти Бога, підносять людський розум і вірять у людську всемогутність. Ось їхня програма:

І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю,
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..

Що символізує цей «*куций німець узловатий*»? Це — бездушний, холодний розум. Річ у тім, що раціоналізм — типова риса саме німецького національного характеру. Зрештою, життєвий поштовх до створення цього символу відомий: на початку 1840-х років молоді друзі Т. Шевченка — київські студенти — захоплено читали німецьких філософів-атеїстів Фейєрбаха та Штрауса. «Куций» — бо з відсіченою душею, короткий, обрубаний. «Узловатий» — якого важко зрозуміти, бо нитки його думок заплутані вузлами.

Т. Шевченко віщує, так ніби бачить внутрішнім, духовним зором майбутні діяння провідної верстви. Із сумом він передбачає, що «*гірше ляха*» розіпнуть Україну «*свої діти*». Хто ці «*свої діти*»? Не кріпосники тут передовсім маються на увазі, а ті, хто хочуть просвітити «*материні очі / Современними огнями. Повести за віком, / За німцями, недоріку, / Сліпую каліку*», тобто раціоналісти. Поет попереджує їх: прийде час, коли «*невчене око*» (традиційна народна Україна) відкине чужі безбожницькі, убивчі ідеї («*...і премудрих / Немудрі одурять!*»). Однак перед тим «просвітители» ще заподіють страшне лихо і собі, й всьому краю:

Одцурається брат брата	Сонце перед вами,
І дитини мати.	І навіки прокленетесь
І дим хмарою заступить	Своїми синами!

Яке пророче передбачення того страхітливого кровопролиття, що багато років відбудуватиметься в Україні у ХХ — на початку ХХІ ст.

Однак усе це зовсім не значить, що Шевченко закликає до невігластва, пещерної темряви. Навпаки, він схиляється перед наукою, у ній бачить порятунок людства. За кілька місяців до смерті поет звернувся до себе, до людства, до Бога з медитацією-запитом:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

В останньому рядку — суть Шевченкової просвітницької концепції. Людей мають навчати апостоли (учні Христа, що стали самі вчителями), навчати Господньої правди й науки, слова їхні мають «*огнем невидимим пекти замерзлі душі*» — будити в людині духовне начало. Сам же поет невтомно сіяв усе життя саме таку науку. Символічно, що остання його прижиттєва книжка — «*Буквар*». У ньому вміщені дві основні молитви християн — «Отче наш» і «Вірую в єдиного Бога», короткий нарис про поширення християнства, а також дві думи: «*Про пирятинського Поповича Олексія*» і «*Про Марусю потівну Богуславку*» — обидві із серцевинною ідеєю пошани до батьків, роду, християнської віри та самопожертви заради Вітчизни. Саме з цього, на думку Т. Шевченка, треба починати народну освіту.

А щодо чужої мудрості — автор «Послання» радить землякам жити за властивим для українства законом золотієї середини: «*Учітесь, читайте, / І чужому на-*

учайтесь, / Й свого не цурайтесь». Ваш розум творитиме добро лише тоді, коли виростатиме з душі вашого народу. Беріть від інших націй усе найкраще, але тільки те, що не заперечує душі вашої нації. А для цього треба збагнути ту душу, тому Т. Шевченко просить: *учіться так, «щоб розкрились / Високі могили / Перед вашими очима»*.

Основою ж нашої душі є заповідана Ісусом любов до людини. Отож тільки нею має керуватися наш розум, щоб не служити злу. Поет трепетно благас: *«Обійміте ж, брати мої, / Найменшого брата»*. І тут маються на увазі не лише «грекосої», а вся нація, котру інтелігенція покликана очолити. Лише тоді, коли розум служитиме не собі самому, не ненависті, оживе *«слава України, / І світ ясний, невечірній / Тихо засіяє...»*, тобто настане гармонія, людина знову наблизиться до Творця — світло є символом триєдиного Бога.

В. Кушнір. Апостол правди. 1970–1988 рр.

1. Навчіться виразно читати поему. Передайте інтонацією у відповідних фрагментах заклик, гнів, пересторогу й прохання.
2. Пригадайте основні віхи української історії ХХ — початку ХХІ ст. Які трагічні прощання, висловлені в «Посланні», збулися, і неодноразово? Як мають українці облаштувати своє особисте духовне й суспільне життя, щоб здійснилося нарешті й світле віщування поета?
3. Уважно роздивіться картину В. Кушніра. Вона переповнена символами. Яка деталь указує на послідовний україноцентризм Т. Шевченка? Що символізують своєрідний одяг і босоногість поета? Як художник утілює ідею про те, що «Послання» адресоване Україні давній, нинішній і майбутній та всім верствам суспільства? Що промовляють до нас очі поета?

Цикл «Давидові псалми» (1845)

Переконавшись в істинності своєї місії посередника між Богом і українським народом, Т. Шевченко наприкінці 1845 р. звертається безпосередньо до біблійних текстів — робить цикл переспівів псалмів.

Теорія літератури

Поетичний цикл (із грецьк. *коло, колесо, обертання*) — це група творів, що пов'язані однією темою, настроєм, місцем або часом написання.

Переспів — вірш, написаний за мотивами поетичного твору іншого автора. На відміну від перекладу, автор переспіву може змінювати ритм, трансформувати чи додавати нові образи.

Другий цар Ізраїлю *Давид*, який жив 1000 року до Різдва Христового, створив могутню імперію, заклав загальноізраїльську столицю Єрусалим. Давид належав до жорстокого світу марнославства, насильства й кровної помсти (за це так різко висловився про нього Т. Шевченко в «Кавказі»). Але водночас ця людина була духовно багата, обдарована й мудра. Найбільша його заслуга — створення біблійної книги псалмів — Псалтиря. Думки, почуття, одкровення, осяяння, пов'язані з бурхливими подіями свого життя, Давид переливав у пісні-молитви.

Цар Давид.
Скульптура Н. Кордье

Слово *псалом* (або «псалма») грецького походження, воно означає піснеспів у супроводі музичного інструмента (псалтеріона). Звідси — Псалтир (збірка псалмів).

У канонічному тексті Біблії вміщено 150 псалмів. 73 із них належать Давидові, решта — іншим авторам. Процес творення псалмів тривав з X по II ст. до н. е.

Псалми наскрізь пройняті східним (орієнтальним) світосприйманням, метафорикою, фразеологією, що вражає, навіть часом відштовхує. Як, наприклад, постійні благання псалмоспівців до Бога, аби він помстився ворогам. Пояснити ці місця можна тим, що на Сході прокльони сприймали як традиційну усталену групу слів (фразеологізми): їх промовляли з пристрасстю, але не вдумувалися в дослівне значення.

Бога в псалмах наділено людськими почуттями: він може бути гнівним, ревним, вороги його завіту йому осоружні. Автори звертаються до Творця так, як один до одного: *«обернися до мене», «зверни очі свої», «не барися»* тощо. Усе це зумовлено основною метою псалмоспівців — збудити й постійно підтримувати в людях довіру до Бога, здатність і бажання щиро з ним спілкуватися.

Псалми не раз проказував Христос під час свого земного життя. Навіть останні його слова на хресті — з псалма: *«У руки Твої віддаю дух мій»*.

Споконвіку Псалтир був в Україні однією з найпопулярніших книг. За ним учили в школах грамоти, його читали в родинях у неділі й свята. Лірники склали за мотивами псалмів «духовні вірші» (або псалми) і виконували їх разом з думами й піснями. Ці лірницькі твори справили великий вплив на збірку Г. Сковороди *«Сад божественних пісень»*.

Отже, Шевченко з раннього дитинства часто чув і добре знав псалми — слухаючи вдома та від лірників, навчаючись у школі за ними читати, захоплюючись писаннями Сковороди. У безвиході навіть заробляв ними на прожиття.

Т. Шевченко (уривок з повісті «Княгиня»): «Я знав майже весь Псалтир напам'ять і читав його (як казали слухачі мої) виразно, себто голосно. Унаслідок такої моєї вдатності не був у селі похований жоден покійник, над яким би я не прочитав Псалтир. За читання Псалтиря я одержував книги й копу грошей (50 копійок. — В. П.). Гроші я віддавав учителю як його прибуток, і він уже від щедрот своїх виділяв мені п'ятака на бублики, і це було одним джерелом мого існування».

1843 р. княжна Варвара Репніна, котра стала справжньою духовною поєст-рою Т. Шевченка, подарувала йому Біблію, яку він завжди возив із собою й часто читав. Коли в жовтні 1845 р. поет, застудившись у дорозі, лежав хворий у свого знайомого в Миргороді, і не мав під рукою ніяких книжок, то виручала тільки Біблія. Можливо, саме в ті дні були задумані переспіви, у грудні ж роботу над ними було вже завершено.

Зі 150 псалмів поет відібрав десять: 1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132, 136, 149 — зосередив увагу на тих текстах, у яких розкриваються найважливіші істини,

звучать *найзлободенніші для його епохи мотиви*, які, зрештою, відповідають його переживанням і сумнівам.

У той час митець настирливо шукав основу для свого вже сформованого світогляду й не знаходив її в жодній тогочасній ані філософській, ані політичній теорії. Знайшов лише в Біблії, зокрема в псалмах. Ритмізовану прозу псалмів поет передав віршем, що зробило тексти мелодійнішими, художньо досконалішими.

1 псалом описує дві дороги, які завжди простилаються перед людиною: щасливу дорогу праведних і злощасну грішних. У цьому псалмі розкривається ідеал старозавітної віри: людина, що не йде на жоден компроміс зі злом. Також тут утверджується ідея про кінцеву безперспективність зла, безвір'я. Зло є дорогою в нікуди, у провалля.

Текст псалма є зразком досконалої риторики: побудований на антитезі. Духовна сутність і доля обох героїв-антиподів розкриваються за допомогою розгорнутих порівнянь: *праведник — плодоносне, вічнозелене дерево; безбожник — розвіювана вітром полова*.

У Шевченковому переспіві цілком зберігається ідея оригіналу, наскрізна антитеза, образність, зокрема порівняння. Лишень дещо конкретизується, проясняється зміст. У всьому циклі цей псалом виконує функцію основоположного вступу — він констатує основний закон буття. Усвідомлення цього закону дає змогу поетові залишатися собою, зберігати праведність душі в цьому лукавому, злому, лютому світі.

Прочитайте також переспіви 43, 52, 132, 136 псалмів. Які проблеми в них розкрито, за допомогою яких символів і художніх засобів?

Виразний підсумок усього Псалтиря, а відтак і Шевченкового циклу — 149 псалом. Це — прославлення справедливого Бога, подяка праведника Творцеві за підтримку. Тут передається почуття схвильованості, несказанного душевного піднесення вірного¹, що після болючих розчарувань, тяжких випробувань і сумнівів відчуває нарешті присутність і ласку Бога.

Псалом також демонструє національну гідність і згуртованість єврейського народу. Псалмоспівець мислить себе невіддільною часткою своєї нації, щиро радіє її успіхам і просить у Бога покари для її ворогів.

Роблячи переспів, Т. Шевченко піднісся від конкретно національної проблематики до загальнолюдської. У творі виражене поетове передчуття справедливого останнього Суду Божого, що обов'язково настане, остаточно знищить зло й встановить рай на землі. Зло тут уособлюється в традиційному для Т. Шевченка образі царя (як синоніма поневолення, насильства), добро, вселенська гармонія — в образі *«слави преподобних»*.

Деякі дослідники твердять, що вірш «Як умру, то поховайте...» — останній, уже не переспіваний, а авторський псалом циклу. Тим паче, і в збірці «Три літа» автор розмістив передостанніми «Давидові псалми», а зразу за ними, останнім, цей вірш. Порівняйте «Як умру, то поховайте...» з переспівами 43 і 149 псалмів. Що спільного й відмінного в цих творах?

¹ *Вірний* — той, хто глибоко, щиро вірить у Бога.

- *Завдання основного рівня.* Перечитайте слова П. Куліша (епіграф). Як ви тепер розумієте їх зміст?

Третій період (1847–1857)

«Невольничча муза»

У казематі. Кирило-Мефодіївське братство проіснувало тільки 15 місяців. У лютому 1847 р. зрадник написав донос про існування цієї політичної організації. У березні та квітні 1848 р. почалися обшуки й арешти.

Не знаючи про ці події, Т. Шевченко 5 квітня поспішав із Чернігова до Києва на весілля до М. Костомарова. Проте на переправі через Дніпро поета вже чекали жандарми. До речі, про небезпеку його попередили й паромник, і якийсь офіцер, але поет знехтував попередженнями, не викинув у воду рукописну збірку «Три літа», мабуть, пожалів «своїх дітей». Потім під час слідства саме ці твори стали основним доказом поетового «злочину проти держави і государя».

17 квітня поета привезли до Петербурга й ув'язнили в казематі¹ III відділу², а згодом — у Петропавлівській фортеці, де колись було замучено гетьмана Полуботка.

Під час допитів Т. Шевченко тримався мужньо, відповідав на запитання з гідністю. Він рішуче заперечив свою належність до братства, бо й справді формально ніколи не був його членом. Однак не це було головним звинуваченням, а «крамольні» вірші. На запитання про причини, що спонукали його до написання таких *«самых дерзких стихов против государя-императора»*, відповідав відверто: «Бувши ще в Петербурзі, я чув скрізь зухвальства й осуд государя й уряду. Повернувшись до Малоросії, я почув ще більше й гірше між молодими й між статечними людьми; я побачив злидні й жахливе пригнічення селян поміщиками, посесорами та економами-шляхтичами, і все це робилось і робиться іменем государя й уряду...»

Крім допитів, були ще довгі дні й ночі в одиночній камері майже півтора місяця. Що переживав, передумував поет у тій похмурій самотині, ми б так ніколи й не довідалися, якби не поезія. Навіть тут, у казематі, не полишав ту справу, через яку позбувся всього — кар'єри, надій на особисте щастя, тільки недавно одержаної волі. Шевченкові пощастило роздобути великий аркуш тонкого поштового паперу. Склавши аркуш учетверо, написав на ньому 13 віршів. Пізніше об'єднав ці твори в цикл під назвою «*В казематі*».

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте вірші з циклу «В казематі», вивчені в 5 і 8 класах («Садок вишневий коло хати», «Ой три шляхи широкії...» і «Мені однаково»). Які мотиви й ключові образи цих творів? Які художні засоби використовує в них автор?

На засланні. З усіх заарештованих найтяжче покарали М. Гулака й Т. Шевченка.

¹ *Каземат* (з італ. *casamatta* — невидиме укріплення) — тут: приміщення у фортецях, де тримали в'язнів.

² III відділ власної Його Імператорської Величності канцелярії — орган політичного нагляду й розшуку в Росії в 1826–1880 рр., таємна поліція.

О. Орлов, генерал, начальник III відділу з доповіді Миколі I про Кирило-Мефодіївське братство): «...Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны... по возмутительному духу и дерзости, выходящей из всяких пределов, он должен быть признаваем одним из важных преступников... Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни под каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений».

Цар затвердив вирок, запропонований Орловим, дописавши власноруч на документі: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать».

30 травня 1847 р. Шевченка під вартою відправлено до місця служби. Орське укріплення, що знаходилося за 250 верст від Оренбурга, було обнесене земляним валом. Усередині розташовані казарми й зо два десятки приватних будиночків. Навкруг майже безводний степ, покращаний барханами й укритий подекуди кущиками колючок. Сильний східний вітер часто дув по кілька днів, несучи клуби їдкої, задушливої куряви. Літо пекуче, восени та навесні — дощі й непролазне багно, узимку — морози й страшні хуртовини, які засипали снігом поселення.

Солдатчина була для поета найстрашнішою карою.

Т. Шевченко (щоденник, 19 червня 1857 р.): «Коли б з мене був дугогуб, кровопивець, то й тоді не можна було б вигадати тяжчої кари, як заслати мене в Окремий Оренбурзький корпус солдатом... і до всього цього мені ще заборонено малювати. Відібрати найшляхетнішу частину мого бідного животіння. Трибунал під орудою самого сатани не спромігся б виректи такого холодного, нелюдського прирочу. А бездушні виконавці вироку дотрималися його з огидною точністю» (з рос.).

При тому зверніть увагу на важливий момент вироку: Т. Шевченка відправляли в солдати «до вислуги» поки не стане офіцером. А оскільки в поета не було жодних здібностей до військового ремесла та й не збиралася влада присвоювати йому якийсь чин, це означало — довічну каторгу.

Перший час в Орському укріпленні Т. Шевченкові добродушний комендант Дмитро Ісаєв дозволив жити на приватній квартирі, відвідувати знайомих тощо. Та незабаром на посаду коменданта було призначено майора Мешкова. Цей самодур на кожному кроці насолоджувався своєю владою над митцем: перевів у казарму, по кілька годин ганяв по плацу, вимагаючи марширувати, бігти, падати, лізти. Муштра поетові давалася важко, тому часто доводилося терпіти принизливі покарання. Не знаходив спокою й у казармі. Там стояв постійний галас, сморід, важка задуха. Більшість солдатів ставилася до поета з повагою, але були й мучителі, донощики, крадії.

Проте найбільше гнітила Тараса Григоровича заборона писати й малювати. Довго витерпіти такої муки він не зміг, хоча добре розумів, на яку небезпеку наража!

Т. Шевченко.
Автопортрет. 1847 р.

Т. Шевченко. Казахський хлопчик розпалює грубку.
1848–1849 рр.

ється. Поклик таланту виявився сильнішим за «высочайшее повеление»: «Хоч доведеться розп'ястись! / А я таки мерезать буду / Тихенько білії листи» («Лічу в неволі дні і ночі...»).

Досі збереглися чотири маленькі саморобні книжечки, які поет робив на кожен рік окремо й куди крадькома записував свої вірші. Ховав їх за халяву чобота, звідси й назва — *захаявні*. Потім переписав усі твори в окремих зошит, якому дослідники пізніше дали назву «Мала книжка».

Більшість віршів Т. Шевченко написав під час роботи в *Аральській експедиції* (1848–1849), яка вела дослідження Аральського моря. Очолював цю експедицію Олексій Бутаків — російський мореплавець. Він і включив до її складу Т. Шевченка як художника. Протягом двох років перебування в експедиції Тарас Григорович був звільнений від військової муштри, дістав дозвіл малювати й створив 200 акварелей. Це краєвиди Аральського моря, степові пейзажі, створені під час сухопутного переходу від Орської фортеці до укріплення Раїм, портрети друзів і казахів, виконані під час зимівлі на острові Кос-Арал.

Після закінчення роботи експедиція повернулася до Оренбурга, де Т. Шевченко працював над завершенням малярських творів, необхідних для звітування.

На початку 1850 р. один з прапорщиків написав донос про те, що солдат Т. Шевченко порушує «высочайшее повеление» — ходить у цивільному, живе на квартирі, а не в казармі, малює й пише вірші. 23 квітня 1850 р. поета заарештували.

До особливого розпорядження його посадили на гауптвахту¹. А в жовтні відправили під посиленій нагляд у нове місце заслання — *Новопетровське укріплення*, яке знаходилося на півострові Мангишл'ак. Каспійське море омивало випалені сонцем степи. У цій пустелі поет прожив сім років. За цей час він не написав жодного вірша.

Особливо важкими були перші роки перебування в укріпленні. Щоденна муштра, казарми та ще пильний нагляд ротного командира й спеціально призначеного солдата, який навіть перевіряв кишень поета, шукаючи олівці чи папір.

В околицях форту Т. Шевченко виявив алебастр і глину, придатну для ліпки. Оскільки цар не додумався заборонити «політичному злочинцеві» займатися скульптурою, Тарас Григорович узявся за виготовлення статуеток і скульптурних груп, які дарував своїм знайомим. Жоден із цих творів до нас не дійшов.

Згодом, завдяки гуманному коменданту Новопетровського укріплення, становище поета поліпшилося. Він дістав неофіційний дозвіл малювати. З ініціативи Т. Шевченка й за його безпосередньою участю із солдатів та офіцерів форту було організовано хор і драматичний гурток.

У цей час Тарас Григорович багато малює: гірські пейзажі, замальовки старовинних пам'яток, жанрові композиції, автопортрети. Йому належать перші та

¹ *Гауптвахта* (з нім. *головна варт*) — місце в армії, де утримують порушників військової дисципліни.

єдині на той час пейзажі Казахстану. У багатьох малюнках цього періоду представлено життя, побут і звичаї казахського народу («Тріо», «Казашка» та ін.).

Увагу привертають сепії¹ Шевченка. В українському образотворчому мистецтві він перший звернувся до цієї техніки й досяг блискучих результатів. На Мангишлаку художник створив дві серії сепій: «Сюїта самотності» та «Притча про блудного сина».

Найвищим досягненням Шевченка-художника періоду заслання вважається серія сепійних малюнків «Притча про блудного сина». Тут автор використав євангельську притчу, але творчо її переосмислив і розповів у своїх малюнках про жорстоке реальне життя. Особливе місце в серії посідають три останні малюнки — «У в'язниці», «Кара колодкою», «Кара шпіцрутенами»².

У царській армії Росії застосовували фізичні розправи над непокірними солдатами. Одна з найтяжчих — покарання шпіцрутенами. Солдата Скобелева — друга Т. Шевченка — військовий суд засудив до 2000 шпіцрутенів. На малюнку показано не саме покарання, а лише підготовка до нього. Та від цього вся сцена не менш жахлива.

Т. Шевченко. Кара шпіцрутенами. 1856–1857 рр.

Т. Шевченко (з листа до друга А. Лизогуба за 16 липня 1852 р.): «Єдине, чого б я просив у Бога, як найбільшого блага, це хоч перед смертю поглянути разочок на вас, добрих друзів моїх, на Дніпро, на Київ, на Україну, і тоді як християнин спокійно вмер би я. І тепер не неволя давить мене в цій пустелі, самотність — ось мій найлютіший ворог.

У цій широкій пустелі мені тісно, а я один» (з рос.).

Послухайте народну пісню на слова Т. Шевченка, створені на засланні, — «Зоре моя вечірняя» (адреса в Інтернеті: <http://kobzar.ua/item/show/3986>). Якими художніми засобами передано в ній самотність поета, його ностальгію за Батьківщиною?

У Новопетровському укріпленні Т. Шевченко протягом 1853–1857 рр. написав близько двох десятків повістей російською мовою (збереглося їх лише 9), а також щоденник.

Російськомовність цих творів зумовлена бодай двома причинами: ♦ писати по-російськи було не так небезпечно, як «крамольною» українською, а в'язень перед звільненням намагався бути обачним і легальним; ♦ після тривалої відсутності та, як здавалося йому, забуття митець намагався повернутися в літературу, нагадати про себе, а для цього треба було надрукувати твори в петербурзьких журналах (російськомовних).

¹ Сепія (з грецьк. *каракатиця*) — малюнок, виконаний фарбою сіро-брунатного кольору, яку добувають з морських каракатиць.

² Шпіцрутен (від нім. *піка, стис і різка, лозина*) — довгі, гнучкі лозини, палиці, якими солдати били засуджених, коли їх проганяли крізь стрій.

Т. Шевченко.
Автопортрет. 1857 р.

Десятирічна каторга забрала надзвичайно багато здоров'я, енергії, душевних сил, але не зламала письменника.

- *Завдання основного рівня.* Порівняйте автопортрети Т. Шевченка 1840, 1847 і 1857 р. Що змінилося в зовнішності поета? Про що це свідчить?

Огляд творчості періоду заслання. Не зламатися під ударами долі на каторзі, зберегти віру й багатство душі Т. Шевченкові допомогла творчість.

- *Завдання основного рівня.* Простежте, як у вірші «Не для людей, тієї слави...» розкривається провідний мотив.

Роки поетової неволі поділяють на два етапи. *Перші три роки (1847–1850)* він провів в Оренбурзі, Орську, в Аральській експедиції. *Другий етап* — семирічне заслання на півострові Мангишлак у Новопетровському укріпленні.

Творчо найпліднішим виявився перший етап — орсько-аральський. Нехтуючи «височайшою» забороною, поет уперто продовжував писати. А отже, не дав режимові задушити свій талант, не дозволив знищити себе як митця.

Незважаючи на несприятливі умови для творчої праці, поет написав понад сто творів, серед яких — дев'ять поем. І це ще не все: деякі тексти загубилися, деякі Тарас Григорович мусив знищувати сам — при загрозах обшуку.

Збагачений осяяннями «року високого сонця», пізнішим трагічним досвідом неволі, талант поета на засланні висвітлився новими неповторними гранями.

Провідна тема цього періоду — трагізм людської долі в «темному царстві» імперії, жорстокого світу та водночас здатність людини протистояти суспільному злу. Лише тепер кут зору на проблему стає не стільки суспільно-політичним, скільки морально-етичним.

У роки заслання, як і раніше, Т. Шевченко працює в різних поетичних жанрах. Він пише: ♦ соціально-побутові етичні поеми («Варнак», «Марина», «Княжна», «Москалева криниця», «Петрусь» та ін.); ♦ історичні поеми та вірші («Чернець», «Іржавець», «У неділеньку у святую...»); ♦ сатиричні вірші суспільно-політичного характеру («П. С.», «Царі»); ♦ медитативну лірику.

Перечитуючи поезію, зокрема поеми цього періоду, можна помітити виразну еволюцію світогляду Шевченка. У період «трьох літ» поет не цурався бунтарства. Тепер же явно переважають християнські ідеї саможертвної любові до ближнього, духовного самовдосконалення.

Т. Шевченко (з листа до Анастасії Толстої від 9 січня 1857 р.): «Господь очистив, вилікував моє бідне, хворе серце. Він відвів від очей моїх призму, через яку я дивився на людей і на самого себе. Він навчив мене, як любити ворогів і тих, що нас ненавидять. А цього не навчить жодна школа, крім тяжкої школи випробувань і численних довгих бесід із самим собою» (з рос.).

З'являється цілий цикл поем, у яких автор прагне збагнути першопричини гріха, помсти; доводить, що коло зла можна розірвати тільки одним способом — саможертвальною любов'ю, прощенням ворогові, добротворенням («Варнак», «Москалева криниця», «Титарівна», «Княжна», «Меж скалами, неначе злодій...»).

Невільницька лірика. Провідним жанром і найвищим здобутком Шевченкової творчості третього періоду стала, безсумнівно, медитативна (інтимно-філософська) лірика. Вона переважає в доробку митця навіть суто кількісно. Ніколи в житті Т. Шевченко не написав стільки ліричних віршів, як за чотири орсько! аральські роки.

Найважливішою стильовою особливістю невільницької лірики поета є поглиблення психологізму (тобто майстерності дослідження найтонших порухів людської душі). Уміле відтворення душевного світу людини вирізняло його й раніше (*пригадайте хоч би образ Гонти в «Гайдамаках»*).

Тепер це вміння ще вдосконалюється. Митець художньо конкретизує та інди! відуалізує поетичні переживання (виражає їх через життєві, зримі, яскраві образи, деталі). Не просто показує вже готове, сформоване переживання, а відображає процес його народження, розвиток у душі героя, тобто мислить віршем.

Вірші часто будуються на психологічному самоспостереженні, самоаналізі, у формі внутрішнього монологу із собою або з уявним співбесідником. У цих творах образ ліричного героя практично цілком зливається з образом автора. Завдяки цьому кожен рядок сприймаєш як найщирішу сповідь, найдовірливішу розмову автора з тобою. Саме в цьому, пригадаймо, Т. Шевченко і вбачав природу, покликання поезії.

Розглянемо докладніше центральні мотиви невільничої лірики.

1. **Автобіографізм** настроїв, сповідь душі митця. Цей мотив проходить через усю «Малу книжку». Німотним стогоном відчаю є вірш «Самому чудно. А де ж дітись?..».

- **Завдання основного рівня.** Прочитайте цю поезію. На основі якої риторичної фігури вона побудована? Про що це свідчить? Яким образом-символом перегукується цей твір із заповітом «Як умру, то поховайте...»?

У вірші «Хіба самому написати...» Т. Шевченко сповідається: його мучить неволя, самота, відірваність від України, від однодумців і друзів. А відтак звучить болісне зітхання:

Неначе лютая змія
 Розтоптана в степу здихає,
 Захода сонця дожидає.
 Отак-то я тепер терплю
 Та смерть із степу виглядаю...

У душу митця закрадаються давні сумніви: чи потрібна комусь його поезія, чи приймають її людські серця (*пригадайте ранній вірш-заспів до першого «Кобзаря» «Думи мої...»*). Навіть на якусь мить озивається сумнів у тому, чи досить духовна, чи варта такої жертви наша нація: *«Для кого я пишу? для чого? / За що я Вкраїну люблю? / Чи варт вона огня святого?..»* Проте відразу ж той сумнів трансформується в глибоку переконаність: *«А все-таки її люблю, / Мою Україну широку»*.

Поет ніби навмисне випробовує свою віру, гартує, мов холодною водою розпечену сталь. Не випадково це душевне сум'яття завершується припливом упевненості в собі, у своїх силах і у святості тієї справи, якій себе присвятив, за яку карається. Тобто знову спрацьовує логіка мислення, яка виявлялася раніше в ставленні до Бога (у «Кавказі»): болісні запити — сумнів — зміцнення віри.

2. З автобіографічним щільно переплітається *громадянсько-революційний мотив*, який переважав у період *«трьох літ»*. Отже, попри тяжке випробування, наражаючись на смертельну небезпеку, поет усе-одно зберігає вірність своїм переконанням та ідеалам. Це засвідчує, зокрема, елегія *«І виріс я на чужині...»*. Сумуючи *«в оцій пустині»*, митець згадує рідний край, останні гостини в рідному селі, свою стражденну матір. І душа його ще дужче тужить, бо й там, у всій Україні, панує горе, злидні, неволя, запустіння, страх: *«Село неначе погоріло, / Неначе люди подуріли, / Самі на паницину ідуть / І діточок своїх ведуть!»* Уявивши цю загальнонаціональну катастрофу, автор наголошує: краще вже мучитися на каторзі за те, що повстав на захист гнобленої родини, Вітчизни, аніж бути вільним і боягузливо мовчати. Завершує елегію тираноборче узагальнення: на рідну землю прийде щастя аж тоді, коли не зостанеться й *«сліду панського в Україні»*.

Уважно прочитайте елегію. Відновіть асоціативний ланцюжок переживань і думок автора у вірші. Як у ньому виявилися характерні для стилю поета амбівалентність і трансформація? За основу твору взято потрійний контраст. Доведіть це, використовуючи текст.

3. *Мотиви жіночої долі*. Жінка, а надто жінка-мати, для Т. Шевченка — і в житті, й у творчості — завжди була уособленням найвищої краси, духовності, доброти й лагідності, живим символом України.

Так озивалися в поетовому серці емоційна українська душа, а ще трепетна пам'ять про найдорожчу у світі людину — матір, про любих сестер, оту рідну з дитинства «чорнобриву Оксаночку», а ще вдячність найщирішому другові княжні Варварі Репніній, а ще зачарування жінками, яких він у різний час кохав...

У багатьох творах митець молиться перед Богом за жінку, але — більше того — молиться навіть перед жінкою (скажімо, у поезії *«І станом гнучим, і красою...»*). Тому особливо боляче було бачити поетові, як жорстокий, нищий, егоїстичний

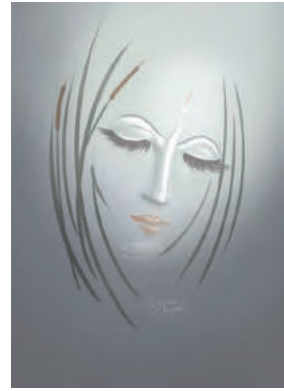
світ топче беззахисні, наївні, довірливі жіночі душі. Найжахливіша трагедія людини для Т. Шевченка — це насамперед трагедія жінки, а ще — дитини.

Жіноча доля стала провідною темою і в «невільничій» поезії — у поемах і в ліриці. У цих творах особливо тонко розкриваються характерні для всієї «Малої книжки» мотиви — самотність, недоля, поривання до щастя, бажання «серцем поділитись».

Дуже близькі між собою за тематикою вірші «Маленькій Мар'яні» та «І станом гнучим, і красою...». В обох творах споглядання дівочої краси викликає в поета думку, що людське зло занапастить ту красу.

Той же мотив розгортається у вірші «У наших раї на землі...». Тут змальовані зворушливі й водночас трагічні образи двох селянок — матері шлюбної дитини й матері-покритки, яка народила байстря від «панича лукавого». Обом матерям поет провіщає сумну долю: діти першої покинуть її, підуть «на заробітки, в москалі», вона залишиться самотньою, зубожіє («...Наготи / Старої нічим одягти / І витопить зимою хату»). Син покритки «підє собі сліпця водить», а її «покине / Калікою на розпутті, / Щоб собак дражлила, / Та ще й вилає». Ці нещасні жінки уособлюють саму Україну — ошукану, замучену загарбниками та своїми дітьми, які «гірше ляха її розпинають».

Надзвичайно драматична колискова пісня «Ой люлі, люлі, моя дитино...», у якій мати (мабуть, покритка) кається перед немовлям за свій гріх і навчає: коли її не стане, щоб дитина йшла не між люди, бо вони злі, а в гай зелений і там пригорталася до калини, як до рідної неньки: «Бо я любила, моя дитино, / Її колить».

О. Шупляк. Лелека.
2016 р.

• *Нідсумкове судження. В. Барка* (справжнє прізвище — Очерет, 1908–2003 — визначний письменник і мислитель, політичний емігрант): «Шевченко зобразив саме серце людини, усю сферу життя її душі... І сама поезія Шевченка стала найсердечнішою в історії світової лірики. Ніхто так одразу й так повно не змушував звучати найщиріші й найніжніші струни: десь на останніх глибинах серця, куди ніхто з людей не проник поетичними словами».

Четвертий період (1857–1861)

Впливові петербурзькі друзі постійно клопоталися про помилування Т. Шевченка. Проте їм скрізь відмовляли, бо сам цар уважав поета особистим ворогом, пам'ятаючи поему «Сон». 1855 р. Микола I помер. З нагоди вступу на престол наступного самодержця Олександра II політичним засудженням була оголошена амністія¹. Однак прізвище Т. Шевченка викреслив зі списків сам новий імператор. І все ж численні громадські діячі, особливо віце-президент Академії мистецтв Федір Толстой і його дружина Анастасія, не припиняли клопотань і нарешті досягли успіху.

¹ Амністія (з грецьк. *прощення*) — помилування, звільнення засуджених з ув'язнення або пом'якшення кари.

Т. Шевченко. Світлина.
1859 р.

1 серпня 1857 р. надійшов офіційний наказ про звільнення. Наступного дня Тарас Григорович залишив Новопетровське укріплення. Закінчилося десятирічне ув'язнення великого поета України.

Щоправда, довгождана воля виявилася «волею на прив'язі». Півроку поет мусив жити в Нижньому Новгороді, почувавши себе в'язнем: йому заборонили в'їзд до обох столиць. На щастя, йому зустрілися в цьому місті й добрі люди і з тамтешніх українців, і з росіян, що допомагали й грошима, і словом розради.

Т. Шевченко пише листи давнім побратимам, просить приїхати до нього. На прохання відгукнувся Щепкін. Зустріч щирих друзів відбулася якраз на Святвечір. М. Щепкін не просто приїхав погостювати, а й дав кілька вистав на користь Т. Шевченка.

А той із вдячності намалював портрет великого актора та присвятив йому поему «Неофіти».

До речі, це був перший поетичний твір, написаний після семирічної перерви. Потроху відтавала, оживала душа після лютої зими каторги — і знову повернулася муза. Вона зігрівала змучене серце, дарувала радість творчості.

У Нижньому Новгороді Тарас Григорович самовіддано працює: створює архітектурні пейзажі, портрети, автопортрети, перечитує газети й журнали, нелегальну літературу, знайомиться з деякими декабристами, які саме поверталися з каторги. Крім того, увесь 1858 р. Т. Шевченко «проціджує» з «Малої книжки» до так само рукописної «Більшої книжки» невольничу поезію, готує нові редакції багатьох творів. З 121-го тексту попереднього рукопису переписує в новий лише 79, решту вважає недосконалими начерками (багато з тих забракованих поезій нині визнають шедеврами медитативної лірики). До «Більшої книжки» він вносить тиме надалі всі нові твори.

У березні 1858 р. Т. Шевченко повертається до Петербурга, де за ним установлюють суворий поліцейний нагляд. Громадськість столиці зустріла вже легендарного в'язня сумління з пошаною й захопленням. Поета запрошували в салони, де збиралася найвища культурна еліта імперії. У цьому середовищі його вшановували як найвідомішого поета й патріота своєї Батьківщини. За рівнем освіченості й ерудиції він не поступався найавторитетнішим інтелектуалам столиці, легко й невимушено знаходив з ними спільну мову.

Провівши довгі 10 років на каторзі за свої переконання, з великими труднощами отримавши волю, а тепер опинившись у чужому найаристократичнішому середовищі, Шевченко все одно залишався собою — тримався гідно, відверто висловлював різкі протиперські погляди, розмовляв лише українською мовою, узимку носив український селянський кожух і смушеву шапку.

Житло Тарасу Григоровичу було відведено в будинку Академії мистецтв. Воно складалося з вузької кімнати, яка мала тільки одне, але величезне, як на вокзалі, вікно. Спиральні сходи вели на антресолі. Унизу була майстерня, нагорі — спальня. Кімната погано опалювалася в умовах холодної петербурзької зими. Від вікна постійно тягло холодом і сирістю. Ці несприятливі умови згодом фатально

позначаться на здоров'ї слабого поета. Однак й за цю ласку він щиро дякував благодійникам.

У столиці працював невеликий гурток діячів української культури, так звана Петербурзька громада (П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров та ін.). Одразу ж по приїзді в це коло ввійшов і Т. Шевченко. Колишні кирилومهфодіївці почали видавати перший україномовний літературно-науковий журнал «Осно́ва». Кожне число відкривалося новими поезіями Т. Шевченка. Громада займалася також організацією народних шкіл в Україні, створенням підручників рідною мовою. І справді, незабаром у Києві з'явилися перші недільні україномовні школи для народу.

Активну участь у всіх цих справах брав і Т. Шевченко. Зокрема, він уклав «Буквар», що призначався для недільних шкіл (книжка вийшла вже після смерті поета 1861 р.).

Водночас митець напружено займався творчою працею. Попри заповзяті клопотання, цензура дозволила друкувати лише ті твори, які були видані до першого арешту поета. У 1860 р. нове видання вийшло у світ під попередньою назвою — «Кобзар».

Ще в роки навчання в К. Брюллова Т. Шевченко зацікавився гравіруванням¹. Першими пробами цієї техніки були офорти² в альбомі «Живописна Україна». На засланні він мріяв після звільнення цілком присвятити себе гравюрі, адже бути хорошим гравером — значить поширювати прекрасне.

Повернувшись до Петербурга, митець обладнав гравірувальну майстерню, придбав необхідні інструменти й заходився працювати над офортами. Найбільше він уподобав гравірування на мідних пластинках «царською горілкою»³. Незабаром з'явилися перші роботи — жанрова композиція «Дві дівчини» й інтерпретація картини відомого іспанського художника Б. Мурильйо «Свята родина».

- *Завдання основного рівня.* Чому, на ваш погляд, саме ця картина Б. Мурильйо привабила Т. Шевченка? З якими його власними малярськими роботами вона перегукується?

Т. Шевченко.
Свята родина. Офорт.
1858 р.

¹ Гравірування (із фр. *graver* — вирізати, висікати) — нанесення малюнків або написів на поверхню твердих матеріалів за допомогою граверних інструментів або хімічних речовин. Застосовується при виготовленні гравюр. Гравюра — вид графіки, у якому зображення є друкованим відбитком з малюнка, виконаного гравіруванням на дошці.

² Офóрт (із фр. *eau forte* — азотна кислота) — вид гравірування, при якому лінії малюнка роблять різцем або голкою на смоляному покритті металевої граверної дошки й протравлюють кислотою.

³ «Ца́рська горілка» — це суміш однієї частини азотної й трьох частин соляної кислот. Сама рідина та її випари дуже отруйні.

Удосконалюючи майстерність, Т. Шевченко вивчає офортну манеру відомого голландського художника Рембрандта, виконує офорти з його картин. Чіткість зображення в глибоких тінях, творча технічна винахідливість викликали захоплення тогочасних художників. Тараса Григоровича з повагою називали *«російським Рембрандтом»*.

У серпні 1860 р. митець подав на виставку кілька своїх офортів. 2 вересня 1860 р. Рада Петербурзької академії мистецтв присвоїла Т. Шевченкові звання академіка гравюри. Надання цього високого звання засвідчувало велику роль художника в розвитку малярства в Росії та Україні.

Остання подорож на Батьківщину

Увесь час митець хотів поїхати в Україну, але начальство довго не давало офіційного дозволу на цю поїздку. Лише наприкінці травня 1859 р. такий дозвіл дали. До речі, слідом за Т. Шевченком III відділ надіслав жандармській владі Київської губернії розпорядження про таємний нагляд за ним.

Їдучи через усю Україну, Тарас Григорович відвідував давніх друзів. Зокрема, у Переяславі гостював у лікаря А. Козачковського, далі побував у Прохорівці, у маєтку М. Максимовича. Звідти переїхав човном на правий берег Дніпра, відвідав село Пекарі й Канів. Мальовнича місцевість йому дуже сподобалася. Поет вирішив придбати тут над Дніпром ділянку землі, щоб оселитися назавжди, побудувати хату, одружитися й дожити віку в спокої та творчій праці:

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.

Відвідав Т. Шевченко також рідну Кирилівку. Побачився з братами, пожив у сестри Ярини кілька днів. На півтора місяця зупинився в Корсуні в троюрідного брата Варфоломія Шевченка, управителя маєтку князя Лопухіна. Рано встаючи, ішов у Лопухінський парк або на околиці Корсуня, де робив для майбутніх офортів замальовки чарівних куточків природи.

Любив поговорити з жителями містечка та довколишніх сіл, записував пісні, читав свої нелегальні вірші, дуже гостро висловлювався про царя та імперію. На той час Шевченко був добре відомий по всій Україні, у кожній селянській оселі сприймали його як народного героя й заступника, знали напам'ять багато його творів, співали пісні на його слова.

На початку липня Тарас Григорович поїхав купувати облюбований шматок землі над Дніпром біля с. Пекарі. Поліція стежила за кожним кроком і словом поета. Під час цієї поїздки його було заарештовано за «крамольні розмови» про те, що не треба *«ні царя, ні панів, ні понів»*. Протримавши якийсь час під вартою, поета відправили назад у Петербург, уже назавжди...

Тарас Григорович дуже страждав від самотності, побутової невлаштованості. Заповітною його мрією було створення родини, але йому не таланило. Узагалі кохання — чи не найболючіша грань його життя (мабуть, тому — зверніть увагу — у поета майже немає автобіографічної любовної лірики, надто пекучими були ці переживання для нього). Отож і ми не будемо надто заглиблюватися в цю дуже

делікатну тему. Нагадаємо лишень: ще підлітком Тарас закохався в Оксану Коваленко, зберіг її образ на все життя й не раз відтворив у поезії. Під час першої подорожі в Україну сватав доньку кирилівського панотця Григорія Кóшиця Феодóсію. Однак батько не згодився на шлюб. Можливо, тому, що Тарас ще підлітком наймитував у нього — нерівня.

У 1844 р. поетове серце приворожила Ганна Закревська, молода дружина поміщика з Березової Рудки, якій уже пізніше присвятив чимало творів.

Кохання княжни Варвари Рєпніної, мабуть, варто вважати нерозділеним. Якби Тарас полюбив її, їхні долі могли б скластися інакше. Одначе стосунки княжни й колишнього кріпака огорнуті легендами. Розказували, наприклад, що проти їхнього одруження рішуче виступила Варварина мати, мовляв, не годиться блакитній дворянській крові мішатися з чорною мужичою. У вся! кому разі, прощаючись, княжна подарувала поетові Біблію й сказала: «Люди розлучають нас, але Бог повинчає як не на цьому, так на тому світі». До речі, і Тарас, і Варвара так ніколи й не одружилися з іншими.

На засланні поет боготворив Агату Ускóву, дружину коменданта Ново-петровського укріплення. Зрозуміло, це був не примітивний флірт із заміжною жінкою, а світле й романтичне почуття.

Повертаючись із заслання, у Нижньому Новгороді поет щиро закохався в юну акторку місцевого театру Катерину Піунóву. Вони дружили, працювали разом над театральними проектами, проте на Шевченкову пропозицію руки та серця дівчина відмовила.

Під час останньої нетривалої подорожі в Україну Т. Шевченко встиг уподобати кріпачку князя Лопухіна, наймичку брата Варфоломія Харитину Довгобóленко. Однак ця симпатія закінчилася нічим, бо дівчина вже кохала іншого.

Хоч і обертався у вищих колах суспільства, проте одружитися Тарас Григорович хотів із простою селянкою, кріпачкою, наймичкою, сиротою. Коли йому пропонували обрати собі пару серед панянок, він відповідав: «Я по плоті й духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе поєднувати з панською кров'ю? Та й що та панночка одукована¹ робитиме в моїй мужицькій хаті?»

Останньою його любов'ю стала Ликєра Полусма́к. Вона народилася 1840 р. в селі на Чернігівщині, ще дитиною осиротіла. Була кріпачкою дворянина О. Маркарова. Молодою привезена в Петербург, стала покоївкою. Звичайно, мріяла про родинне щастя, таке, яким бачила його в міщанському середовищі. До важкої ролі дружини поета, генія аж ніяк не була готова. До Шевченкових почуттів ставилася досить легковажно, дозволяла собі позаочі попліткувати, понасміхатися з нього («Він і старий, і, здається, скупий, так неохота йти за його»). Приваблювало хіба те, що пан — відомий чоловік, мабуть, багатий, приятельки заздритимуть...

Шевченко ж полюбив дівчину всім серцем, зі щирістю й наївністю генія. На застереження друзів не зважав. Найняв Ликєрі окрему кімнату, справив гарний

Н. Никифорова.
Тарасові весни. 2014 р.

¹ *Одубкований* — освічений, вихований по-шляхетськи.

Т. Шевченко. Портрет
Ликери. 1860 р.

посаг. Усе вже йшло до одруження. Та зненацька наречені порвали між собою стосунки. Про причину їхнього розриву достеменно не відомо. Хоча суть, очевидно, не в конкретній причині: просто вони були дуже різними людьми — і за віком, і за вихованням, рівнем культури, і за життєвими настановами. Сталося те, що мало статися.

Хоча не випадково Т. Шевченко полюбив її — було все-таки в Ликериній душі й щось світле, піднесене. Щоправда, виявиться воно пізніше.

Кажуть, що, довідавшись про наглу смерть Тараса Григоровича незабаром після їхнього розриву, дівчина топилася в Неві, її врятували, довго хворіла. Пізніше вийшла заміж за перукаря. Шлюб виявився невдалим.

Чоловік пиячив, бив. Коли сини й дочки вирости, залишила остогидлий Петербург і оселилася в Каневі.

Жила тихо, працювала багато. Винаймала кутки в чужих людей. Мрія про свою «хату і кімнату» не здійснилася... Шила жіночий одяг. З того й жила. Мала досвід лікування хворих, особливо дітей. Ще довго канівчани згадували, як у дитинстві їх рятувала добра Ликера. Іще згадували смачні пиріжки, якими частувала їх у березневі дні в пам'ять про Т. Шевченка.

Цілий рік відкладала копійки, щоб гідно пом'янути свого Тараса. Панахиду замовляла дорого, з півчими, хоругвами, хресним ходом. Сама йшла позаду тихо, у своїй довгій чорній сукні, яку носила у свята й будні. Роздавала дітям пиріжки за упокій душі Тараса.

Вирішила купити латку землі під горою, у ногах Тараса, щоб бути там похованою. Замовлень на одяг мала багато й таки купила б той клаптик ґрунту, але в господині, у якої мешкала Ликера, захворів син. Удова тяжко побивалася над єдиною дитиною, і Ликера не витримала: віддала заощаджені гроші на лікування. Син був урятований, а господиня на цвинтарі в Каневі купила два місця, де пізніше поховали й Ликеру, і її.

Постарілій Ликері допомагали канівчани, підтримували українські письменники. Час був важкий. Тривала Перша світова війна. Довелося бабусі Ликері доживати віку в богадільні¹. Над ліжком повісила портрет найдорожчої людини — Шевченка, прикрасила рушником з червоними півнями, який вишивала колись на весілля з Тарасом. Перед смертю просила покласти цей рушник у домовину. Не стало Ликери 1917 р.

Після розриву з Ликерою поет відчував: це загинула остання надія на родинне щастя. Свій несказаний жаль, душевний пекучий біль Тарас Григорович звів лише паперові:

Минули літа молодії,	Анікогісінько нема!
Холодним вітром од надії	Сиди ж один, поки надія
Уже повіяло. Зима!	Одурить дурня, осміє...
Сиди один в холодній хаті,	Морозом очі окує,
Нема з ким тихо розмовляти,	А думи гордії розвіє,
Ані порадитись. Нема,	Як ту сніжину по степу!

¹ *Богадільня* — притулок для інвалідів, убогих старих самотніх людей.

Останні місяці життя поета були дуже тяжкими й тривожними. До особистих проблем додалося багато інших. Цензура не давала дозволу на друкування нових творів — заборону 1847 р. ніхто не скасовував. Потрібні були виснажливі клопотання й гроші. Церковна влада заборонила поширювати його український «Буквар». Брат Варфоломій так і не квапився купувати землю. Не вирішувалася справа з викупом рідні з кріпацтва — пан зажадав величезну суму. Готувалася земельна реформа. Поет жив надією, що 19 лютого — у ювілей вступу на престол — цар оголосить маніфест про скасування кріпацтва. Однак дива не сталося... Тривога за долю братів і сестер, усіх нещасних кріпаків роздирала душу. Погано відбивалося на здоров'ї митця й те, що під час гравірування мусив вдихати отруйні випари «царської горілки».

Перші ознаки серцевої хвороби в Тараса Григоровича виявилися ще в Новопетровському укріпленні. З осені 1860 р. з'явився біль у грудях; захворювання серця спричинило водянку, тобто скупчення надлишкової рідини в організмі. Від початку 1861 р. Т. Шевченко уже не виходив з кімнати, але до останнього дня не втрачав надії на одужання, яку пов'язував з Україною: «От якби до весни дотягти, — казав він. — Та на Україну... Там, може, і полегшало б, там, може б, ще трохи подихав». Проте стан хворого щодня погіршувався. Увечері 9 березня надійшли телеграми з Полтави, Харкова — вітали з днем народження. Поет радів, як дитина, дякував, що люди його не забувають, і казав: «От якби додому, там би я, може, одужав...»

Проте ніч минула в муках. Удосвіта (о пів на шосту) 10 березня 1861 р. хотів зійти вниз у майстерню. На останній сходинці застогнав, упав і замовк уже навіки.

За 10 днів до смерті Т. Шевченко написав останній свій вірш «*Чи не покинуть нам, небого...*». Це — прощання поета з життям:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до Бога...

Здається, не здійснилися найзаповітніші мрії: хотілося знайти пару, створити родину... Праглося поставити «*хату і кімнату*» у ріднім краї — а доводиться помирати в похмурій кімнатині в чужому холодному місті. Думалося викупити рідних із кріпацтва — і не вдалося. Однак яким промінням тихої радості, душевного спокою, непохитною вірою світиться цей вірш! Чому? Бо, переступаючи поріг вічності, Т. Шевченко відчуває, що виконав своє покликання на цій світі: мав стати духовним провідником, апостолом України — і став ним, повинен був створити «Кобзар» — і створив. Так помирати може лише людина, котра, озираючись назад, каже собі: «*Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою*». Поет ці слова сказав у вірші «Доля». І ось тепер в останніх рядках останнього вірша малює духовним зором побачену посмертну свою будучину, розповідає своїй музі — «*сусідоньці убогій*»:

...у раю,	
Неначе над Дніпром широким,	Тебе, мов кралою, посаджу.
В гаю — предвічному гаю,	Дніпро, Україну згадаєм,
Поставлю хаточку, садочок	Веселі селища в гаях,
Кругом хатини насаджу;	Могили-гори на степах —
Прилинеш ти у холодочок,	І веселенько заспіваєм...

Огляд творчості

В останні роки Т. Шевченко написав значно менше, ніж у період «трьох літ» чи в Орській фортеці на Кос-Аралі — давалися взнаки вимушене семирічне мовчання, підірване здоров'я, поліційний нагляд, особисті негаразди. Однак це був час найвищого піднесення його генія, час основоположних узагальнень попередніх духовних пошуків.

Ключовими мотивами цього періоду можна назвати громадянсько-політичний та медитативно-філософський. Ці два ліричні струмені гармонійно співіснують чи й переплітаються між собою.

Символічний зміст поем про жіночу долю. Раніше ми вже з'ясували, що в образі жінки Т. Шевченко уособлює Україну, а то й саму людину — добру, щиросерду, наївну, довірливу, беззахисну, спраглу щастя й таку нещасну в цьому людським же злом отруєному світі.

Поет добре розумів: Господь лише тоді порятує, перетворить людство, коли воно духовно вдосконалюватиметься. Отож і героїні «Кобзаря», трансформуючись одна в одну, ведуть читача до порятунку духовного й засвідчують своїми долями, який тяжкий рух до нього.

У цьому зв'язку звернімо увагу насамперед на три поеми — «*Катерина*» (1838), «*Наймичка*» (1845), «*Марія*» (1859).

• *Завдання основного рівня*

1. Прочитайте ці поеми.
2. Що спільного в цих трьох творах і що їх розрізняє?
3. Що вам відомо з Нового Заповіту про Діву Марію, про народження, життя, смерть і воскресіння Ісуса Христа?

Написані в різні періоди, ці поеми досить відмінні за стилем, за авторськими настановами. У «Катерині» переважає романтична піднесеність, у «Наймичці» — життєво-побутова конкретика, у «Марії» — символічна узагальненість. Однак вони між собою щільно пов'язані, становлять своєрідний людинознавчий триптих¹.

У поемі «Катерина», крім основної, людинознавчої, помічаємо виразну супровідну — національну тему. Автор попереджає Батьківщину про небезпеку москальства, тобто імперської хвороби російської душі (це явище згодом ретельно було досліджено в поемі «Кавказ»).

У вступі до поеми прочитуються два змістові пласти: 1) морально-побутовий — засторога дівчатам, аби не зналися з підступними й жорстокими росій-

¹ *Триптих* (із грецьк. *складений утвір*) — композиція з трьох самостійних, проте пов'язаних спільним ідейним змістом творів.

ськими офіцерами; 2) політичний — застереження наївній, довірливій українській душі, аби цуралась імперської Московщини, мов чуми, бо інакше загине, як загинула Катерина.

Отак на двох рівнях, злободенному й глибинному, прочитується вся поема. Шевченко за усталеною в літературі традицією бере типову історію зведення дівчини насамперед як форму для втілення своєї ідеї. Суть нещастя Катерини не так у народженні нешлюбної дитини, як у тому, що довірилася, дала себе зганьбити ворогові. І отже, осквернила, згубила свою душу. Лише в цьому контексті стає зрозумілим вчинок батьків — вигнання доньки з дому.

Позбувшись єдиної доньки, вони зразу ж помирають від розпачу й болю, але все-таки виганяють її. Чому? Батьки діють згідно з тими ж переконаннями й майже так само, що й герой М. Гоголя Тарас Бульба зі своїм сином-зрадником. Виряджаючи дочку, мати (саме мати, до нестями люблячи її, свою «ягодку», «пташечку», «цвіт розжевий») промовляє у відчаї страшні слова: «Якби знала, до схід сонця була б утопила... / Здалась тоді б ти гадині, / Тепер — москалеві...» Батьки відгортають дитя своє, що підкорилося москалеві, за законом предків, рятуючи в такий спосіб від осквернення, від зараження трупним мікробом українську душу. Не вберегли старі дочки:

Не слухала Катерина Полюбила москалика,
Ні батька, ні неньки, Як знало серденько...

Тепер мусять уберегти те, що навіть над дочкою. За Т. Шевченком, вірність Христові й вірність Україні — рівнозначні. Бо Христос говорив: «Я ж прийшов порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір'ю, і невістку із свекрухою її... Хто більш, як мене, любить батька чи матір, той мене недостойний. І хто більш, як мене, любить сина чи дочку, той мене недостойний» (Матвій. — 10: 35, 37). Так само промовляє до сердець українців нація. Символічна й смерть батьків після вигнання Катерини («В селі довго говорили / Дечого багато, та не чули вже тих річей / Ні батько, ні мати...»), так автор підкреслює: вони останні серед новочасного українства, хто знайшов у собі сили виконати заповідь Бога й нації...

- **Завдання основного рівня.** Висловіть й умотивуйте своє ставлення до вчинку батьків героїні.

Однак повернімося до основної теми, спільної для всіх трьох поем — людинознавчої.

Три жінки стоять на трьох сходинках наближення до Бога. Усі три — Катерина, наймичка Ганна й Марія — вродливі, добрі й лагідні. Усі вони через свою наївну щирість чинять гріх — стають покритками. Так, це суперечить євангельській оповіді, насправді Пречиста не була покриткою, проте авторові конче необхідно всіх трьох героїнь поставити в однаковісінські вихідні умови, а також принагідно підкреслити: усі люди уже за природою своєю гріховні, ідеться лише про те, як вони живуть з тією своєю гріховністю. Нагадаймо, Т. Шевченко завжди (наприклад, у поемі «Гайдамаки»), переповідаючи якісь значні історичні події, додавав щось від себе, змінював, аби увиразнити закладену в них ідею.

Три жінки (три типи людей) поведуться в однакових умовах по-різному.

На першій сходинці зупинилася Катерина (хоча все-таки ступила на неї, зберегши совість, честь, шляхетність). Найтяжчий її переступ у тому, що наклала на

Ф. Коновалюк. Катерина. 1943 р.

наймишка Ганна. Вона зупинила в собі зло, подолала спокусу самогубства, підкорилася волі Божій і спокутала свій гріх, зробивши все для синового щастя.

- *Завдання основного рівня.* А як покарала себе Ганна за гріх?

• *Судження. І. Франко:* «Наймишка — натура безмірно глибока, чуття в неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутня, що перемагає все інше, заслонує перед нею весь світ, заставляє забувати про себе саму, віддати все своє життя не для хвилиної покути, а для довгої жертви на користь своєї дитини».

На третю, найближчу до Всевишнього, сходинку підіймається Марія. Вона спокутала свій гріх спасінням плоду цього гріха — Спаса (Ісуса), який приніс спасіння людству. Проте не тільки це. Після розп'яття Сина Пречиста Діва, хоч сама падала трупом від болю й скорботи, знайшла в собі духовні сили надихнути «святим огненным словом» апостолів, що виявилися «нетвердими й душеубогими» (бо ж люди). Ця слабка, змучена жінка єдина в найтяжчу хвилину не втратила віру, підхопила добро, не дала його зупинити —

Маляр Штрмба.
Милующа Божя Мати.
Народна ікона.
Звенигородщина. 1923 р.

уможливила майбутній порятунок людства, яке вбило її дитину. Отак покритка стала Покровою — заступницею й надією стражденного світу.

Зрозуміло, син у цих трьох поемах є символом майбутності й добра. Катерина, розчавлена віроломством, кривдою, зрікається майбутнього та довіреного їй Господом добра. Ганна ж спростається переступити пекельний біль, приймає майбутнє і, так би мовити, фізично подовжує добро (рятує й виховує сина). Марія подовжує добро ще й духовно — не тільки рятує, виховує Спасителя, а й підхоплює Синову справу після Його загибелі, зберігає останню нитку, що єднає нас, смертних, зі Всевишнім.

Тож і в людини, якщо вона хоче бути Людиною (богоподібною істотою), немає іншого виходу, як відповідати на зло добром, а неминучі гріхи свої перетворювати на чесноти.

Закономірно, що ідеалом людини в «Кобзарі» виступає саме Марія. Певно, ніхто зі смертних не створив і вже не створить рівної з поемою «Марія» молитви за людину й людині.

• *Нідсцтккове судження. Є. Сверстюк:* «Якщо “Катерина” — поема-притча про зневажену й зруйновану любов, що не вміла шануватися, “Наймичка” — поема-притча про любов згармонізовану, здатну світити за всяких обставин, то “Марія” — поема-міф про святу любов, яка в людській душі відновилась і досі світить “в душі скорбящій і убогій”».

Суспільний ідеал Т. Шевченка. Важливо, що в цей час Шевченко формулює суспільний ідеал українця, стисло й точно виражає уявлення нашого народу про досконале суспільство (пізніше це назвуть національною мрією або національною ідеєю). Про це йдеться у вірші «Сон» («*На панцині тиешцю жала...*»), що розкриває мрію жінки-кріпачки, тобто самої закріпаченої української душі.

- *Завдання основного рівня.* Уважно прочитавши вірш, визначте й чітко сформулюйте п'ять основних складників українського суспільного ідеалу. Як ви розумієте кожен із цих складників?

За уявленнями наших предків і на Шевченків погляд, гармонійною часткою світу ми стаємо лише в колі улюбленої й люблячої родини. Крім того, родина покликана жити в громаді, тобто в оточенні однодумців, друзів, яких об'єднують віра, погляди на світ, спільні інтереси й прагнення, взаємоповага, але в жодному разі не страх, не чиясь сила. Не можновладна верхівка має формувати цю спільність, а навпаки, спільність має наставляти над собою провідниками найдостойніших і підкорятися їм через пошану.

Людина створена вільною. Навіть перед Богом вона «не раб, але син» (Біблія, Послання до галатів. — 4: 7); «*Ми не раби Його — ми люди!*» — повторює Т. Шевченко. Причина всіх бід людських — насильство, поневолення одного іншим. Тому й пише автор «Кобзаря» у вірші «Царі»: «*Бо де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи*». Людина доти не знайде собі щастя, доки не стане вільною.

Матеріальна основа свободи — приватна власність. Володіючи тією ж такою землею, ти ні від кого, крім Бога та самого себе, не залежиш, нікому нічим не зобов'язаний, живеш так добре, як добре працюєш. Ось чому споконвіку право власності вважалося в нас священним і недоторканим, а крадіжка, грабунок — таким же тяжким злочином, як і вбивство. Ось чому найзаповітнішим прагненням українця завжди було не багатство як таке, не влада, не посади й почесті, а «своє поле», про що, власне, свідчить «Сон» і майже вся наша класична література.

Суспільно-політична основа свободи є демократична держава, у якій визнають однакову цінність, рівність перед законом усіх «Адамових дітей»; держава, яка твориться народом і служить йому, а не навпаки; лад, який забезпечує кожному громадянину настільки повну свободу, наскільки та не обмежує свободу інших.

Біблія у творчості митця. Т. Шевченко протягом усього життя залишався переконаним, глибокодумним християнином. Тому вся творчість митця пройнята світлом щирої віри, пошуками Господньої істини.

Науковці підраховали, що слово *Бог* та похідні від нього вжито в «Кобзарі» 758 разів. Для порівняння: такі ключові у світогляді поета слова, як *доля* і *воля* трапляються 208 (перше) і 129 (друге) разів.

Фактично весь «Кобзар» є молитвою — найдовірливішою бесідою з Усевишнім. Бесіда ця настільки відверта, що декому навіть здається часом святотатською чи й богоборчою. Але якщо людина насправді щиро говорить з Богом, то немає нічого, чого б вона не сміла запитати або висловити. Лише так долаючи нерозуміння, сумніви, відчай, ми можемо прийти від наївної до глибинної віри, до духовної мудрості.

Знайдіть у поемі Шевченка «Єретик» і прочитайте молитву Івана Гуса (від слів «Кругом неправда і неволя...» до слів «*Й над нами, прости ми людьми!*»). Доберіть і процитуйте рядки, що розкривають амбівалентність і трансформацію переживань чесної побожної людини: ♦ болісне бачення панування кривди у світі; ♦ пекучий запит до Бога, чому Він допускає зло; ♦ визнання справедливості Творця; ♦ усвідомлення свого зухвальства, гріховності; ♦ прохання про допомогу, порятунок світу.

Тому закономірно, що основною книгою в житті Т. Шевченка була Біблія. З нею поет не розлучався ніколи. У ній шукав розраду, відповіді на найболючіші свої запитання: чому у світі панує зло і як його подолати.

Також Біблія як високохудожня книга стала для митця джерелом багатьох мотивів, образів, сюжетів, художніх прийомів — і в поезії та прозі, і в малярстві.

- *Завдання основного рівня.* Проілюструйте цю тезу прикладами з уже прочитаних і побачених творів Т. Шевченка.

Особливо часто поет звертається до біблійної тематики в останній період творчості («Неофіти», «Марія», «Подражаніє 11 псалму», «Подражаніє Іезекіілю», «Осія. Глава XIV», «Саул», «Молитва» та ін.).

Один із найвідоміших творів цієї групи — «*Ісдія. Глава 35*». Вірш є переспівом («подражанієм») 35 глави біблійної книги пророка Ісаїї (бл. 765–700 р. до н. е.). Він був найвідомішим пророком Ізраїлю. Жив у тяжкі часи загарбання Юдейської держави асирійцями. Своїми промовама втішав земляків у нещасті. 35 глава його книги — це пророцтво майбутнього чудесного порятунку Богом єврейського народу та знищення його ворогів.

Т. Шевченко, зберігши в переспіві образи оригіналу, специфіку мови й ідею, поширив символіку до загальнолюдських, планетарних масштабів.

У тривалих болісних роздумах поет в останні роки життя доходить висновку: остаточно подолати світове зло, побудувати досконале суспільство люди зможуть лише з допомогою Бога. Тому майже весь «Кобзар» є смиренною молитвою: «*Встань же, Боже, суди землю / І судей лукавих. / На всім світі / Твоя правда / І воля, і слава*» («Давидові псалми»).

Аналізований вірш якраз і передає захоплення майбутнім чудом перетворення (преображення) світу, установлення Господньої гармонії (раю) на землі. Сяйво, мелодія наближення тієї гармонії виявляється в кожному образі й слові твору, у переливі барв асонансів, алітерацій, у спалахах інтонаційних окликів.

Поет докладно змальовує символічний пейзаж весняного оживлення, цвітіння пустелі. На цьому тлі розквітлої природи до людей приходять довгожданне звільнення. Т. Шевченко пророкує, що Всевишній наділить людей одним, але найбільшим даром — фізичною й духовною досконалістю (зцілить розчахнуту душу): *«Незрячі про́зрятъ, а кривіє, / Мов сарна з гаю, помайнуть. / Нимим отверзуться уста; / Прорветься слово, як вода»*. А вже досконала людина оживить *«зцілющую водою»* землю, сплюндровану *«лукавими чадами»*, поверне їй багатство й красу.

Досконалій людині *«вольній, широкій / Скрізь шляхи святії / Простелятьсья»*, тобто відкриється істина, сенс буття, таїна щастя. Але *«не найдуть шляхів тих владики»*, у цьому буде їхня найтяжча кара — у позбавленні майбутнього. Довготерпеливі ж учорашні раби *«без гвалту і крику»* (знову підкреслюється незлобивість, добродушність преображення) увійдуть тими шляхами Господньої істини в Едемський сад, і вся земля знову стане раєм.

- **Завдання основного рівня.** Завдання основного рівня. Уважно прочитайте вірш. Придивіться, яку кольорову гаму представляє автор. Які звуки виділяються алітераціями й асонансами? З якою метою? Які тропи увиразнюють провідний мотив?

Т. Шевченко свято вірить, що остаточне звільнення, гармонізування людства обов'язково настануть. Адже навіть у теперішньому спотвореному світі нерідко трапляються люди, *«душею-серцем неповинні»*, які живуть у мирі й гармонії. Про це йдеться в поетичній мініатюрі *«Росли укупочці, зросли...»*.

- **Завдання основного рівня.** Удумливо прочитайте вірш. Якою в Шевченковому розумінні є справжня любов? Що спільного в поглядах на суть любові поета й апостола Павла (див. початок підручника)? Про що це свідчить? Які картини та вчинки з літературних творів Т. Шевченка могли б стати ілюстраціями до цього вірша?

Медитативна лірика. В останні роки Т. Шевченко подарував світові також низку глибоких, сповнених життєвою мудрістю, медитацій (*«Лукері»*, *«Не нарикаю я на Бога...»*, *«Якби з ким сісти хліба з їсти...»*, *«Минули літа молодії...»* та ін.).

Зокрема, привертає увагу сповідальний триптих *«Доля»*, *«Муза»*, *«Слава»*, написаний в один день на початку лютого 1858 р. Митець тут окреслює мету своєї мистецької праці: вибороти кращу долю, прихилити до своєї творчості музу¹ й здобути на цій мистецькій ниві славу (щирі друзі, добру пам'ять українців). Центральним у триптиху є вірш *«Доля»*. Поет розмірковує про свою долю. У дитинстві він був *«сіркомою»* (старченням). Однак доля змилувалася над ним, стала *«другом, братом і сестрою»* — відвела в школу й наказала вчитися, щоб вийшов у люди, тобто отримав шанс стати високоосвіченою, духовною людиною. Далі

¹ *Му́за* (із грецьк.) — у давньогрецькій міфології кожна з дев'яти богинь — покровительок мистецтв і наук. Храми на їх честь називали мусейонами (звідси «музей» і «музика»). Переносно — джерело поетичного натхнення.

Т. Шевченко самоіронізує, докоряє долі: «...вивчився. А ти збрехала. / Які з нас люде?» Тут явний натяк на десятилітню каторгу, на стан напівзвільненого в'язня в Нижньому Новгороді в час написання вірша. Та відразу ж іронія трансформується в щиру вдячність:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Отже, у тому, що з ним сталося, поет насправді не звинувачує долю. Він сам своїми творами розпочав боротьбу за волю України. І в тій боротьбі не можна було лукавити, бо чисте діло вимагає чистого сумління.

Вершиною, сказати б, світоглядовою кульмінацією «Кобзаря» є триптих «Молитва», написаний наприкінці травня 1860 р. У цьому творі, у трьох його варіантах, віддзеркалено Шевченків шлях до правди. Поет звертається прямо до того, хто тільки й може врятувати, оновити світ, — до Бога, а отже, і до Господнього начала в кожному з нас.

Це воістину молитва за все людство: за творців зла — «злочинаючих», аби Господь зупинив їх і так порятував від ще більшого гріхопадіння; за творців добра — «доброзиждущих», аби дав їм святую силу, навчив, як чинити добро, не завдаючи одночасно зла; за чистих серцем, аби захистив їхні душі від розтління кривдою.

Суть «Молитви» можна збагнути, лише порівнюючи третій варіант з двома попередніми. Шевченко навмисне залишив усі три варіанти, щоб ми могли відкрити, простежити й осягнути його шлях до Христової істини й піти цим шляхом.

У перших двох молитвах звучить прохання до Творця покарати тиранів: «Царів, кровавих шинкарів, / У пута кутії окуй, / В склепу глибокім замуруй». Це закономірне перше прагнення людини пригнобленої, скривдженої. Проте в третій молитві спалахує різке заперечення (може, найпоказовіший у «Кобзарі» зразок амбівалентності):

Злочинаючих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

Отже, поет підштовхує до думки: не знищиш помстою зла, а то навіть і примножиш його. Необхідно спинити тих, хто починає кривду, запускає коло злопомсти. Спинити, паралізувавши темну їхню енергію своєю світлою, у крайньому разі навіть фізичним впливом. І не треба мстити: зло — само собі помста, в'язниця, воно самознищиться.

У перших двох молитвах автор просить і для себе любові, сердечного раю, третя закінчується молінням за всіх, яке одночасно є найпершою заповіддю для людства:

А всім нам вкупі на землі
Єдинодуміє подай
І братолюбіє пошли.

Це розуміння того, що конкретна людина може бути щасливою лише серед щасливих людей. Така логіка свідчить про максимальне наближення людини до

вічної Христової істини. Про яке «єдиномисліє» ідеться? Люди народжені різними й мають бути різними. Єдиномисліє ж повинне бути лише в одному — у братолюбії. Ця заповідь про всіх і для всіх разом — доброзичливіх, чистих серцем, зупинених злочинаючих. У ній — порятунок людства.

Повернення в Україну. Через три дні після смерті Тараса Григоровича відбувся похорон на Смоленському цвинтарі в Петербурзі. Перед тим у церкві Академії мистецтв біля відкритої труни, у якій лежав поет з лавровим вінком на чолі, були виголошені прощальні промови українською, російською, польською мовами. Увесь день ішов густий лапатий сніг, але провести поета в останню путь зібралася сила-силенна шанувальників.

У день похорону Т. Шевченка заупокійні панахиди по ньому відслужили в Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Одесі, Херсоні, Катеринославі, у багатьох інших містах і селах України. Некрологи було вміщено в численних газетах і журналах України, Росії, багатьох країн Європи.

Шевченкові друзі відразу почали клопотатися про дозвіл перепоховати його в Україні. Тільки наприкінці квітня було отримано позитивну відповідь. Труну викопано, укладено в іншу — свинцеву, поставлено на спеціальну ресорну колісницю й, за козацьким звичаєм, укрито червоною китайкою.

До Москви дісталися залізницею, далі домовину везли кіньми й волами до самого Києва. Усюди її зустрічали й проводжали великі натовпи, виголошувалися промови, читалися вірші. На ніч труну переносили в церкви.

Велелюдна зустріч жалібного походу відбулася в Києві, куди приїхали брати й сестри поета. Біля міста на шосейному мосту молодь випрягла коні й через увесь Поділ везла колісницю сама. Було багато вінків і букетів свіжих квітів. Хоча губернатор заборонив будь-які зібрання й промови, попрощатися з генієм нації прийшли тисячі людей. Увечері до церкви, куди занесено труну, було приставлено поліцію — загарбницька влада боялася поета й мертвого.

Поховати великого сина України було вирішено за його *«Заповітом»* — під Каневом, на високій горі, що звалася Чернечою, — біля того місця, яке він облюбував і де хотів *«поставить хату і кімнату»*. На гору зійшлася сила-силенна народу з Канева та навколишніх сіл. Відбувся молебень, а потім труну спустили на рушниках у глибоку могилу. Сталося це *22 травня 1861 р.*

Старе й мале, хлопці й дівчата шапками, пеленами, пригорщами носили землю кілька днів і насипали над прахом поета високу могилу. Над нею спочатку поставлено великий і високий дерев'яний, а згодом — чавунний хрест, який було видно з Дніпра й далеко навколо.

Відтоді Чернеча, або Тарасова, гора стала національною святинею, куди приїздили й приїждять сотні тисяч і мільйони українців і добрих друзів України поклонитися духовному батькові нашої нації.

Значення творчості Т. Шевченка. Спадщина, яку залишив Т. Шевченко нащадкам, — доробок істинного національного поета-генія. Треба сказати прямо: український світ існує значною мірою завдяки саме Т. Шевченкові.

◆ Поет найглибше й художньо найдосконаліше розкрив українську душу, осмислив минуле, сучасне й майбутнє України.

◆ Т. Шевченкові, як нікому зі світових письменників до нього, вдалося виразити душу, багатий внутрішній світ простої людини. Він максимально

наблизив авторську літературу до народу, який визнав його своїм поетом і речником¹.

◆ Саме Т. Шевченко зробив найбільше для утвердження української літературної мови на народно-національній основі:

- збагатив лексику: увів багато раніше не вживаних слів із фольклору та розмовно-побутової мови; широко використовував церковнослов'янізми, також чужомовні слова; створював нові лексеми (*ревучий, широкополі, худосилі*);

- удосконалював синтаксичний лад літературної мови — спрощував будову речень, наближаючи до розмовної традиції;

- надзвичайно розширив художні, виражальні можливості нашої мови (створював оригінальні словосполучення: *«моє свято чорноброве»*, *«незаходимий світ»*, *«поборники святої волі»*; поєднував слова високого й низького стилю: *«свято-помазана цуприна»*, *«цар неситий»* тощо).

Отже, поет підніс українську мову до рівня найрозвинутіших мов світу.

◆ Маючи абсолютно оригінальний, ліричний талант, митець збагатив світовий романтизм цілком неповторним його різновидом.

◆ Т. Шевченко звернувся до тем, проблем, ідей (національних, соціальних, політичних, філософських, історичних), які до нього ще не порушували в українській літературі або були відображені несміливо й звужено.

◆ Він став новатором у галузі художньої форми: збагатив жанрову систему української літератури (дав досконалі зразки вже наявних тоді жанрів — балада, елегії, думки, медитації, щоденника; розширив їхні можливості) і став творцем героїко-романтичного, ліро-епічного, сатиричного різновидів поеми.

◆ Поет створив оригінальну, доти не знану форму віршування — шевченківський вірш.

◆ Поет також дав потужний імпульс утвердженню власне українського (а також російського й казахського) малярства, особливо вагомій його здобутки як гравера-офортиста.

◆ Як і належить генієві, Т. Шевченко зумів вийти за межі тільки літератури й тільки малярства, тільки мистецтва загалом. Він перший з українських діячів культури, інтелігентів став послідовним націоналістом, піднявся на відкриту боротьбу з Російською імперією, з тоталітаризмом, утвердив політичний ідеал націонал-демократії.

◆ Нарешті, Т. Шевченко став духовним батьком української нації, «розчинив для неї двері у вічність» (*М. Жулинський*). Тому для українців усіх наступних поколінь його слово — могутнє джерело національної свідомості, справжній живий символ України.

• *Підсумкове судження. Іван Дзюба:* «Великий подвиг Тараса Шевченка полягав передусім у тому, що він, вивищивши поняття про свій народ — повернувши цьому поняттю його споконвічну гідність, — водночас підніс до загальнолюдського рівня й відроджувану літературу цього народу. Власне, це був колективний подвиг, колективна праця цілої когорти інтелігенції, яка національно пробуджувалася (чимала частина її згрупувалася в Кирило-Мефодіївське братство — розгром його знову на багато років знекровив українську літературу й науку), але саме геній Тараса Шевченка осяяв цей подвиг і цей труд незвичайно яскравим і чарівним світлом».

¹ *Речник* — виразник чітких поглядів та інтересів.

Ушанування пам'яті поета. Немає, напевно, відомішої й шанованішої людини в Україні, як Т. Шевченко. У XIX ст. навіть неграмотні селяни знали більшість його поезій напам'ять. Його портрети й досі разом з іконами прикрашають багато сільських хат чи й міських помешкань.

Практично всі українські патріоти — письменники, політики, військовики, науковці, борці проти загарбників — розпочинали свій шлях служіння Вітчизні з дитячого захоплення «Кобзарем». Зі звернення до полум'яного Шевченкового слова розпочиналися всі українські відродження — від кінця XIX ст. й до сьогодні.

У сільській хаті.
Сучасна світлина.
Черкащина

На прапорі повстанців Холодноярської республіки (1919–1922) було вишито слова: з одного боку — «Воля України — або смерть!», а з іншого — Шевченкове «І повіє новий огонь з Холодного Яру».

Прапор Холодноярської республіки

Постать поета захоплює й сучасну молодь. З 2002 р. у Каневі проводиться Міжнародний мотофестиваль «Тарасова гора», що збирає кілька тисяч байкерів з різних країн світу. Від 2014 р. щоліта в с. Моринцях вирує Всеукраїнська молодіжна акція «Ше. Фест», де через рок-пісні, несподівані візуалізації, нестандартні захопливі лекції учасники оживляють, осучаснюють канонічний образ поета.

На сьогодні в Україні височіє 1256 монументів Т. Шевченкові, за кордоном, у 35 країнах на всіх п'яти населених материках, — 128. Це найбільша у світі кількість монументів, установлених діячеві культури. В Україні та багатьох інших країнах світу міста, села, вулиці, площі, університети, театри, бібліотеки названі ім'ям поета. На його честь названо астероїд 2427 Кобзар, кратер Шевченко на Меркурії та рідкісний мінерал тарасовіт. У Харкові на стіні сімнадцятиповерхового будинку намалювали найбільший у світі портрет поета-генія площею понад 500 кв. м².

Пам'ятник Т. Шевченкові в Римі.
Скульптор У. Мацеї. 1973 р.

Користуючись творами поета, наведеними в підручнику матеріалами та додатковою літературою (*список її див. далі*), а також матеріалами Інтернету, підготуйте презентації на такі теми:

1. Ушанування пам'яті Т. Шевченка.
2. Пам'ятники Т. Шевченкові у світі.

3. Найцікавіше в проєкті С. Проскурні «Наш Шевченко» (див. сайт: <http://nashshevchenko.in.ua/>).
4. Молодіжний фестиваль «Ше. Фест» (див. сайт: <http://shefest.org.ua/>).

Заняття і завдання

1. Що вас найбільше вразило, схвилювало в біографії Т. Шевченка?
2. Прочитайте напам'ять улюблені поезії Т. Шевченка. Чим вони вас збентежили? Які образи, асоціації виникають у вашій уяві при читанні цих творів?
3. Що дало Т. Шевченкові право на вічну пам'ять нащадків?
4. Т. Шевченко (з повісті «Музикант»): «Я страшенно люблю дивитися на щасливих людей, і, по-моєму, немає прекраснішого, немає чарівнішого видовища, як образ щасливої людини» (з рос.). Що таке *щастя*?
5. Як ви ставитеся до творів живопису Т. Шевченка? Які картини справили на вас особливе враження, чим? Яких художників — українських і зарубіжних — ви знаєте й любите?
6. Т. Шевченко (з листа до Б. Залеського за 10 і 15 лютого 1857 р.): «Без вдумливого розуміння краси людини не побачиш усемогутнього Бога в дрібному листочку найменшої рослини. Ботаніці та зоології необхідний захват. А захват цей набувається тільки глибоким розумінням краси, нескінченності, симетрії та гармонії в природі» (з рос.). Як ви розумієте філософські погляди Т. Шевченка на красу природи? Згадайте принагідно специфіку змалювання природи в поезії митця.
7. Т. Шевченко (з повісті «Музикант»): «Істинно прекрасне й піднесено-духовне не потребують ремісницьких “золочених” і навіть золотих прикрас» (з рос.). Чи дотримувався Т. Шевченко цього принципу у власній поетичній практиці? Свої міркування підтвердьте аналізом конкретних творів із «Кобзаря».
8. Чи поділяєте ви наведене на початку розділу міркування І. Франка про Т. Шевченка? Свої судження обґрунтуйте.

Радимо прочитати

1. Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982.
2. Коцюбинська М. Етюди про поезику Шевченка. — К., 1990.
3. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. — К., 1991.
4. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка. — К., 1994.
5. Сверстюк Є. Шевченко і час. — К., 1996.
6. Маланюк Є. Книга спостережень. — К., 1997.
7. Вічний як народ / Упорядники О. Руденко, Н. Петренко. — К., 1998.
8. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість. — К., 2008.
9. Ключек Г. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація. — Тернопіль, 2014.
10. Шевченківська енциклопедія. — Т. 1–6. — К., 2012–2015.
11. Шевченко Т. Повне зібрання творів // <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev.htm>
12. Портал Шевченка // <http://kobzar.ua/>.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

(1819–1897)

Дбаймо про свою будучину, знаймо добре, що ми в себе вдома, серед своєї рідної сім'ї, у своїй рідній хаті, що ніхто нам її не дасть, ніхто не підійме, ніхто ж і не обігріє та й не освітить так, як ми самі.

П. Куліш

Разом із Т. Шевченком і М. Гоголем однією з найвидатніших постатей доби українського романтизму був Пантелеймон Куліш.

Його мистецька й наукова спадщина величезна й багатогранна. Він працював як поет, прозаїк, драматург, перекладач, літературний критик, історик літератури, публіцист, фольклорист, етнограф, мовознавець, педагог, історіософ. Крім того, був редактором, видавцем, громадським діячем.

Навіть уже в зрілому віці він міг 14 годин на добу просидіти над своїми рукописами майже без перерв. Упертість самовідданого письменника й науковця поєднувалася в ньому з надзвичайною, немислимою працездатністю, помноженою на християнську безкорисливість. Дослідники твердять, що П. Куліш вирізнявся ретельністю бджоли, упертістю вола, героїзмом Дон Кіхота й практицизмом німця.

Пантелеймон Олександрович Куліш народився 8 серпня 1819 р. на хуторі біля козацького містечка *Воронежа Чернігівської губернії (тепер — Сумщина)*. Досить рідкісне навіть на той час ім'я хлопчика пояснюється тим, що він народився якраз напередодні дня святого Пантелеймона.

П. Куліш походив із давнього козацько-старшинського роду. Родина вела звичайний хліборобський спосіб життя: працювала в полі нарівні з наймитами, говорила добірною українською мовою, шанувала козацьку старовину, зберігала прадідівські звичаї й обряди. Дуже співучою була Панькова мати, донька сотника Гладкого, Катерина.

Цілком закономірно, що саме фольклор став для Панька поштовхом до слова, книжки, самоосвіти.

Юнак навчався в Новгород-Сіверській гімназії. Особливо багато читав — твори Г. Квітки, П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, захоплювався творами О. Пушкіна. Справжнім відкриттям для чутливого до краси, національно свідомого гімназиста виявився збірник «Українські народні пісні», укладений М. Максимовичем.

Перша творча спроба юного автора — оповідання «Циган», перероблене з почутої колись від матері казки.

1837 р. П. Куліш став студентом Київського університету, але не надовго. Річ у тім, що уряд вимагав, щоб в університетах навчалися тільки діти дворян. Пантелеймон жодних документів, які б засвідчували його дворянство, подати не міг, тому був виключений. Однак, зважаючи на неабиякі здібності юнака, його залишили «вільним» студентом. Він навчався на словесному, а потім на правничому факультеті. Особливо цінував лекції професора, ректора М. Максимовича. П. Куліш

здружився з професором, який усіляко підтримував допитливого студента, котрий жив тоді в тяжких злиднях, зацікавив його історичними романами В. Скотта.

- *Завдання основного рівня.* Творчість В. Скотта ви вивчали на уроках зарубіжної літератури в 7 класі. Якими творами уславився цей письменник? Про які події йдеться в романі «Айвенго»?

М. Максимович допоміг своєму талановитому учневі влаштуватися вчителем, коли той змушений був припинити навчання в університеті. П. Куліш працював у гімназіях Луцька, Рівного, Києва, а на вакаціях¹ мандрував по Україні, записував від кобзарів, старих селян думи, пісні й перекази, збирав скарби народної мови.

Молодого вчителя й літератора цілком захопив панівний тоді в літературі романтизм з його інтересом до історії, фольклору й етнографії.

Під впливом народних дум і популярних тоді романів В. Скотта П. Куліш створив першу історичну поему «Україна». Вона складалася з народних і написаних самим поетом дум. За авторським задумом це мала б бути українська епопея на зразок «Іліади» й «Одіссеї» Гомера. Однак видана 1843 р. поема успіху в читачів не мала, бо виявилася художньо слабкою. Після цього письменник довго не наважувався друкувати вірші, а зосередився на історичній прозі: «Михайло Чарнишенко, або Малоросія вісімдесят літ тому», «Сотник Шрамко», «Повість про український народ». За старою книжною традицією ці твори були російськомовними.

Приблизно 1843 р. П. Куліш розпочинає найкращий свій твір — роман «Чорна рада», пише відразу два варіанти — український та російський.

Літературний авторитет молодого письменника невпинно зростає. У цей час він знайомиться з Т. Шевченком, із засновниками Кирило-Мефодіївського братства М. Костомаровим, В. Білозерським, іншими молодими патріотами. Однак незабаром П. Куліш виїздить до Петербурга й прилучається до діяльності товариства лише епізодично, буваючи в Києві.

Якось хороший товариш Василь Білозерський запросив Пантелеймона погостювати в їхньому родовому хуторі Мотронівка й познайомив зі своєю сестрою — золотоволосою, але напрочуд чорнобривою Сашою. Вона була щирою українською патріоткою та ще й поеткою, яка писала під псевдонімом Ганна Барвінок. 22 січня. 1847 р. Пантелеймон та Олександра стали на рушник. Весілля вирувало в Мотронівці цілий тиждень. Старшим боярином був Т. Шевченко, тримав у церкві над головою нареченого вінець, а під час самого весілля захопив усіх присутніх чудовим співом.

Навесні 1847 р. Академія наук оплатила П. Кулішеві відрядження за кордон для навчання. Так на! укова подорож поєдналася з весільною. З дороги молодята писали й Т. Шевченкові, аби їхав за кордон вдосконалюватися як художник. Саша готова була

Ганна Барвінок

¹ Синонім до слова *вакації* — канікули.

віддати на його поїздку всі гроші й коштовності, які подавали їй на весілля. Та захопливі плани молодої пари вибудовувалися недовго: у Варшаві (уже зовсім недалеко від кордону) П. Куліша несподівано заарештували за причетність до Кирило-Мефодіївського братства (членом якого він, до речі, формально не був) і відправили під вартою до Петербурга.

П. Куліша засудили на чотиримісячне ув'язнення, а потім вислали до Тули. Тут у злиднях і самоті подружжя провело три роки й три місяці. Однак заслання не зламало Пантелеймона — він активно вивчав світову літературу та російську історію, багато писав.

Письменника звільнили в грудні 1850 р. із заборонаю працювати в освіті й друкуватися. Попри це, П. Куліш розпочав у Петербурзі активну видавничу діяльність, надрукував двотомний фольклорно-етнографічний збірник «Записки про Південну Русь» (1856), літературний альманах «Хата», заснував власну друкарню, де видавав твори українських письменників і дешеві книжечки для народу.

У всіх цих виданнях він використовував створений ним правопис — «кулішівку». Цей правопис, побудований на фонетичному принципі («як чується, так і пишеться»), у суті своїй зберігається в нас донині.

1861 р. В. Білозерському вдалося добитися дозволу на видання першого українського двомовного громадсько-політичного й літературно-мистецького журналу «Основа». Його організаторами стали В. Білозерський, Т. Шевченко, П. Куліш. Навколо редакції згуртувалися всі національно свідомі українські сили як із Петербурга, так і з Батьківщини. Журнал сприяв піднесенню національно-культурного руху, розвитку й популяризації української мови, залучав інтелігенцію до поширення освіти рідною мовою серед народу.

За ініціативи П. Куліша й М. Костомарова «Основа» розгорнула широку роботу щодо складання словника української мови (цю справу успішно завершив Б. Грінченко аж 1909 р.).

В «Основі» друкували твори близько сорока українських письменників, серед них — Т. Шевченко, Марко Вовчок, П. Куліш, М. Костомаров, Л. Глібов, Ганна Барвінок, О. Кониський, С. Руданський, а також матеріали, присвячені малярським виставкам, музичному життю.

Відділ критики в «Основі» вів П. Куліш, отже, він став першим професійним українським критиком.

Загострення політичної боротьби. На початку 60-х років XIX ст. розпочався черговий наступ імперських властей на українську культуру. Друкування українськомовних книжок було оголошено сепаратизмом¹, а П. Куліша — неблагонадійним елементом. 1863 р. з'явився Вал'євський циркуляр, яким заборонялося друкування українських книжок, окрім художніх, закривалися українські недільні школи. Припинила роботу й друкарня Куліша, багато вже підготовлених книжок так і не побачило світу. Журнал «Основа» цензура закрила ще за рік до того.

¹ *Сепаратізм* (від латин. *separatus* — відокремлення) — прагнення національних меншин певної країни до відокремлення й створення власної держави.

«Кулішівка».
1857 р.

Пригнічений цими подіями, Куліш із родиною виїхав до Варшави (яка тоді входила до складу Російської імперії). Тут отримав посаду досить високопоставленого чиновника. Часто приїжджав до Львова (тоді — за кордон, бо ця територія належала Австрії). Близько зійшовся з тамтешньою українською інтелігенцією, брав участь у культурному житті Галичини. Пожертвував значні кошти на видання журналу «Правда», друкував у ньому свої твори, активно працював у редакції.

У цей час П. Куліш береться за реалізацію давньої заповітної ідеї — перекладу українською мовою Біблії. Цю справу задумав ще в 40-х роках Т. Шевченко, залучивши до роботи над перекладами й друзів. Однак через розгром Кирило-Мефодіївського братства ця робота припинилася. І ось тепер П. Куліш із властивим йому запалом знову взявся за справу. До речі, щоб робити переклади з оригіналу, уже в зрілому віці почав вивчати давньоєврейську мову. Наприкінці 1860-х — на початку 1870-х років у «Правді» та інших виданнях письменник під псевдонімом Павло Ратай публікує різні частини Старого Заповіту. Щоб пришвидшити темпи, він залучає до співпраці галичанина, випускника семінарії, студента Віденського університету Івана Пулюя (який, до речі, стане пізніше видатним фізиком, ректором Празького університету, першовідкривачем рентгенівського випромінювання). Протягом 1871 р. вони разом переклали Новий Заповіт (окремим виданням переклад був надрукований 1880 р. у Львові). Прикметний факт: під час поїздки по Галичині в П. Куліша було вкрадено валізу з рукописом готового до друку перекладеного Нового Заповіту. Маючи феноменальну пам'ять, Панько Олександрович відновив утрачений текст без жодних чернеток.

Узагалі український переклад Біблії він уважав надзвичайної ваги місією, адже це підносить духовність народу, допомагає українцям глибше зрозуміти й щиріше сприйняти серцем Святе Письмо, а також засвідчує найвищий рівень розвитку нашої мови. Тому до останніх днів свого життя цей трудар невтомно працював над перекладом Біблії, але, на жаль, не встиг закінчити його. Продовжили Кулішеву справу І. Пулюй разом із видатним письменником І. Нечуєм-Левицьким. І ось нарешті 1903 р. у Відні вийшло у світ повне видання Святого Письма українською мовою.

Пам'ятник Ганні Барвінок на рідному хуторі. Скульптор П. Дроздовський. 2003 р.

Залишивши державну службу, П. Куліш останні десять літ прожив на своєму хуторі Мотронівка (на Чернігівщині), періодично виїжджаючи до Галичини й Західної Європи. У хутірській самотині надзвичайно багато творив як поет, перекладач, історик і публіцист.

У ці роки П. Куліш опинився майже в повній ізоляції — від нього відвернулася більшість друзів і шанувальників. Книжки видавав за власний кошт, жив дуже скромно, удень працював у полі, а ночами писав.

Останньою радістю в житті Панька Олександровича стало святкування золотого весілля з Олек-

сандрою Білозерською. Через 20 днів, *14 лютого 1897 р.*, письменника не стало. Як згадувала дружина, навіть непритомний, у передсмертній гарячці він поривався писати. У труну чоловікові Ганна Барвінок поклала папір, олівець і козацьку смушеву шапку.

Мотронівка тонула в снігах. Ховали небіжчика за давнім козацьким звичаєм. Покриті темними попонами дві пари волів везли на санях труну під тією ж самою старовинною китайкою, якою П. Куліш колись накривав Шевченкову домовину під час перепоховання в Каневі. Відспівували його в тій самій церкві, де п'ятдесят літ тому він вінчався з Олександрою.

Особливості світогляду. Світогляд П. Куліша надзвичайно складний, мінливий і суперечливий. Цю боротьбу протилежних ідей у душі письменника зумовили надто бурхлива доба, у яку він жив, і його вельми емоційна й гонориста натура.

Водночас у світобаченні митця були три основоположні, незмінні ідеали, найвищі цінності: духовне відродження України, хутір, народна мова. Розглянемо їх докладніше.

1. *Україна.* П. Куліш, власне, присвятив своє життя справі відродження України. Метою цього відродження він уважав культурний, духовний розквіт нації, а державність — лише одним із засобів (не єдиним і не основним) для досягнення цієї мети.

Разом із тим П. Куліш цілком і однозначно відкидав насильство (*«кривавим манівцем до щастя не дійдеш»*). Його лякав можливий бунт розлютованої віками гноблення черні — у сліпій жорстокості вона може знищити не лише своїх кривдників, а й надбання культури, багатівікову мораль.

Тому ще кириломефодіївцям письменник радив зовсім залишити політику, а зайнятися суто культурницькою працею. Оце те, що, зокрема, відрізняло П. Куліша від Т. Шевченка, який уважав державність основною запорукою національного відродження; усвідомлював однакову важливість і взаємозв'язок і культурного, і політичного відродження, допускав у крайньому випадку й насильство (немстиве) у боротьбі зі злом.

Водночас треба наголосити на кількох важливих моментах.

1. Недобачання видатної ролі козацтва в державотворенні й культурному житті України, напевно, пов'язане з тим, що П. Куліш у 60–70-х роках XIX ст. потрапив під вплив польських історичних концепцій.

2. Позірне захоплення нібито культурницькою роллю Росії в Україні мало де-що інші корені. Після поразки польського повстання 1863–1864 рр. Росія повела ще жорстокішу колоніальну політику проти Польщі, позбавила її елементарних прав і свобод. Опинившись у Варшаві й побачивши все це на власні очі, П. Куліш ще більше переконався, що політична боротьба шкідлива для справи національного відродження. Тому він вирішив, що Україні корисніше піти на компроміс із російською владою, аби тільки зберегти можливості для громадсько-культурної праці, народної просвіти.

- *Завдання основного рівня.* Як ви оцінюєте таку позицію Куліша? Якими історичними фактами можна підтвердити чи заперечити його думку?

Так що оте видиме русофільство в «Історії возз'єднання Русі» — насамперед дипломатичний хід, за який письменник згодом щиро кається. Про те, як на!

справді оцінював у той час П. Куліш Росію, довідуємося з його статті «Гадки при святкуванню осьмих роковин Шевченкової смерті», яка була опублікована в Галичині під псевдонімом, тобто без озирань на російську цензуру.

П. Куліш (уривок зі згаданої статті): «Чи не гірше ж оце пригнічено Україну нашого часу, ніж за короля Жигмонта III і його єзуїтів? Тоді хоч слово “Україна” зоставалося на волі, а тепер і назвати себе офіційно й печатно не можна українцеві інше, як челевеком русским або жителем такої й такої губернії. Назву “Русь” розкинула Москва на всю Московщину, а історію України та її словесності нехтує по школах як видумку або річ нікчемну. На всі мови, які ввійшли в широченну територію імперії, переложено слово Боже: є переклад латинський, зирянський, немає тільки українського, бо, кажуть москалі, украинскава языка нет на свете...»

Усю свою діяльність П. Куліш спрямовував на те, щоб Україна розумно організовувала своє суспільне життя на засадах просвітницьких і християнських ідеалів справедливості, згоди й братерства. Він бачив і показував у своїх творах соціально-класові суперечності й закликав до їхнього мирного розв’язання в ім’я національної єдності («До гурту, паненята з мужичатами!»). На його думку, усі сили нації треба скерувати не на революційну перебудову життя, а на мирне піднесення українського народу до рівня західноєвропейських народів з найрозвинутішою культурою.

2. *Хутір*. Водночас письменник відкидав західний, міський (індустріальний) тип цивілізації, бо там людина відірвана від природи, віддаляється від Бога, від інших людей, там панує метушня, користолюбство, зиск, зневага до родових і національних традицій і цінностей.

Натомість найдосконаліший спосіб улаштування життя, на його думку, винайшли українці, це — хутір. Тут людина постійно на природі, займається хліборобством на своїй землі, тобто є вільною й гармонійною часткою довкілля.

Пам’ятник П. Кулішеві на хуторі Мотронівка.
Скульптор П. Дроздовський.
2003 р.

Хуторяни живуть великими дружними родинами, зберігають національні традиції, християнську мораль. Тому це фізично й духовно здорові, добрі, упевнені в собі люди. Разом із тим хуторянам треба запозичувати із Заходу високий рівень освіченості, культури, техніки, твердо зберігаючи при цьому свої традиції. Не випадково письменника називають «українець у Європі, європеець в Україні».

3. *Народна мова*. Шлях до істини, ключ до розуміння світу, на тверде Кулішеве переконання, можна знайти через мистецтво слова (вірші «Чарований ключ», «До кобзи та до музи», «Сум та розвага»). При цьому — важливий момент — глибини людської душі відчуєш і виразиш лише народною мовою, бо тільки вона є «безпосереднім голосом серця». Знову схильний до різких протиставлень письменник вибудовує опозицію: мова літературна

(міська, штучна, породжена розумом) і народна (хутірська, справжня, породжена серцем).

Звідси — естетичні погляди П. Куліша:

- ◆ найвищим взірцем для літератури є народна творчість;
- ◆ основне завдання літератури — художнє осягнення й відтворення національної душі.

Куліш, як мало хто в той час, відчув небезпеку насування машинізованої тоталітарної епохи, яка перетворюватиме народи на залякані, бездуховні натовпи (так воно й станеться у ХХ ст.). До цього підштовхує холодний раціоналізм, який у другій половині ХІХ ст. став уже в Європі панівним. Митець пристрасно, гарячково шукає якийсь новий тип мислення, котрий би змінив фатальний хід історії. Він звертається до Біблії, сподіваючись знайти в ній підґрунтя для подолання крайнощів раціоналізму, намагається поєднати, примирити протилежні ідеї, погляди, суспільні сили. Відтак опиняється в тогочасній добі «своїм серед чужих і чужим серед своїх», а зрештою — самотнім і незбагнутим. Але в цих намаганнях, певно, найбільша його заслуга перед Україною й людством.

- *Завдання основного рівня.* Наскільки світогляд П. Куліша зумовив його власну долю? Про що це свідчить?

Загальна характеристика творчості

Як уже мовилося, творчий доробок П. Куліша величезний за обсягом, але дуже неоднорідний за якістю. Сюди входять:

- ◆ поетичні збірки: «Досвітки», «Хуторні недогарки» та ін.;
- ◆ поеми: «Україна», «Маруся Богуславка», «Кумейки», «Грицько Сковорода», «Дон Жуан», «Магомед і Хадиза» та ін.;
- ◆ прозові твори: роман «Чорна рада», оповідання «Орися», «Дівоче серце», «Гордовита пара» та ін.;
- ◆ драми: «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний», «Цар Наливай»;
- ◆ переклади: Біблія, збірка поезій «Позичена кобза»;
- ◆ науково-публіцистичні праці: «Записки про Південну Русь», «Історія возз'єднання Русі», «Хмельниччина», «Виговщина», «Листи з хутора», «Хутірська філософія і віддалена від світу поезія»;
- ◆ літературно-критичні статті про Т. Шевченка, Марка Вовчка, Є. Гребінку, Г. Квітку, І. Котляревського, перша наукова біографія М. Гоголя та ін.

Поезія. Перша поетична спроба — поема «*Україна*» — виявилася не вдалою. Тому П. Куліш довго не писав вірші. Крім того, він цілком резонно відчував, що його поетичний талент значно слабший від Шевченкового.

Лише після смерті побратима Тараса П. Куліш наважився взятися за поетичне перо. Себе Панько Олександрович вважав безпосереднім продовжувачем справи Т. Шевченка як творця української лірики.

Митець видав поетичні збірки «*Досвітки*» (1862), «*Хуторна поезія*» (1882), «*Дзвін*» (1893). У них містяться зразки громадянсько-патріотичної, пейзажної, інтимної лірики. Автор ділиться гіркими роздумами про поневолений народ, намагається обґрунтувати ідею, що для блага України треба працювати виключ-

но на ниві культури, плекати рідне слово, пробуджувати національну самосвідомість українців (вірш «До кобзи»).

У деяких поезіях аж надто гостро докоряє рідному народові за його козацький, бунтарський дух і водночас закликає йти шляхом культури, духовності. Цей мотив розгортається, зокрема, у посланні «*До рідного народу*». Тут вчувається дискусія з народниками, що ідеалізували українців, звідси — такий полемічний, навіть епатажний¹ тон:

Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих!

Попри явну упередженість і надмірну різкість оцінок, поезія П. Куліша вирізняється яскравістю контрастів і характеристик (як-от: псевдопатріотів — «*їсте, н'єте, спите і любите Вкраїну*» чи сусідніх народів: «*Без єзїта лях, // Москаль без бюрократа / устрїне серед нас / Прия́теля і брата*»).

Ліричні вірші зворушливо віддзеркалюють красу світу, виявляють романтичні пориви чоловічого серця («*Заворожена криниця*» або присвята терплячій і вірній дружині «*Чолом доземний мойй же таки знаий...*»).

У цілому ж поезія П. Куліша не стала видатним мистецьким явищем, проте вона вичерпно ілюструє світогляд, розкриває душевні переживання автора й достовірно передає атмосферу тієї романтичної доби.

Проза. Літературний талант П. Куліша повніше виявився в прозі, ніж у поезії чи тим паче в драматургії. Як прозаїк, він виступав активніше й успішніше в перший період творчості (у 40–60-х роках).

Досить широка тематика його творів: боротьба наших предків із турками, татарами, поляками, а також сучасний авторові селянський і поміщицький побут. Письменник звертався до багатьох прозово-епічних жанрів: історичні повісті й романи («*Михайло Чарнишенко*»), родинно- й соціально-побутові та сатиричні оповідання («*Дівоче серце*», «*Циган*», «*Гордовита пара*», «*Товкач*»), художні нариси («*Родинні бесіди*»).

Саме він увів деякі жанри в українську літературу: оповідання-ідилію («*Орися*»), історичні оповідання («*Січові гості*», «*Мартин Гак*»), історичний роман («*Чорна рада*»).

«Чорна рада»

Найвизначніший твір П. Куліша — роман «*Чорна рада*». Його поява засвідчила піднесення української прози на новий, вищий рівень після повістей Г. Квітки. Загалом це одне з вершинних досягнень вітчизняної літератури.

Працювати над романом митець почав, очевидно, ще 1843 р. Перша редакція була завершена вже 1846 р. Проте арешт і заслання перешкодили публікації повного тексту твору. У 50-х роках П. Куліш створює другу редакцію роману. 1857 р. «*Чорна рада*» виходить друком одразу українською (у Петербурзі) і російською (у Москві) мовами.

¹ *Enamáj* (з фр. *epatage*) — поведінка, спрямована на свідоме порушення загальноприйнятих правил і норм.

Я. Оренштайн.
Ілюстрація
до роману П. Куліша
«Чорна рада»

За час, що минув між двома редакціями роману, помітно змінилися погляди П. Куліша. На зміну романтичному захопленню козацькою добою прийшов похмурий скепсис. Ось чому в «Чорній раді» письменник то звеличує Запорожжя, то проклинає його.

«Чорна рада» — перший україномовний роман в історії літератури. За жанром це соціально-історичний роман-хроніка (адже в ньому відображено справжні події минулого в їхній часовій послідовності й історичних осіб, які брали участь у цих подіях, стосунки різних суспільних верств).

Теорія літератури

Роман — це складний за побудовою і великий за розміром епічний прозовий (зрідка — віршовий) твір, у якому широко охоплені життєві події та багатогранно змальовані персонажі.

Серед багатьох форм цього жанру вирізняють, зокрема, *історичний роман* — це епічна розповідь про давноминулі епохи, події, історичних осіб. Нерідко такі твори будуються як *романи-хроніки*, тобто події в них описано хронологічно послідовно.

Творячи «Чорну раду», П. Куліш брав за взірць історичні романи дуже популярного тоді в Україні В. Скотта. Та це тільки частковий вплив. Загалом же роман дуже оригінальний, самобутній. У тогочасній історичній прозі змагалися дві традиції: ♦ т. зв. «вальтерскоттівська», будована переважно на художньому домислі, фольклорному образі минулого; ♦ і «літописна», зорієнтована на достовірне відтворення історичних подій і постатей. П. Куліш сполучив ці дві традиції, уміло поєднав історичну й художню правду. У чому різниця між цими правдами?

За спостереженням ще давньогрецького мислителя Арістотеля, історія (як наука) має показувати те, що реально відбувалося, а література — те, що ймовірно могло відбуватися. Тобто узагальнені, витворені уявою автора літературні образи передають дух змальнованої епохи. Ось і в романі П. Куліша разом із реальними подіями Чорної ради розгортаються вигадані історії: стосунки між Череванями й Гвинтовкою, доля Кирила Тура, кохання Петра й Лесі тощо. Проте ці герої й ситуації не суперечать історичній правді, а наочніше представляють атмосферу тогочасного життя.

Історична основа твору. У романі змальована одна з найтрагічніших в історії України доба Руїни після смерті Б. Хмельницького (1657). Доти єдина й сильна

гетьманська держава почала занепадати, її розкололи на дві частини — Правобережжя й Лівобережжя. Почалася довга кривава боротьба за гетьманську владу. Основними претендентами на булаву були: на Правобережжі — Павло Тетєря, якого підтримувала Польща, на Лівобережжі — переяславський полковник Яким Сомко та кошовий отаман Запорозької Січі Іван Брюховецький.

На старшинській раді 1662 р. гетьманом було обрано Сомка, який намагався повернути державі недавню єдність, силу та незалежність, виступав проти польського й московського втручання у внутрішні справи України. До затвердження царем він залишався наказним гетьманом. Проте цар не затвердив Сомка, підозрюючи його в сепаратизмі.

Складна політична боротьба призвела до Чорної ради під Ніжином у червні 1663 р., на якій було скинуто Сомка й обрано гетьманом Івана Брюховецького. Чорною цю раду назвали тому, що в ній брала участь, крім козаків, ще й сільська та міська біднота (чернь).

Брюховецький завоював прихильність царських воєвод хитрощами й підкупом, народ піддурих обіцянками різних полегкостей. Ставши гетьманом, він жорстоко розправився зі своїми суперниками, зокрема стратив Сомка, а феодалське гноблення народу ще більше посилив. Проти Брюховецького, його старшини та царських воєвод вибухали повстання. Під час одного з них він був убитий.

Доба Руїни тривала до 1687 р., коли гетьманом Лівобережної України став І. Мазепа.

Джерела роману:

- ◆ козацькі літописи, зокрема «Літопис Самовидця» (який, до речі, саме П. Куліш першим дослідив і надрукував);
- ◆ народні історичні пісні й перекази;
- ◆ «Історія Русів» та інші праці українських, польських і російських істориків.

Тема, конфлікт і проблематика твору. *Тема* роману — змалювання подій попередніх й під час Чорної ради 1663 р., а ширше — створення узагальненого образу українського суспільства післябогданівського періоду.

Основний *конфлікт* — між патріотично-державницькими ідеалами й анархічними¹ та корисливими інстинктами.

Визначальні *проблеми* роману такі:

1. Дослідження причин занепаду держави Б. Хмельницького, перетворення України на Велику Руїну. Корені цієї трагедії П. Куліш цілком резонно знаходить насамперед в українському суспільстві. Основні винуватці:

а) козацька старшина, що, здобувши владу й багатство, починає паніти (Матвій Гвинтовка), немилосердно визискує простолюду, спричиняючи його класове обурення й бунтарство;

б) низове запорозьке козацтво, яке підбурює селянсько-міщанську чернь проти старшини («своїх шляхти», «кармазинників»);

в) названі в романі й зовнішні призвідники руйнації України — польські й московські колонізатори.

¹ *Анархізм* (із грецьк. *безвладдя*) — заперечення будь-якої державної влади, порядку, дисципліни.

2. Пошук тієї суспільної сили, яка спроможна згуртувати націю, відновити й зміцнити державу. Такою силою письменник вважає політично свідому, культурну частину козацької старшини, тобто національну еліту (адресатів Шевченкового «Посланія»).

Однак цій державницькій силі, яку в романі представляють гетьман Сомко й полковник Шрам, не вдалося відстояти завоювання Б. Хмельницького, вона зазнала поразки через егоїстичне владолобство, зрадництво, користолюбство іншої частини суспільної верхівки та внаслідок бунтарсько-грабіжницької агресивності озлобленої, одуреної «черні».

Отже, *центральна ідея* твору — утвердження думки про необхідність національної злагоди українців, про те, що провідною силою для розумної організації українського суспільства є його національна еліта (культурна, освічена, здатна до мудрого державотворення верства).

3. Наприкінці роману порушується ще одна проблема — суть людського щастя. Свої міркування автор передає словами кобзаря («Чоловіка Божого»), який бачить щастя *«не в гетьманстві»* (не у високих чинах), не в багатстві, славі, нагородах, а в праведному житті за принципами християнської моралі. Тут письменник підхоплює провідні ідеї філософії Г. Сковороди.

Ці визначальні питання деталізовано низкою конкретніших проблем: історична місія Запорозької Січі; козацтво й козацька честь; патріотизм і вірність присязі; складні відносини України з Московщиною й Польщею; кохання та родинне життя; дружба й побратимство; вірність і зрада; моральне самовдосконалення людини та ін.

Особливості композиції. Ідейний зміст, проблематику роману вичерпно розкривають уміло дібрана композиція та майстерно виписана система образів.

• *Завдання основного рівня*

1. Що таке *композиція* та *сюжет* епічного твору?
2. Скільки основних сюжетних ліній у романі «Чорна рада»?
3. Визначте основні етапи розгортання кожної сюжетної лінії (експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію та розв'язку).
4. Знайдіть у творі позасюжетні елементи (портрети, пейзажі, авторські відступи). З якою метою вони використовуються?

У ролі композиційного стрижня автор використовує романтичний мотив дороги (подорожі). Аж до центральної, кульмінаційної в романі події — Чорної ради — твір складається зі сцен зустрічей і зіткнень Шрама та його сина з окремими особами та групами людей — представниками городових козаків, селян, міщан, запорожців, дідичів, козацької старшини. Так ми ознайомлюємося з життям і суспільними позиціями різних верств і станів тогочасної України. Сюжет розгортається навколо центральної події — Чорної ради, що є кульмінаційною точкою в розвитку конфлікту.

Кадр із фільму «Чорна рада».
Реж. М. Засєєв-Руденко. 2000 р.

Кадр із фільму «Чорна рада».
У ролі Сомка (у центрі) —
О. Бондаренко

У романі паралельно розвиваються дві сюжетні лінії. Головна з них історична — Чорна рада. Широко подається передісторія цієї події, підготовка до неї. Проведення ради зображується стисло, у конкретних, бурхливих, масових сценах сутичок різних груп. В останніх розділах показані долі головних героїв після Чорної ради.

Друга сюжетна лінія — любовна, вона складніша за традиційний любовний трикутник: тут переплітаються стосунки Лесі, Петра, Сомка та Кирила Тура.

Образи твору. Надзвичайно різноманітна, багатоліка галерея образів роману. До речі, П. Куліш помітно збагачує художній психологізм української літератури, робить крок уперед — до багатозначності, ускладненості персонажів: Тур, Сомко, Брюховецький внутрішньо суперечливі, у різних ситуаціях поведуться по-різному, їхні вдачі змінюються. Усе це надає образам переконливості й достовірності.

Усі персонажі твору різко поділяються на дві групи: прихильників Сомка й прихильників Брюховецького.

Головний герой роману — вірний продовжувач політики Б. Хмельницького, наказний гетьман **Яким Сомко**. Саме він виступає носієм авторської ідеї.

Сомко наділений ідеальними рисами народного героя — лицарством, мужністю, шляхетністю, доброзичливістю. Він проводить тверду, продуману державницьку лінію — намагається сильною рукою об'єднати українські землі в потужну державу, рівну серед інших. Орієнтиром у державотворенні для Сомка є традиція славних прасурів — Ярослава Мудрого й Володимира Мономаха.

• *Завдання основного рівня*

1. Перечитайте в розділі VI уривок від слів «Увійшли у світлицю, а там уже все готове...» до слів «Годі вже про великі діла». Як характеризують репліки Сомка його самого та його світогляд?
2. Пригадайте епізод, коли Тур намагається звільнити ув'язненого гетьмана (розділ XVI). Про що свідчить поведінка Сомка в цій сцені?

Кадр із фільму
«Чорна рада». У ролі Петра —
К. Шафоренко

Загибель Сомка символічна, вона засвідчує про початок винищення національної еліти, а відтак — початок Великої Руїни України, яка триватиме й у Кулішеву добу, і далі.

Найближчий однодумець і соратник Сомка — паволоцький полковник **Іван Шрам**. Він — уособлення патріотично-героїчних сил української нації.

Шрам загартований, «пошрамований» у жорстоких битвах. Він сподвижник Б. Хмельницького, і в післябогданівську добу залишався активним діячем. Ось і зараз, незважаючи на свої «літа й рани», вирушає в дорогу, бо «*треба Україну рятувати*».

Шрам — освічена людина (навчався в Київській братській школі), збагачена життєвим досвідом, наділена державним розумом. Два його старші сини полягли в боях за Україну під час Хмельниччини; третього (Петра) також виховав патріотом рідного краю.

Шрам робить усе для того, щоб обидві частини розчахнутої України об'єдналися під міцною владою мудрого й шляхетного гетьмана Сомка.

Гнівно дорікає полковник тій частині можно! владних українців, що забувають або зраджують інтереси Батьківщини, засуджує також народні бунти, затурканість «черні».

Смерть Шрама (який символізує цілу верству свідомих, активних патріотів) — один із трагічних наслідків Чорної ради, свідчення національної катастрофи. Однак живим залишається **Петро Шраменко**. Цей молодий, сміливий, достойний козак та його Леся символізують незнищенність нашого народу, звільнення та розквіт України в майбутньому.

- *Завдання основного рівня.* Дайте характеристику Петра Шраменка й Лесі у вигляді рольової гри. Готуючи виступи, скористайтеся планом.

1. Про автора, який створив мене, і твір, у якому я «живу».
2. Хто я? Мій портрет.
3. Як позначився вплив родини на виховання й становлення моєї особистості?
4. Що я люблю й що ненавиджу в цьому світі?
5. Мої друзі та подруги. Які життєві уроки вони мені дали?
6. Чи маю ідеал, яка моя мета в житті?

Курінний отаман **Кирило Тур** — найяскравіший романтичний образ національного героя в романі. Він утілює могутній, волелюбний, лицарський дух запорозького козацтва, української нації в цілому. П. Куліш створив цей образ на основі народних переказів, легенд, історичних пісень і дум про запорожців, зокрема про козака Мамаю, козаків-характерників (тобто чарівників).

Кирило — ніби справжній тур, неприборканий і загадковий. Його вчинки відчайдушні, непередбачувані, неймовірні, характер складний і суперечливий. То він, як «шибайголова» й «паливода», викрадає наречену в Сомка, то йде на явну смерть заради визволення гетьмана з темниці.

Мова Тура багата жартами, примовками, афористичними висловами, фразами з дум і пісень.

У центрі другої групи персонажів — **Іван Брюховецький**. Основна його риса — державно-політичний авантюризм¹ Цей образ створено за принципом

Кадр із фільму
«Чорна рада».
У ролі Лесі — Р. Щоголева

Кадр із фільму «Чорна рада».
У ролі Кирила — М. Боклан

¹ *Авантюра* (із фр. *aventure* — пригода) — ризиковане, сумнівне діяння, часто з корисливими, безчесними намірами, розраховане на випадковий успіх.

сатиричного «зривання масок», тобто розкриття справжньої суті, замаскованої під благопристойністю натури.

Брюховецький зображений як антипод, протилежність Сомка. Якщо в Сомка «душа щира, козацька», лицарська, то Брюховецький хитрий, підступний, мстиливий і жорстокий. Владу запорозького кошового, а потім і гетьмана Лівобережної України він здобуває не заслугами, а підкупам, інтригами, обманом.

Щоб посилити антипатію читача до Брюховецького, автор вдається до таких епітетів, як «гадюка», «нищий Іванець», «безбожний харцизяка»¹, «нечестивий пройдисвіт».

• *Завдання основного рівня*

1. Простежте, яка зовнішність, поведінка й мова Брюховецького до й після ради. Про що це свідчить?
2. Як характеризують Брюховецького інші персонажі?

Так само негативно охарактеризована в романі та старшина, що підтримує Іванця. Усе це корисливі пройдисвіти, які заради утвердження своєї влади над народом, за привілеї та багатство ладні служити будь-кому й чинити найбрудніші злочинства (з найбільшою повнотою це виявляється в образі Матвія Гвинтовки).

Досить критично змальовує П. Куліш у романі й простолюду (городян, п'яних косарів, Тараса Сурмача, чернь на раді). Адже це саме він обрав на Чорній раді не Сомка, а Брюховецького — не того, хто дбав про мир і добробут, а підступного негідника й здирника, що потім зробив життя того ж таки простолюду нестерпним.

Чому так сталося? Через людську затурканість, невміння відрізнити розум від хитрості. П. Куліш із прикрістю зауважує, що дуже часто народ, дбаючи про мале (елементарні засоби до існування, дрібні одномоментні вигоди), забуває про велике (чесність і міцність влади, здатної забезпечити розвиток держави й достойне, заможне життя). Це — так звана психологія «личаків»²: голосувати за того, хто більше пообіцяє.

Що ж протиставити Руїні, тобто недалекоглядності народу й зажерливості нищих і підступних можновладців? Те, що протиставляють Сомко, Шрам, Тур, — козацьку честь і самопожертву. Вони віддають своє життя за мир і спокій у ріднім краї. Для них захищати все чесно, порядне, жити для України — це природний стан, закон буття. Лише тоді, коли таких людей в Україні буде достатньо, Руїна припиниться.

• *Завдання основного рівня*

1. Попрацюйте в парах: один учень має називати риси характерів Шрама, Петра, Лесі, Тура, а інший ілюструватиме їх відповідними епізодами з тексту.
2. Складіть сенкани про образи Сомка та Брюховецького, Петра та Кирила. Нагадаймо, що сенкан — це вірш (текст) із 5 рядків: 1 — іменник; 2 — два

¹ Харцизіз — розбійник, грабіжник.

² Личакі — селянське взуття з липи; переносно — так називали найубогіший, найзалурканіший простолюду.

прикметники; 3 — три дієслова; 4 — фраза з чотирьох слів, бажано прислів'я; 5 — синонім-характеристика до іменника з першого рядка.

3. Обґрунтуйте тезу про те, що кобзар у романі — воїн Божий, ходяча совість народу.

Ознаки романтизму у творі. «Чорна рада» — це яскравий зразок українського романтизму. Як же виявляється цей стиль у романі?

1. Автор ставить перед собою й успішно виконує завдання — дати живий повнокровний образ України середини XVII ст. й досягнути дух змальовуваної доби, її неповторність, місце в ланцюгу української історії.

2. Письменник не оминає, а навпаки, підкреслює суперечності, антитези дійсності, показує й відворотні явища, і різні, часом, негативні українські характери, різні класи з різними інтересами, порівняннями, ідеалами.

3. З вітчизняної історії автор добирає епізод вельми романтичний (вирішальний, трагічно-напружений, переповнений карколомними подіями й зигзагами людських дол). Відтворюється цей епізод у химерному переплетінні захоплюючих пригод, зіткненні сильних особистостей, суспільного й особистого, обов'язку та пристрастей.

4. У творі представлені характери яскраві, виключні, основну увагу автор зосереджує на розкритті їхньої психології, ставить їх у найтяжчі ситуації межового вибору, аби в такий спосіб виявити справжню їхню суть.

5. Мова твору насичена історизмами й архаїзмами, вишукана й багата. Автор дбайливо зібрав і використав колоритні народні вирази, що зникали вже в його час (*недруг отчизний, недоляшки, доскочив скарбу, сів хутором*). Дійові особи вживають і вульгаризми (*«гарбуза втелющить»*). Отже, маємо характерне для романтики прагнення витворити мову для «повної літератури» (задіяти різні мовні пласти, передати мову всіх верств і сфер життя).

6. Роман прийнятий духом символізму: за картиною бурхливих подій і боротьби різних людей автор бачить щось глибше, загальне, боротьбу «правди і кривди». Символічні в нього й співи кобзаря: пісні його «як чари», він сліпий, як Гомер, і «бачить те, що видючий зроду не побачить». Символічна й постать такого приземленого І. Брюховецького — він уособлює демонічне спокусництво, його згубна агітація подібна до якихось «чар». Символічні краєвиди — ніч, від якої «думка розжевріє, як від Божого Слова», «Київ-Єрусалим». Символічні й постаті запорожців, що, при всій їхній реальній масивності, «як той сон», бо їм *«усе... дурниця: чи жити, чи вмерти...»*. Назва твору також прочитується як символ: рада чорна не тільки тому, що в ній бере участь простолюд, — вона чорна, бо започаткувала Руїну, бо на ній перемогли чорні сили.

7. Автор показує історію, повсякденне життя з романтичною (конкретніше — християнською) іронією — ніби гру, «суету суєтствій». Цю позицію демонструють по-своєму й Божий чоловік, і запорожці. Навіть запорозька гульня — вираз *«безпечного та якогось смутного»* погляду на світ: *«гуляли вони й гульнею доводили, що все на світі суєта»*, бо *«козацької душі і весь світ не поповнив би... Тільки один Бог може її сповнити»*. Життя *«помаже по губах медом, ти думаєш: отут-то щастя! Аж глянеш — усе одна омана»*. Усе, крім вищого суду над людськими вчинками, крім останнього вироку злу, який П. Куліш висловлює устами Божого

чоловіка: «Іванця Брюховецького Господь уже покарав, а праведному чоловікові якої треба нагороди? Слави треба мирові, а не тому, хто славен. Мир нехай навчається добру, слухаючи, як оддавали життя за людське благо, а славному слава в Бога!»

Роман «Чорна рада» відразу набув надзвичайної популярності серед читачів і відіграв значну суспільну роль. Він сприяв зростанню національної самосвідомості українців, посилював інтерес до нашої багатой історії.

• *Судження. Т. Шевченко* (з листа до П. Куліша, 1857 р.): «Спасибі тобі Богу, милий друже мій великий, за "Чорну раду". Я вже її двічі прочитав, прочитую й третій раз. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував "Чорну раду" по-нашому... Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов...»

• *Завдання основного рівня*

1. У чому полягає велич і суперечливість постаті П. Куліша?
2. Доведіть, що «Чорна рада» за жанром є саме історичним романом-хронікою.
3. Пригадайте, у яких творах Т. Шевченко висловлює схожі з Кулішевими думки про недалекоглядність народу та захланність і зрадливість вищих верств. Прочитайте відповідні цитати з «Кобзаря».
4. Порівняйте «Чорну раду» та «Айвенго» В. Скотта й «Тараса Бульбу» М. Гоголя. Що спільного й відмінного в проблематиці, композиції, образній системі цих творів?
5. Який символічний зміст ви вбачаєте в картині О. Шупляка «Козацька могила»? З якими ідеями «Чорної ради» суголосний цей зміст?
6. Як саме проблематика й образи роману перегукуються з нашою сучасністю?

1. Підготуйте невеликий усний виступ на одну з тем: «Багатство художньої мови "Чорної ради"»; «Якою постає українська нація зі сторінок "Чорної ради"».
2. Подивіться художній фільм «Чорна рада» (адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=Bo2AXuwvhs0>) режисера М. Засеева-Руденка. Простежте, чим відрізняються сюжети фільму й роману. Які епізоди й чим вас найбільше вразили, схвилювали? Як кінематографічні прийоми доповнюють, увиразнюють характери головних персонажів?
3. Уявіть себе на Чорній раді 1663 р. Якими б були ваші дії?

Радимо прочитати

1. *Куліш П.* Твори: У 2 т. — К., 1989.
2. *Зеров М. П.* Куліш: «Чорна рада» // Зеров М. Твори: У 2 т. — Т. 2. — К., 1990. — С. 196–204.
3. *Чижевський Д. П. О.* Куліш — український філософ серця // Філософські твори: У 4 т. — К., 2005. — Т. 2.
4. *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: У 2 т. — К., 2007.

Сутність напрямку. У повсякденному мовленні слова *реаліст*, *реалізм* означають «тверезий», «практичний тип мислення» на протизвагу ідеалістичному, мрійливому. У мистецтвознавчий обіг цей термін увели французькі критики в 1820-х роках на означення «нової школи» у малярстві й літературі.

- *Судження.* Суть реалістичної манери письма точно розкрив один із найвизначніших її майстрів **І. Нечуй-Левицький**: «Реалізм потребує, щоб література була одкидом правдивого, реального життя, похжим на одкид берега в воді, з гóродом чи селом, з лісами, горами й усіма предметами, котрі знаходяться на землі. Реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалося правдиве життя, хоч і тонке, похже на мрію, як сам одсвіт».

Новий напрям був послідовною протилежністю романтизмові. На кожную тезу попереднього стилю він відповідав своєю антитезою. Реалізм зосередився на найзлободенніших (хоч і прозаїчних) проблемах повсякдення. Якщо романтик зосереджував основну увагу на внутрішньому світі людини (на інтимному, родинному, духовному, містичному), то для реаліста стає визначальною проблема взаємин людини й суспільного середовища, впливу соціально-економічних обставин на формування характеру особистості. Звідси — визначальні *ознаки реалізму*:

- ◆ **раціоналізм**: світоглядною основою напрямку знову стає теорія просвіченості, тогочасні досягнення природничих і суспільних наук. На перше місце в мистецтві виходить пізнавально-аналітичне;

- ◆ **життеподібність**: прагнення відтворювати повсякденне життя у формах самого життя, зображення сучасного, конкретно-історичний підхід до явищ дійсності, точні, життеподібні деталі тощо;

М. Пимоненко. Сінокіс. 1900 р.

*М. Ярошенко. Кочегар.
1878 р.*

◆ пояснення характеру, учинків персонажа насамперед його соціальним походженням і становищем, умовами повсякденного життя, впливом оточення;

◆ типізація: знаряддям відтворення й дослідження світу в реалізмі стає тип (у романтизмі таким знаряддям був символ). **Тип** — це образ, у якому поєднані найхарактерніші спільні риси, вияви певної групи явищ дійсності.

Серед найвидатніших зарубіжних письменників-реалістів — французи О. де Бальзак, Е. Золя, А. Франс, Р. Роллан, А. Барбюс; англійці Ч. Діккенс, Б. Шоу; росіяни Ф. Достоевський, Л. Толстой; американець (США) Марк Твен; німці Г. Манн і Т. Манн; полька Е. Ожешкова та ін.

Український реалізм. Письменства різних націй збагатили цей напрям своїми неповторними варіантами.

Який же український варіант реалізму? Реалістичний тип світосприймання надто чужий нашій літературі, емоційній, романтичній українській душі. Тому український реалізм вирізнявся специфічними емоційно-сентиментальними ознаками. Разом з ним у письменстві до 90-х років ХІХ ст. продовжувала існувати ціла школа «пізніх» романтиків: Я. Щоголів, Л. Глібов, С. Руданський, О. Стороженко. Та й практично в усіх реалістів час від часу проривалися широко романтичні твори або мотиви.

До речі, зауважмо: коли у Франції реалізм започаткував О. де Бальзак ще наприкінці 1820-х років, у Росії цей напрям досягнув розквіту вже в другій половині 1840-х, то в Україні він з'явився лише на межі 50–60-х років.

С. Васильківський. Весняний день. 1883 р.

У вітчизняній літературі другої половини XIX ст. утвердилося кілька течій напрямку — ♦ *революційний реалізм* (у П. Грабовського, М. Павлика, деяких творях Б. Грінченка, ранніх І. Франка, Лесі Українки); ♦ *натуралізм* (в окремих творях І. Франка та Панаса Мирного). А найяскравіше представлений ♦ *побутово-просвітницький реалізм*. Видатні його творці — Марко Вовчок, А. Свидницький, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, М. Кропивницький, М. Старицький, Б. Грінченко, а також І. Франко й М. Коцюбинський у ранній творчості. Представники цієї течії в основному зображували родинні, виробничі, соціальні стосунки героїв, зосереджувалися на морально-етичній проблематиці. Показуючи кричущі вади суспільства, вони наголошували, що шлях до порятунку — це духовне вдосконалення, освіченість, культура, добропорядність. Яскравою ознакою течії є, зокрема, *етнографізм* — особливо докладне змалювання національного колориту українського народу — побуту, звичаїв, обрядів, вірувань.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте трагікомедію І. Карпенка-Карого «Сто тисяч», яку ви вивчали у 8 класі, і повість «Тарас Бульба» М. Гоголя. Який із цих творів романтичний за стилем, а який — реалістичний? Відповідь обґрунтуйте якомога докладніше. Назвіть ознаки реалізму в картинах М. Пимоненка «Сінокіс» і М. Ярошенка «Кочегар».

Українська література доби реалізму розвивалась у складних історичних обставинах: нація перебувала в колоніальній залежності від двох імперій: більшість наших етнічних територій належала Росії, а Галичина, Буковина й Закарпаття — Австро-Угорщині.

У Петербурзі, Києві та багатьох інших містах ще від кінця 1850-х років — з метою протистояти імперському зросійщенню — почали створюватися так звані *громади*. Це були об'єднання українських інтелігентів, які боролися за національне відродження, вели українознавчі дослідження, видавали книжки, намагалися започаткувати національну освіту, зберігали рідну мову й відновлювали давні традиції.

♦ Київську громаду створили професори й студенти університету, учителі, інші свідомі українці. На початку 1860-х вона налічувала близько 300 осіб з усіх суспільних верств; окрім українців, туди входили також поляки, німці, євреї, росіяни. Громадівцями були видатні науковці, митці, громадські діячі — В. Ан! тонівич, М. Драгоманов, П. Чубинський (автор гімну «Ще не вмерла України...»), композитор М. Лисенко, М. Старицький, археолог Ф. Вовк і багато інших. ♦ У Чернігові створення громади ініціювали такі славетні українці, як О. Марківч, Л. Глібов, у Полтаві — Панас Мирний та О. Кониський (письменник, автор першої ґрунтовної біографії Т. Шевченка, а також духовного вірша України «Боже великий, єдиний...»), у Харкові — О. Потебня (усесвітньо відомий професор-філолог), В. Мова (знаний поет), у Єлисаветграді — брати Тобілевичі.

Налякана розмахом національно-культурного відродження, російська влада оголосила війну всьому українському. Ганебні Валуєвський циркуляр і Емський указ фактично поставили під заборону всю національну культуру.

Валуєвський циркуляр підписав міністр внутрішніх справ Росії П. Валуєв **1863 р.** Згідно з Валуєвським циркуляром, «позволялись к печати только произведения на малороссийском языке, принадлежащие к области изящной литературы»; усі інші видання, у тому числі освітнього й релігійного змісту, заборонені. Найзнаменитіша фраза циркуляра — «никакого отдельного малороссийского языка не было, нет и быть не может».

Секретний циркуляр зробив свою лиху справу: 1866 р. українською мовою не було видано жодної книжки. Письменники, активні діячі українського культурного руху зазнали переслідувань, багатьох із них вислали з України.

Емський указ підписаний царем Олександром II у травні **1876 р.** Цим указом заборонялося друкувати будь-які книжки, навіть тексти до музичних нот, «на малороссийском наречии»; увозити в Російську імперію україномовні видання з-за кордону; ставити театральні п'єси по-українськи (цю заборону знято 1881 р.); улаштовувати концерти з українськими піснями; викладати українською мовою в початкових школах. За цим указом, зокрема, було ліквідовано Громади, звільнено проукраїнських професорів Київського університету. Документ так і не був скасований офіційно, але фактично втратив чинність лише під час Революції 1905 р.

За умов нищення українського слова (письменства, журналістики, книгодрукування тощо) у Наддніпрянщині посилилася роль Галичини: саме там почала бурхливо розвиватися видавнича справа. Чимало громадівців (зокрема, професори М. Драгоманов, Ф. Вовк) мусили емігрувати за кордон, де продовжили свою діяльність. У Женеві М. Драгоманов на кошти Громади організував видання творів українською мовою. Не припинявся національний рух і на Батьківщині. З 1889 р. значна частина громадівців об'єдналася навколо новоствореного журналу «Киевская старина», який вимушено видавався по-російськи, але був цілком присвячений українській тематиці. Згодом громадівський рух очолювали М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко й інші знані українці.

Справжнім культурним центром українства в цей час стає Львів. Тут засновано 1868 р. товариство «Просвіта», 1873 р. — Наукове товариство імені Шевченка (фактично — українську академію наук).

Культурно-освітню роботу поживають численні драматичні та музичні гуртки, бібліотеки. У Львові виходять друком журнали «Правда», «Зоря», «Життя і слово», газета «Діло» та ін. У цих виданнях друкують свої твори письменники обох частин України.

Будинок «Просвіти»
у Львові.

МАРКО ВОВЧОК (1833–1907)

Живу і мислю думою одною
про ті світлі часи, коли людина
стане володарем своєї долі,
свого щастя.

Марко Вовчок

Марко Вовчок — літературний псевдонім Марії Вілінської. Вона була непересічною, надзвичайною особистістю — і як жінка, і як письменниця. Багато незрозумілого й таємничого залишилося після неї. Нею захоплювалися Т. Шевченко, П. Куліш, І. Тургенєв, Д. Писарєв, О. Герцен та інші видатні чоловіки того часу, а багатьох жінок вона чомусь дратувала. Марко Вовчок була зіркою петербурзьких салонів, стала прототипом Анни Одинцової з тургенівського роману «Батьки і діти». Брала участь в антисамодержавному русі, спілкувалася з політемігрантами. Будучи росіянкою, досконало вивчила українську мову, пізнала національну душу й стала класиком нашої літератури, а потім чомусь на багато літ відійшла в тінь. Залишила також помітний слід у російській і французькій літературах.

Марія Олександрівна Вілінська народилася 22 грудня 1833 р. у маєтку Єкатерининське Орловської губернії (тепер Липецька область, Росія). Мати походила зі збіднілого дворянського роду. Батько, армійський майор, відбував службу на Орловщині, походив, очевидно, з українсько-польської шляхти. У всякому разі мову українську знав. Любив співати українських пісень і дідусь по матері. Так закладалися ще генетичні основи майбутнього захоплення Марії Олександрівни Україною.

Вихованням і навчанням Марії та її братів спочатку займалася мати — учила їх читати й писати, грати на роялі, французької мови. Родина жила в злагоді й достатку. Проте дівчинці ще не виповнилося й семи років, як батько занедужав, а не! вдовзі й помер.

Мати побоялася залишатися сама з трьома дітьми й необдумано та поспішно вийшла заміж за вродливого унтер-офіцера Дмитрієва. Це був затятий картяр і пияк. Він жорстоко знущався з дружини та нерідних дітей, а кріпаків узагалі тероризував по-звірячому, за людей не вважав.

1845 р. Марію віддали вчитися в приватний пансіон для шляхетних дівчат у Харкові, в Україні. Тут вона вперше захопилася українськими піснями, мовою, відчувши серцем її мелодійність і красу. Допитлива дівчина дуже серйозно ставилася до навчання, досконало оволоділа французькою мовою, самотужки вивчила польську, завдяки читанню значно розширила ерудицію. У пансіоні вчителі дивилися на вбогу ученицю Вілінську холодно й зверхньо, а ще дошкульним було зневажливе, глумливе ставлення багатих зарозумілих учениць.

Опанас Маркович

Після навчання в пансіоні в сім'ю вітчима дівчина повертатися не захотіла. Улаштувалася в Орлі в знатній родині своєї тітки К. Мордóвиної вихователькою дітей. Тут познайомилася з відомим українським етнографом і фольклористом Опанасом Маркóвичем, який відбував в Орлі заслання за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. 1851 р. проти волі тітки одружилася з ним і виїхала в Україну. У пошуках заробітків подружжя часто переїжджало — з Чернігова до Києва, а потім до Немирова на Вінниччині.

Під впливом чоловіка Марія захопилася збиранням українського фольклору, тісно спілкуючись із простим народом, добре опанувала його мову, побут, звичаї, а незабаром почала писати твори з народного життя.

Прочитавши перше оповідання дружини «Сестра», Опанас був просто вражений художньою майстерністю, життєвістю змісту, красою й багатством мови. Заохочуючи Марію до подальшої літературної праці, він створив їй належні умови: звільнив від будь-яких побутових клопотів, спеціально найняв у селі хатину. Перечитував усе нею написане, редагував, робив зауваження, давав поради. Якби не Маркович, то чи й стала б росіянка Вілінська видатною українською письменницею?

У січні 1857 р. Марковичі надіслали перші оповідання П. Кулішеві, який тоді створив у Петербурзі друкарню. Видатний письменник захоплено сприйняв ці твори, відредагував їх і скомпонував у збірку під назвою «Народні оповідання Марка Вовчка».

Книжка була підписана псевдонімом Марко Вовчок. Походження та значення цього псевдоніма — ще одна таємниця письменниці. Існує кілька версій, усі вони видаються вірогідними та доповнюють одна одну.

1. Це поділене навпіл і дещо змінене прізвище за чоловіком МаркоВовчка.
2. За сімейними переказами, рід Марковичів походив від козака Марка, якого прозвали Вовком за його сувору вдачу.
3. Це натяк на твердий, замкнутий, сільський і непоступливий характер Марії.
4. Ім'я Марко дуже поширене в Україні, зокрема довкола Немирова, як і прізвища Вовк, Вовченко, Вовчок. По шляху з Немирова на Брацлав є аж два села з такою назвою. Можливо, псевдонім символізує, уособлює узагальнене поняття «оповідач з народу».

Книжка відразу викликала жвавий інтерес українських і російських читачів, принесла авторці літературне визнання. Зокрема, появу нового яскравого таланту вітав Т. Шевченко в поетичному посланні «Марку Вовчку». У цей же немирівський період була написана й повість «Інститутка».

Марія пробувала також писати й по-російськи. Як не переконував чоловік, що дар її український, що тільки в українській літературі вона зможе створити щось достойне, дружина вперто стояла на своєму.

Згодом з'явилася збірка «Рассказы из русского народного быта» («Оповідання з російського народного побуту»). Найвідомішими серед творів збірки стануть оповідання «Маша», «Игрушечка», «Надежда», «Саша». І все ж це буде блідий відбиток українських «народних оповідань». Справді, літературний талант не може бути двомовним...

• *Судження. І. Франко:* «Хто читав українського Марка Вовчка, той, хоч би який запеклий теоретик, напевно стоятиме під впливом чару й розкішності його чудової мови. У московських творах Марка Вовчка на дивне диво зовсім навпаки: мова ординарна, безбарвна, неорганічна мішанина людської (народної. — В. П.) великоруської з мовою канцелярії та школи... Так і чуєш, читаючи ті оповідання, що вони неначе переклади з якоїсь іншої мови, рідної й натуральної мови авторки».

Молоду письменницю приваблювала столиця — літературні журнали, салони, культурне, світське життя, — тим паче тепер, коли переконалася в непересічності свого таланту. Отож на початку 1859 р. Марковичі прибули до Петербурга. Тут познайомилися не тільки з місцевими українськими, а й з російськими та польськими письменниками. Зокрема з І. Тургенєвим. Цей видатний російський письменник віртуозно переклав російською «Народні оповідання», а далі й «Інститутку», увів Марію Олександрівну в найелітарніше російське літературне середовище, щоправда усіяко відгороджував її від українського.

У Петербурзі ж таки збулася давня мрія Марка Вовчка — зустріч з Т. Шевченком. «Народні оповідання» П. Куліш надіслав Тарасові Григоровичу ще в Нижній Новгород. Т. Шевченко щиро захопився збіркою, назвав її «натхненною книгою». А коли приїхав у Петербург, то захопив членів «Громади» зібрати гроші та зробити подарунок молодій письменниці. На зібрані кошти Тарас Григорович купив золотий браслет і разом з поезією «Сон» («На панщині пшеницю жала...») надіслав у Немирів Марії Олександрівні.

Одразу ж по приїзді Марка Вовчка в Петербург Т. Шевченко зустрівся з нею приязно, захоплено — як з давнім, щирим другом. Не могли наговоритися, адже мали дуже багато спільного й у поглядах, і в характерах. Через кілька днів Тарас Григорович написав елегію-присвяту «Марку Вовчку», у якій назвав молодую письменницю «кротким пророком і обличителем жестоких людей неситих», своєю «силою молодою», своєю донею. Коли в 1860 р. вийшов другим виданням «Кобзар», то ця книжка була присвячена Маркові Вовчкові. Крім того, на титульній сторінці подарованого примірника автор написав: «Моїй єдиній доні Марусі Маркович і рідний, і хрещений батько Тарас Шевченко». Між тогочасними українськими письменниками з такою великою силою й мужністю кріпацьке зло викривала тільки вона, продовжуючи традиції Т. Шевченка в цій боротьбі.

До її творів поет ставився з великою пошаною. Сприймав їх як «поезію в прозі». Коли йому запропонували редагувати твори Марка Вовчка, поет навідріз відмовився: «Як можна до цього доторкатися! Це для мене джерело істини й краси!» Марко Вовчок присвятила Т. Шевченкові повість «Інститутка» і казку «Чортова пригода». Усе життя берегла як найдорожчу святиню подарований ним золотий браслет.

Серйозно захворівши, Марко Вовчок навесні 1859 р. у супроводі чоловіка й сина та ще в товаристві І. Тургенєва їде на лікування до Німеччини. Там зустрічається з Менделєєвим, Сеченовим, іншими світилами російської науки, зав'язує листування з О. Герценом — найвидатнішим борцем з російським самодержавством, політемігрантом, видавцем журналу «Колокол». Восени зустрічається з ним у Лондоні. Відтоді активно поширює герценівські нелегальні видання, пересилає в «Колокол» матеріали з України та Росії.

Щодалі більше давалася взнаки скрута. Єдиним прибутком родини були гонорари з Петербурга за нові Маріїні публікації. Чоловік рвався в Україну —

боліла душа за рідним краєм, також не міг спокійно жити на утриманні дружини, крім того, гнітив сімейний розлад. У цьому винен був і закордон, і численні «доброзичливі» та «друзі», і надзвичайно різні, непоступливі вдачі обох. Опанас Маркович сам повертається в Петербург, а незабаром — на Батьківщину, оселяється в Чернігові. Фактично це було розлучення, хоча Марія та Опанас продовжували листуватися, зберігали досить дружні стосунки. Навіть після того, як у Марковича з'явилася нова родина, він, як тільки міг, допомагав колишній дружині й синові — практично до кінця свого життя.

За кордоном Марія Олександрівна вивчила кілька мов. Маючи рідкісну пам'ять і тонке чуття фонетичних особливостей кожної мови, у Німеччині вона говорила як німкеня, у Франції — як французенка, в Італії — як італійка; без акценту, вільно розмовляла польською та англійською.

Попри всі складнощі й негаразди, Марко Вовчок продовжувала активно писати. Нові твори пересилала в «Основу» та інші петербурзькі журнали. У цей час були написані українською мовою «Ледящиця», «Лимерівна», «Три долі», російською — «Глухой городок», «Червонный король», «Тюлевая баба» тощо; багато перекладено зарубіжних авторів — Ж. Верна, В. Гюго, Г. К. Андерсена, Дж. Грінвуда й інших...

Якою була Марко Вовчок? За спогадами І. Тургенєва, вона не вирізнялася особливою вродою, але була висока, статурна, з довгою русою косою, яку заклала короною довкола голови, мала чудові, незвичайної глибини сірі очі й уміла одягатися зі смаком, володіла даром «підкоряти людей і робити з ними, що сама хотіла». Була натурою мрійливою, самозаглибленою (це добре видно зі щирих листів до чоловіка), а також замкнутою, дуже вольовою, незалежною, категоричною, поводитися стримано, холодно, аристократично.

У цій жінці було щось таке, що примушувало захоплюватися нею майже всіх знайомих чоловіків. Можливо, дивовижне поєднання зовнішньої беззахисності, граційності з внутрішньою рішучістю й самостійністю, відточеним, критичним інтелектом разом із житейською беззахисністю, наївністю, щиросердною чутливістю (не випадково ж Т. Шевченко назвав її «кротким пророком»).

До чоловіків ставилася прихильно, дружелюбно, але як тільки вони починали розчаровувати її або посягати на самостійність — різко, безоглядно розривала з ними стосунки. Наприклад, припинила дружбу з П. Кулішем, коли помітила його самозакоханість і пиху. До речі, «гарячий Панько» так і не простив цього Марії, бо вона виявилася єдиною жінкою, що залишила його. У відповідь він відмовився видавати її твори. А ще пізніше висловив здогад (можливо, і цілком щирій), що Марком Вовчком, тобто автором «Народних оповідань» та «Інститутки», був О. Маркович, а не М. Вілінська. На основі листів і творів Марії Олександрівни, зокрема й написаних після смерті чоловіка, І. Франко й інші авторитетні науковці досить аргументовано довели, що цей здогад безпідставний. Однак сумнів озивається в читацькому середовищі й донині...

Дуже багато зробив для Марії І. Тургенєв, але будь-які стосунки з ним письменниця припинила, коли помітила в образі Базарова з роману «Батьки і діти» злісну карикатуру на недавно померлого критика М. Добролюбова, який був фанатично відданий літературі.

Справді, ця жінка безоглядна й у захопленнях, і в розчаруваннях, але жила повноправним життям і завжди залишалася собою.

• *Судження. М. Томенко* (сучасний український політолог і культуролог): «Марко Вовчок... не була фатальною жінкою. Вона намагалася зрозуміти саму себе, збагнути, що вона хоче від життя, а чоловіки були важливими для неї лише тоді, коли не заважали пізнавати світ і саму себе».

За кордоном Марко Вовчок серйозно взялася за історичну прозу з української минувшини («Сава Чалий», «Гайдамаки»). Отже, і на чужині письменниця зберегла любов до України.

Особливо вдалою виявилася повість-казка «Маруся».

В основі твору — події, пов'язані з Андрусівським перемир'ям 1668 р., коли дві країни-хижачки Польща та Росія розчахнули живе тіло України по Дніпру: Правобережжя знову потрапило під гніт Речі Посполитої, а Лівобережжя — Московії. Готуючись до написання «Марусі», Марко Вовчок виробляла історичну концепцію, опрацювала дуже багато матеріалу. Письменниця мріяла видати історію України для дітей, а робота над такою книжкою дала поштовх до народження «Марусі».

Сюжет твору захопливий і драматичний. Запорожець-посланець, видаючи себе за сліпого бандуриста, пробирається із Січі через польські й московські заслони до Чигирини й Гадяча, аби домовитися з козаками про спільне повстання проти загарбників. Його супроводжує дівчина Маруся. Попри небезпечні випробування, запорожець здійснив свою місію — переконав право- й лівобережних українців спільно піднятися на бій за свободу.

Умовним гаслом до початку повстання обрано червону хустину. Умираючи від тяжких ран, козак попросив Марусю передати хустину селянинові-зв'язковому. Не раз ризикуючи життям, виявляючи дивовижну кмітливість і силу духу, дівчина майже дісталася до умовленого місця. Та неподалік її застрелив ворог. І все ж Маруся виконала завдання: незабаром її тіло знайшов селянин і забрав хустину.

Отже, Марко Вовчок створила яскравий образ молоді патріотки, справжньої українки, яка заради Батьківщини пожертвувала життям. Не випадково французи називали Марусю «українською Жанною д'Арк».

М. Ларін. Ілюстрація до повісті «Маруся». 2015 р.

Перекладена французькою мовою, повість набула широкої популярності. Починаючи з 1875 р., вона понад 20 разів була надрукована окремою книжкою, стала улюбленим твором французьких дітей, отримала нагороду від Французької академії, була рекомендована міністерством освіти для шкільних бібліотек. У паризьких школах «Маруся» входила до числа тих книжок, якими наприкінці навчального року нагороджували найкращих учнів.

Після восьми років закордонного життя Марко Вовчок повертається в Росію й майже 10 років мешкає в Петербурзі, співпрацює в журналах «Отечественные записки» і «Русское слово», багато пише (переважно російською мовою), перекладає твори французьких авторів, зокрема всі романи Ж. Верна.

Трагічно склалося особисте життя жінки: ще за кордоном вона закохалася в юриста й публіциста С. П'ассека. Але їхнє щастя тривало недовго — 1867 р. коханий помер на руках у Марії від туберкульозу.

Д. Писарев

домовиною, а під час похорону побивалася так, що не могли стримати сліз навіть суворі чоловіки.

Особливо складними для письменниці виявилися 1870-і роки. Надії на визнання в російській літературі не справдилися. Треба було тяжко працювати над перекладами заради шматка хліба.

1878 р. Марія Олександрівна вдруге взяла шлюб із морським офіцером Михайлом Лоббач-Жученком. Молодший на 17 років, чоловік оточив Марію любов'ю та турботою. У щасливому шлюбі вони прожили три десятиліття. Після відставки Михайло став чиновником. Родина мешкала в місцях служби чоловіка на Київщині, Ставрополлі, Кавказькому узбережжі Чорного моря. Поступово відійшла від активної літературної й громадської діяльності. Лише зрідка друкувала російсько- й україномовні твори в періодиці.

Осінь життя письменниці провела на Кавказі, де працював чоловік, і вона мала змогу лікувати хворе серце... 1902 р. Марко Вовчок востаннє відвідала Київ, заходила в редакцію журналу «Киевская старина», запропонувала для друку казку «*Чортова пригода*», присвячену Т. Шевченкові. Це був останній завершений україномовний твір письменниці.

Марко Вовчок
у м. Нальчику

Навесні 1906 р. Марко Вовчок із сім'єю оселяється в затишній садибі з великим тінистим садом у кабардинському містечку Нальчику. Незважаючи на тяжку хворобу, продовжувала роботу над повістю «Гайдамаки», любила писати в саду під старезною грушею.

Улітку хвороба прикувала Марію Олександрівну до ліжка, а *10 серпня 1907 р.* її не стало. Поховали письменницю під улюбленою старою грушею.

Своєрідним життєвим підсумком цієї людини можуть бути слова, які вона написала в одному з листів незадовго до смерті: «Я прожила весь свій вік, ідучи по одній дорозі й не звертаючи вбік. У мене могли бути помилки, слабкості, як у більшості людей, але в головному я ніколи не осквернила себе відступництвом».

Загальна характеристика творчості. Мистецька спадщина М. Вілінської досить значна й різногранна — понад 100 оригінальних творів і майже стільки ж перекладів. Письменниця перекладала (на російську) з французької, німецької, англійської, польської мов. Зокрема — її перекладацькому активі — 14 романів Ж. Верна. Писала французькою оповідання й казки. Серед її російських творів повісті «*Жива душа*», «*Нотатки причетника*», оповідання «*Маша*», «*Ігрушечка*».

По-справжньому ж талант Марка Вовчка в усій неповторності й красі виявився в українському доробку. Це — повісті «*Інститутка*», «*Кармелюк*», «*Маруся*», «*Гайдамаки*», «*Народні оповідання*», казки, нариси.

Насамперед і, може, найяскравіше творча манера Марка Вовчка відтворена у двох збірках «*Народних оповідань*», що побачили світ відповідно в 1857 і 1862 рр.

1. Тут авторці, як жодному іншому прозаїкові до неї, удалося показати український народ таким, яким він сам себе бачив, яким був насправді. Ці збірки — унікальні за глибиною та всебічністю енциклопедії живих українських народних характерів.

Тут і героїчна історія українського народу, і мрії про щастя, і містичні уявлення та вірування, і реальне життя з його світлими й темними, веселими й сумними сторонами, а над усім цим — страхітлива примара кріпацтва.

2. Марко Вовчок за традицією веде оповідь від першої особи. Її героїні говорять невимушено, справжньою народною мовою. Водночас виявляють себе обдарованими психологами, здатними наскрізь бачити людську душу.

• *Судження. М. Костомаров* (уривок зі статті «Народні оповідання» Марка Вовчка): «Усе невимушене, усе природне. Це мова народу, але не списана зі слів хоч і людини з народу, одначе призваної розповідати по-народному й через те поставленої в штучне становище, а підмічена й підслухана в той час, коли вона (людина з народу) висловлювалася мимовільно, не на показ».

Г. Ключек: «Марко Вовчок створила зовсім інший тип оповідача: розповідь ішла від імені дуже розумної жінки-селянки, що надзвичайно проникливо сприймала життя. Ця оповідачка була, власне, надзвичайно обдарованим психологом, що володіє здатністю немовби наскрізь бачити внутрішню сутність людей».

3. Проза Марка Вовчка дивує відсутністю очевидних традиційних естетичних прийомів. Цим досягається ота невимушеність, природність зображеного. Але художні прийоми є, просто вони невидимі. Тексти письменниці стають мистецькими («поетичними») завдяки:

◆ *надзвичайному багатству й красі мови*, що пересипана пісненими висловами, прислів'ями, приказками, постійними епітетами, порівняннями, народнорозмовними метафорами, літотами, інверсіями, риторичними запитаннями, звертаннями, вигуками, прошита довгими синонімічними рядами тощо;

◆ *витонченому психологізмові* — тобто розкриттю внутрішнього світу людини, насамперед жінки-селянки. Марко Вовчок досягає психологізму, використовуючи тільки художні деталі (портрети, мовні, сюжетні, пейзажні).

4. Письменниця якісно розвинула *жанрову систему* української прози, збагатила її:

◆ соціально-проблемними оповіданнями («*Козачка*», «*Одарка*», «*Горпина*», «*Ледациця*»);

◆ баладними оповіданнями («*Чари*», «*Максим Гримач*», «*Данило Гурч*»);

◆ соціальною повістю («*Інститутка*»);

◆ психологічним оповіданням і повістю («*Павло Чорнокрил*», «*Три долі*»);

◆ соціальною казкою («*Дев'ять братів і десята сестриця Галя*»);

◆ історичною повістю-казкою («*Кармелюк*»);

◆ художнім нарисом («*Листи з Парижа*»).

А. Кисельов. Українська хата.
1883 р.

5. Частину «Народних оповідань» написано в романтичному стилі. Тут вступають у конфлікти сильні, горді, безкомпромісні характери, що діють у бурхливій, суворій часі козаччини (оповідання «Максим Гримач» і «Данило Гурч»). В оповіданнях «Чари» та «Свекруха» наявні елементи народної фантастики. Оповідання «Сон» змальовує щасливе заміжжя жінки за чумаком. У цих творах багато уваги приділено описам народних звичаїв, повір'їв, одягу, страв тощо, ідеться насамперед про родинно-побутові взаємини.

Але в більшості оповідань розкривається трагізм уярмленого селянства, сатанинська жорстокість, антигуманність кріпосної системи, непереборне прагнення народу до волі. Тут ідеться!

ся в основному про соціальні взаємини, непримиренні конфлікти між поміщиками й кріпаками. Це вже реалістичні за стилем твори.

Однак характерною ознакою письма Марка Вовчка було поєднання реалістичного підходу до світу з романтичним чи навіть сентименталістським. Така єдність помітно підсилювала ліризм, емоційність оповіді, ще разючіше розкривала весь трагізм зображуваних картин.

Ось Олеся Хмара (героїня оповідання «Козачка»), вільна селянка, щиро полюбила парубка-кріпака й вирішує вийти за нього заміж (а це значить — за тогочасними законами — стати кріпачкою). Усе село вмовляє дівчину-сироту не робити такого необачного кроку. І все ж любов перемагає. Але, на жаль, не торжествує: жорстока пані привласнює майно Олесі, руйнує її сім'ю. Та найстрашніше те, що після смерті чоловіка Олеся залишається кріпачкою й помирає в неволі. Їй ніхто не повідомив, що, за законами того часу, якщо вдова кріпака колись була вільною, статус козачки до неї повертався зі смертю чоловіка.

Ще одна трагедія постає в оповіданні «Два сини». Знову пан порушує закон: якщо мати самотня, удова, то двох синів одразу забрати в армію не мали права, один повинен був залишитися при ній. І от одного, Андрія, у бою скосила куля, а другий, покалічений на війні, Василько, у перший же день повернення з війська сказав матері найстрашніші для неї слова: «Я, мамо, до вас умирати приїхав!» Та ж таки промовиста деталь: одна лише фраза — а за нею страхітлива життєва драма двох добрих, достойних людей, матері та сина.

Безутішне, шекспірівського масштабу горе розчавлює душу *Горпини*, героїні однойменного оповідання. Недужа дитина потребувала материнської уваги й ласки. Але панських прикажчиків це не цікавило — вони гнали нещасних матерів на роботу, відриваючи від коліски. Тому Горпина напоїла своє хворе немовлятко відваром з маківок, щоб заснуло й не плакало. Та наївна юна мати й поняття не мала про те, що напій виявиться смертельним...

Особливе емоційне напруження в більшості творів збірок спричиняє наскрізний контраст: на початку твору панують мир і благодать, наприкінці — смуток, відчай, страждання. Усе це через те, що в середині історії нормальний плін життя

руйнують кріпосницькі порядки. От і в цьому оповіданні варто лише порівняти портрет Горпини на початку й наприкінці.

• *Нідсумкове судження. Д. Писарев:* «Устами Марка Вовчка промовляє сама Україна зі своєю розкішною природою й зі своїм поетичним народом, який любить свою минувшину, свою волю й свою поезію; у цьому злитті автора з народом, у цьому цілковитому відчутті духу народу... і полягає вся його сила, уся таїна його чарівної принадності».

• *Завдання основного рівня*

1. Прочитайте кілька оповідань Марка Вовчка з романтичної та реалістичної групи.
2. Пригадайте народні балади, родинно- та суспільно-побутові пісні. Які спільні мотиви, образи, художні прийоми в цих творах і оповіданнях Марка Вовчка ви помітили?
3. Знайдіть і проаналізуйте в одному з «Народних оповідань» згадані вище ознаки стилю Марка Вовчка.

«Інститутка» (1858–1859)

Цю повість Марко Вовчок завершила ще в Немирові й назвала спочатку «Панночка». Але пізніше перейменувала, підсилевши саркастичне звучання заголовка.

Уперше «Інститутка» з'явилася російською мовою в досконалому перекладі І. Тургенева в петербурзькому журналі «Отечественные записки» 1860 р. Український оригінал через 15 місяців надрукував журнал «Основа». І в перекладі, і в оригіналі повість мала присвяту Т. Шевченкові. І. Франко вважав цей твір «перлиною нашої літератури».

Ідейний зміст. У повісті розгортається найгостріший соціально-моральний конфлікт тогочасного життя — суперечність між кріпаками й кріпосниками. Звідси — основний прийом зображення — наскрізний різкий контраст.

Аналізуючи повість, можемо помітити два взаємопов'язані виміри її ідейного змісту: соціальний, конкретно-історичний та моральний, понадчасово-загальнолюдський. Отже, ідея твору — двогранна.

◆ *Перша, зовнішня, грань* — заперечення кріпосницького ладу як украй антигуманного, жадливого суспільно-політичного устрою.

◆ Уже майже півтора століття, як скасовано кріпосне право, а «Інститутка» залишається гострозлободенною та, мабуть, ніколи не застаріє. Чому? Бо має *другу, внутрішню, грань ідеї* — засудження егоїзму й жорстокості як основи людського зла.

Вийти на цей, загальнолюдський рівень проблематики письменниці вдалося завдяки майстерному психологізмові. Марко Вовчок показує зло в чистому вигляді, ді, аналізує його (зриває з нього маски). Так, ніби промовляє читачеві: ось воно, зло, — вдивляйтеся, запам'ятовуйте, щоб могли краще розпізнати його в собі й довкола себе. А виявлене, розпізнане зло легше долати. Потужним контрастом злу виступає в повісті добро. Зла у творі багато, воно могутнє, але все ж йому протистоїть Устина та деякі інші персонажі, вони зберігають добро й морально перемагають інститутку.

Ідейним змістом зумовлюються всі інші рівні художнього твору: жанровий, композиційний, образний, мовний. Розглянемо деякі з них.

Композиційна своєрідність. Основоположний контраст зумовлює розгортання двох сюжетних ліній: життя Устини (добра) — життя інститутки (зла). Ці лінії то йдуть поряд, то розходяться на якийсь час, оскільки кожна з героїнь має свою долю.

- *Завдання основного рівня.* Уважно прочитавши повість, визначте в ній основні етапи розгортання конфлікту (сюжетні вузли) — експозицію, зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, розв'язку.

Дайте відповіді на запитання

1. Що ми дізнаємося на початку твору про життя кріпаків у маєтку старої пані?
2. Якою кріпаки вперше побачили інститутку?
3. Чим ви поясните страх старої пані перед внучкою?
4. Як розкривається натура панночки в її ставленні до дівчат-кріпачок, зокрема до Устини?
5. Які факти переконують, що кріпацтво — протиприродне, безбожне явище?
6. Чому Устина каже: «Чудне панське кохання»? Що мається на увазі?
7. Який момент у стосунках з лікарем приніс панночці найбільше радості?
8. Як змінюється життя на хуторі після приїзду туди інститутки?
9. Чому добрий пан не захистив людей від жорстокості своєї дружини?
10. Яка, на ваш погляд, основна життєва настанова бабусі-кріпачки? З якими заповідями християнства вона збігається?
11. Чим Назар у вдачі й життєвій позиції відрізняється від Прокопа?
12. Чому саме виступ Прокопа проти пані є кульмінаційним у творі?
13. Що змінилося в житті персонажів після кульмінації, а що залишилося таким, як було?
14. Чим вирізняються портрети та пейзажі в повісті?

Які ж художні функції виконує саме така композиція твору?

◆ Розлога, докладна *експозиція* дає змогу читачеві добре ознайомитися з побутом старої пані та її двору, зі способом життя, який почне різко змінюватися з приїздом інститутки (що є *зав'язкою*).

◆ Спочатку *розвиток дії* відбувається повільно: очевидно, для того, щоб читач уважно придивився до панночки (до класичного вияву зла), розпізнав її суть.

◆ *Кульмінація* твору (сцена в саду) — дуже виразна, динамічна. І закономірно — це вирішальне зіткнення добра і зла.

◆ *Розв'язка* (Устина здобуває волю) — стисла, конспективна, ніби підкреслює невизначеність, невідомість майбутнього героїв.

Майстерність характеротворення. Найпоследовніше, найвичерпніше двогранну ідею твору розкриває система образів. Основоположний контраст розділяє персонажів на два антагоністичні табори: кріпаки (носії добра) — кріпосники (носії зла). Головні дійові особи повісті представлені особливо глибоко, яскраво індивідуалізовано. Тобто це вже не просто персонажі, а характери.

Уражає багатство засобів, якими авторка творить ці характери: прямі авторські розповіді; самоаналіз героїв; зовнішнє (діалог) і внутрішнє мовлення (внутрішні монологи); жести, міміка та вчинки героїв; художні психологічні деталі.

• *Завдання основного рівня*

1. Доберіть з тексту твору зразки кожного з цих засобів.
2. Зверніть увагу на такі деталі: *лиховісний погляд інститутки; карбованець, який пан поклав на плече Катрі; яблука, котрими бабуся хотіла пригостити дітей; одяг Устини, який не віддала їй інститутка*. Як кожна з цих деталей розкриває натури героїв?

Якими ж постають перед нами основні характери?

Устина. В «Інститутці» образ оповідачки особливо яскраво й докладно виписаний. Це зумовлено тим, що Устина бере найбезпосереднішу участь у зображуваних подіях. Ми бачимо її в більшості епізодів, прислухаємося до її розповідей про саму себе, про інших людей і створюємо уявлення про неї. Які риси визначають цей характер?

1. Від природи Устина — весела, життєрадісна дівчина. Можливо, саме це допомогло їй не зламатися морально та фізично в умовах жорстокої кріпаччини, пересилити духом навіть панночку.

2. Устина має глибокий, проникливий розум. Дівчина вміє досить швидко розібратися в людині, безпомилково оцінити її. Скажімо, надзвичайно вміло маскувала свою сутність інститутка. Багато приїжджих паничів захоплювалися нею, закохався й полковий лікар. Усіх ошукала панночка, але не Устину. Дівчина відразу розкусила підступну бездушну лицемірку.

3. З іншого боку, Устина вміє пошанувати й належно оцінити все добре в людях. Переїхавши з інституткою на хутір і познайомившись із тамтешніми селянами, вона милується цими прекрасними, достойними людьми: веселістю й дотепністю Назара, хазяйновитістю та красою його дружини, щирою лагідністю бабусі.

4. Марко Вовчок постійно зіставляє Устину й інститутку, щоправда, не відкрито, а замасковано. Панночка «благородна» — Устина проста, але її здорова народна мораль виявляється незрівнянно шляхетнішою за панноччину. Інститутка «освічена» — Устина неписьменна, але її природний розум переважає розум панночки, яка вміє лише *«людей туманити»*.

Обидві героїні вродливі, одначе врода їхня дуже різна. Краса панночки холодна, неодохотворена, а отже, і неприваблива. Устина ж має природну, теплу, чарівну вроду.

Панночка понад усе прагне бути жіночною. Тому вона їде в інститут, де жіночності навчали на професійному рівні. Її артистичні манери, вишуканий одяг, вміння танцювати, грати на роялі, співати, підтримувати розмову — усе це спрямоване на створення ефекту жіночої привабливості, яка для панночки є своєрідним товаром. І цей товар вона хоче вдало продати, тобто вигідно вийти заміж.

А от жіночність Устини вроджена. Вона — у її душевній доброті, м'якості характеру, у прихильному, уважному ставленні до людей. Зрештою жіночність Устини — у її здатності сильно й вірно кохати.

Устина — глибоко національний характер. Це насамперед виявляється в її мові, пересипаній суто українською лексикою, фразеологією, образністю, у манері мовлення й мислення, у рисах вдачі, ідеалах, мріях і прагненнях. Ця героїня уособлює українську душу.

Інститутка. Цей характер будується на подвійному контрасті: *зовнішньому* — протилежність Устині та *внутрішньому* — протилежність між фізичною красою й душевною потворністю панночки.

Народна картина. Портрет дівчини. Маляр Г. Ксьонз. 1930-і роки

1. Передовсім впадає у вічі те, що інститутка страждає на комплекс *меншовартості*. Вона небагата панянка, з невеликим приданим. Тому неважко здогадатися, що, навчаючись ще в пансіоні, постійно відчувала свою другорядність порівняно з багатшими інститутками. Звідси — її прагнення показати себе перед іншими багатшою, аристократичнішою, ніж була насправді. Згадаймо, як вона змушувала стару пані одягати чепчик і сидіти в кріслі серед кімнати — саме так, за її уявленнями, повинні зустрічати гостей у багатому домі. Таке найвне, навіть кумедне прагнення до красивого життя — річ безпробинна, характерна для багатьох людей.

2. Трагедія, корінь зла в іншому: комплекс меншовартості в інститутки поєднується з крайнім *егоїзмом*, що супроводжується бездушністю та жорстокістю. Панночка цінує тільки себе, власні інтереси. До своєї мети вона йде, не гребуючи найжорстокішими, найпідлішими засобами.

Егоїзм інститутки розкривається поступово. Спочатку — у її ставленні до кріпаків. Якщо перед гостями вона досить уміло грала роль вихованої, привітної до всіх шляхтянки, то перед селянами поставала такою, якою була насправді.

У домі вона тероризує всіх, нещадно визискує кріпаків, щоб у такий спосіб розбагатіти. Її поведінка стає зрозумілою, коли пам'ятати, що сильно розвинутий егоїзм неминуче переплітається з жорстокістю та бездушністю.

Егоїст не здатен когось любити. Чому ж тоді панночка закохалася в полкового лікаря й вийшла за нього заміж, хоча розраховувала спочатку на значно вигіднішу партію? Як не дивно, одруження інститутки — теж результат її егоїзму. Почувши від знайомих захоплені відгуки про лікаря, панночка вирішила будь-що причарувати його й тим самим довести свою перевагу, вищість над іншими «баршнями» (дія вже згаданого комплексу меншовартості).

3. В історії з одруженням панночка повною мірою виявила ще одну рису — *лицемірство*. Щоб заманити лікаря у свої тенета, вона прикинулася хворою («...вбралася якнайкраще та й лежить у ліжку. Як мальована, — дожидає»). Довірливий чоловік погодився лікувати нібито хвору. А тим часом вона закохала його в себе та й сама нібито закохалася.

Але пригадаймо Устинині слова: «...любила вона його, та якось чудно любила, не по-людськи». Відчувши свою владу над лікарем, інститутка поводить з ним так само вередливо, свавільно й жорстоко, як і з кріпаками.

З часом пані стає все свавільнішою та жорстокішою. Вона не терпить супротиву, усі мають виконувати її забаганки. Серед підлеглих прихильна тільки до москаля-кухаря — чоловіка ледачого, проте навченого по-солдатськи демонструвати свою покірність: стояти перед нею навиятку.

Не випадково інститутка й інші кріпосники (стара пані, полковий лікар, полковник) у розповіді Устини безіменні — народ сприймає їх як щось абсолютно чуже, злите, неіндивідуалізоване, таке, що втрачає людську подобу («І все тебе регочеться, танцює, їсть, н'є, усе тебе гуляще дак таке випещене!»).

● *Завдання основного рівня*

1. Обидві героїні — Устина й панночка — прагнуть щастя. Чи досягає хтось із них, зрештою, щастя? Чому? Хто з них щасливіший, чому?
2. Доповніть наведені щойно характеристики Устини й панночки відповідними цитатами з твору.
3. Якою ви уявляєте Устину? Чи нагадує її чимось дівчина з портрета Г. Ксьонза?
4. Підготуйте самостійно характеристики Прокопа, Назара, Катрі та бабусі-кріпачки, користуючись планом характеристики персонажа.
5. Які ознаки реалізму виявилися в повісті «Інститутка»?
6. Як твердять науковці, жанр «Інститутки» — соціально-побутова психологічна повість. Чи згодні ви з таким трактуванням? Свою думку аргументуйте.

Значення творчості письменниці. Творчість Марка Вовчка стала найпомітнішим явищем в українській прозі середини ХІХ ст. Залишивши прекрасні зразки романтизму, письменниця також започаткувала наступний напрям у нашій літературі — реалізм. Вона рішуче виступила на захист уярмленого народу, зокрема покріпаченого селянства, поглибила психологізм, розширила жанрову палітру вітчизняної прози.

Найбільшим достоїнством творчості Марка Вовчка, за визначенням літературознавців, є мова — лексично багата, синтаксично досконала, задушевно-пісенна, пересипана взятими з уст народу образними висловами, ритмізована.

Марко Вовчок помітно вплинула на подальший розвиток українського письменства. Її «школу» пройшли Ю. Федькович, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко, М. Коцюбинський, У. Самчук та інші відомі майстри слова.

Творчість письменниці підвищила й міжнародний престиж української літератури. Твори Марка Вовчка виходили друком у чеських, болгарських, польських, сербських, словенських перекладах, з'являлися друком у Франції, Англії, Німеччині, Італії та інших європейських державах.

● *Підсумкове судження. Ю. Федькович:* «Нема в нас сонця, як Тарас, нема місяця, як Квітка, і немає зіроньки, як наша Марковичка».

Сергій Єфремов: «Чим був Шевченко в українській поезії, тобто величним зразком пізнішим поетам, тим став Марко Вовчок для белетристів, хоча, звичайно, таланти обох письменників і не можна рівняти».

Об'єднавшись у групи, підготуйте для однокласників за поданими нижче джерелами усні виступи «Цікаві сторінки життя та творчості Марка Вовчка»; «Хто ж є автором “Народних оповідань”».

Радимо прочитати

1. Доманицький В. Марія Олександрівна Маркович — авторка «Народних оповідань». // У кн.: Доманицький В. З науково-творчої спадщини: у 2 кн. — Кн. 2. — Черкаси, 2010.
2. Три долі: Марко Вовчок в українській, російській та французькій літературі. — К., 2002.
Подивіться кінофільм Т. Трофимчука «Марко Вовчок: таємнича зірка» (адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=FtlfT3m3zDE>).

Досить жвавого розвитку набула в другій половині ХІХ ст. українська поезія. У цей період продовжували творити митці ще попередньої доби — П. Гулак-Артемовський, П. Куліш, М. Костомаров, Я. Щоголів. Також поступово заявляли про себе молоді талановиті поети — С. Руданський, Л. Глібов, Ю. Федькович, І. Манжура, Б. Грінченко, М. Старицький, В. Самійленко, П. Грабовський та ін.

У ці роки поезію друкують у численних альманахах і збірниках («Зоря галицька», «Дністрянка», «Чайка», «Руська хата») і журналах («Вечерниці», «Мета», «Правда»). Значно частіше, як у попередню добу, виходять друком також збірки віршів окремих авторів: «Досвітки» П. Куліша, «Поезії» Ю. Федьковича, «Байки» Л. Глібова, «Під сільською стріхою» Б. Грінченка, «Пролісок» П. Грабовського та ін. Щоправда, абсолютна більшість цих видань з'являлася в Західній Україні, бо на Наддніпрянщині російська імперська влада суворо забороняла друкувати будь-які тексти українською мовою.

Як не дивно, на перший погляд, найпомітнішим, найпопулярнішим явищем в українській поезії 1860–1870-х років залишалася творчість Т. Шевченка. Бо тільки в ці роки почали з'являтися друком, доходити до широкого читача, захоплювали й вражали його позацензурні твори «трьох літ» і наступних періодів.

Тогочасні вітчизняні літератори свідомо чи несвідомо намагалися наслідувати Т. Шевченка — його фольклорну манеру, легку поетичну форму, патріотизм, оспівування козацької минувшини, знедоленого народу. Але кожен справжній геній абсолютно оригінальний, відтворити, повторити його стиль майже неможливо. Тому всі спроби «писати під Шевченка» закінчувалися творчими поразками. Успіхи чекали тоді, коли митці віднаходили власні творчі стежки (на жаль, це траплялося не так часто).

У поезії другої половини ХІХ ст. поступово з'являлися окремі елементи реалістичного стилю. Скажімо, Л. Глібов обирав героями своїх байок не тільки персонажів природи чи явища природи, а й людей («Мірошник», «Охрімова свита»), наочно розривав реалії своєї епохи. С. Руданський у своїх співомовках змальовував крізь призму сміху широку картину співжиття українського суспільства тих літ.

- *Завдання основного рівня.* У 6 класі ви вивчали байки Л. Глібова «Щука», «Муха і Бджола», «Жаба і Віл» і співомовки С. Руданського «Добре торгувалось», «Запорожці в короля». Пригадайте сюжети цих творів, а також жанрові особливості байки та співомовки.

Більшість поетів цього періоду розглядали художнє слово насамперед як зброю в боротьбі за звільнення пригнобленого народу, безпосередньо реагували на злобу дня. Це теж реалістична настанова. Такий суто практичний підхід спричиняв, зокрема, характерні вади тогочасної поезії — декларативність¹, захоплення плакатними закличками, гаслами, спрощену, вторинну образність, невибагливу художню форму тощо.

¹ Декларативність — нехудожній, абстрактний виклад думок, що не впливає на емоції.

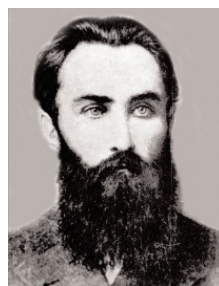
Найпопліднішим поетом-реалістом того часу був **Павло Грабовський** (1864–1902).

Це справжній митець-страдник. Ще студентом-семинаристом він вступив до підпільної народницької організації «Чорний переділ». Уже з 18 років його супроводжували арешти, нагляд поліції, солдатчина, тюрми та заслання, які й прискорили передчасну смерть у Сибіру.

Поезія ув'язненого, але нескореного борця переповнена бунтарським, революційним духом, співчуттям до людей підневільної праці, сумом за Україною.

У дорозі на заслання поет зустрів і покохав *Надію Сигиду*, учительку, яка теж відбувала ув'язнення за участь у народовольському русі. Проте тюремне щастя молодих людей тривало недовго — Надію відправили на жіночу каторгу. А незабаром до Павла дійшла жахлива звістка: його кохана привселюдно дала ляпаса жандармському офіцерові, який найжорстокіше знущався над ув'язненими жінками. За такий нечуваний вчинок її закатували.

Для П. Грабовського ж Надія на все життя залишилася рідною, щирою та святою. Їй він присвятив свою першу збірку «Пролісок» і понад три десятки поезій.

П. Грабовський

Н. Сигида

• *Завдання основного рівня*

1. Яким постає образ коханої у вірші «До Н. К. С.»?
2. За допомогою яких художніх засобів автор змальовує трагічну долю трудівниці у вірші «Швачка»?

Підготуйте для однокласників стислу доповідь про життя та творчість П. Грабовського.

І все ж, попри окремі реалістичні тенденції, панівним в українській поезії цього періоду залишався ще романтичний стиль — з елегантними настроями, фольклорною образністю, оспівуванням щирого кохання, замилюванням рідною природою.

Яскравий зразок такої лірики — елегія «*Журба*» Л. Глібова. Вірш побудований на наскрізному фольклорному паралелізмові: мальовничий надрічковий краєвид ранньої осені — світ душевних переживань ліричного героя (людини зрілого віку). Текуча річка, що «як скло вона блищить», наводить героя на роздуми про швидкоплинність людського життя, неповторність кожної прожитої миті (давня думка: в одну й ту саму річку двічі не вступиш). Сум і радість поєднує в собі картина природи: вона журно задумалася, відчуваючи насування холоду зими, і водночас насолоджується привіллям, життям («*Під гаєм в'ється річенька...*»), і з радістю передчуває, «*що вернеться весна*». Так само переливи радості й суму зворушують душу героя: він печалиться, що «*молодість не вернеться*», але й захоплюється неминущою, вічною красою природи, яка оживатиме й оживатиме: «*Як хороше, як весело, / На білім світі жити*».

Мотив твору — роздум про минулість людини й безсмертне, вічне оновлення природи, про цінність повнокровного емоційного життя.

Ще за життя Л. Глібова ці слова поклав на музику геніальний Микола Лисенко — і з'явилася навдивовижу мелодійна, задушевна пісня «*Стоїть гора високая...*» (за першим її рядком). Змінюватимуться покоління й епохи, а ця поезія-пісня продовжуватиме хвилювати чутливі до слова серця читачів.

- *Завдання основного рівня.* Виразно прочитайте вірш уголос.
- 1. На які дві частини можна поділити його за змістом? Що у них змальовується?
- 2. За допомогою якого прийому передається основна думка в 7 строфі вірша?
- 3. Якими художніми засобами автор виражає своє замилювання природою?
- 4. Як досягається мелодійність у творі? Наведіть приклади.

1. Послухайте пісню «Стоїть гора високая...» у виконанні Квітки Цісик і Мебо Нутсубідзе (адреси в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=5JBCIsvndMY> та <https://www.youtube.com/watch?v=qzG16FkMy0k>). Яке виконання вам особливо припало до душі? Чому? Як мелодія пісні увиразнює її мотив?
2. Іншу пісню, яка стала народною, — «Повій, вітре, на Україну...», створив С. Руданський. Послухайте її у виконанні Т. Ціховської та дуету «Світазь» (адреса в Інтернеті: https://www.youtube.com/watch?v=t6KWq_HjDjg). Як відеоряд кліпу наповнює класичний текст сучасним змістом? Які почуття викликав у вас цей спів? Підготуйте стисле повідомлення про історію створення та долю пісні (матеріал для довідок див. за адресою: <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/pisni-pivtorasta.html>).
3. Доведіть, що ці обидва твори є романтичними за стилем.

М. Старицький

Однією з найпомітніших постатей в українському літературному процесі другої половини ХІХ ст. є **Михайло Старицький** (1840–1904).

Вірші цього письменника стали славнозвісними народними піснями, його історична проза пробуджувала національну пам'ять багатьох поколінь українських патріотів, його п'єси («За двома зайцями», «Циганка Аза») досі залишаються неперевершеними шедеврами не тільки театру, а й кіно.

Митець народився в с. Кліщинцях на Черкащині. Походив із заможного шляхетського роду. Рано втративши батьків, виховувався в родині дядька — батька композитора

Миколи Лисенка. Навчався на юридичному факультеті Київського університету. У київському колі національно свідомого студентства, інтелігенції юнак зробив остаточний життєвий вибір — вирішив присвятити своє життя Україні, рідній культурі.

Коли в травні 1861 р. домовину з тілом Т. Шевченка підвезли до лівого берега Дніпра, група київських студентів (М. Драгоманов, П. Косач, Т. Рильський, М. Лисенко, М. Старицький та ін.) упряглися в траурний повіз і Ланцюговим мостом, а потім Дніпровською набережною доправили його до церкви Різдва на Подолі.

Михайло взяв дієву участь у створенні студентською молоддю гуртка «Київська громада», який, щоправда, проіснував недовго — після прийняття Валувеського циркуляра був розгромлений поліцією. У ці роки виходять друком у львівських журналах перші вірші молодого поета. Він також перекладає українською й видає власним коштом «Гамлета» В. Шекспіра, казки Г. К. Андерсена, байки І. Кри-

лова, повість «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, «Сербські народні думи і пісні». Усе це робилося з метою збагатити рідну культуру кращими світовими надбаннями.

Згодом Михайло організував Товариство українських сценічних акторів, яке взялося за постановку вистав рідною мовою. Для репертуару потрібні були нові твори, тому письменник написав оригінальні драми. Зокрема, лібрето¹ до опер М. Лисенка «Утоплена» і «Тарас Бульба» — шедевр українського оперного мистецтва XIX ст. 1883 р. Старицький на основі малосценічної п'єси І. Нечуя-Левицького «На Кожу! м'яках» створив іскрометну комедію «За двома зайцями», яка понад століття не сходить зі сцен українських театрів. (1961 р. режисер Віктор Іванов зняв за цією п'єсою фільм, що й досі захоплює глядачів). Серед найталановитіших п'єс драматурга також «Не судилось», «Талан», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

Кадр із кінофільму «За двома зайцями». У ролі Голохвостого — О. Борисов, Проні — М. Криницька

Подивіться разом з друзями цей фільм (адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=R2gKcPiEYyQ>). Гра яких акторів вас особливо розвеселила, видалася найбільш професійною? Чому? Чи актуальна проблематика цього твору в Україні сьогодні? Відповідь проілюструйте конкретними прикладами.

На початку 1880-х років письменник продає свій маєток, на ці гроші фінансує театральний колектив Марка Кропивницького та починає мандрівне життя керівника й режисера першої об'єднаної української професійної трупи. Незважаючи на труднощі в театральному житті (акторам не дозволяли в'їжджати до Києва, забороняли ставити вистави в столичній губернії, на Поділлі, Волині, Чернігівщині), Старицький мужньо боровся з перешкодами, гастролював із колективом по всій Російській імперії — у Варшаві, Мінську, Вільно (тепер — Вільнюс), Астрахані, Тбілісі...

У 1890-х роках М. Старицький дебютує як прозаїк. Великою популярністю серед читачів користуються й сьогодні його захоплено написані, пройняті патріотизмом повісті й романи з української історії — «Облога Буші», «Молодість Мазепи», «Розбійник Кармелок», панорамна трилогія «Богдан Хмельницький». Через обмеження українського слова, відсутність української періодики митець змушений був прозові твори писати російською мовою.

Тривала напружена праця й тягар мандрівного життя знесилюють М. Старицького фізично, а соціальна незахищеність театральної трупи — матеріально. 1893 р. через хворобу він залишає театр. 1903 р. Михайло Петрович виступав на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, де познайомився з молодими тоді письменниками М. Коцюбинським, В. Стефаником, Г. Хоткевичем. Це був останній публічний виступ митця.

¹ *Лібрето* (італ.) — літературна основа великого вокального твору — опери, оперети, ораторії, кантати.

Серед письменницького доробку М. Старицького окреме місце належить поетичній спадщині, яка обіймає майже 40 років його життєвого й творчого шляху. За спостереженням І. Франка, М. Старицький був першим, хто почав ламати псевдошевченківські шаблони в поезії. Його лірика — це звернення інтелігента передовсім до інтелігентного, освіченого, національно свідомого читача.

Визначальне місце у творчості митця займає громадянська лірика з виразними патріотичними та соціальними мотивами («До України», «До молоді», «Ізнов нудьга...», «Швачка»), з оспівуванням героїчного минулого («Морітурі») чи протестом проти царизму («До Шевченка»).

Особливо приваблива частина поетичної творчості письменника — інтимна лірика (цикл «Монологи про кохання»).

- *Завдання основного рівня.* Прочитайте 2 вірш циклу — «Не захвати солодкого зомління...».
- 1. Якими художніми доказами автор обстоює думку, що в справжньому коханні має переважати духовне начало?
- 2. Знайдіть у вірші пейзажні та фантастичні елементи. Яку роль вони відіграють у розкритті трепетного почуття ліричного героя до коханої?
- 3. У якій строфі, на вашу думку, сконцентровано провідний мотив твору?

К. Трутовський.
Біля плоту. 1886 р.

Донині полонить серця українців своєю мелодичною й чарівністю поезія М. Старицького «Виклик», більше відома за її першим рядком «*Ніч яка, Господу! Місячна, зоряна*». Її як арію М. Лисенко використав у своїй опері «Утоплена». У вірш уміло вплетена народнопоетична символіка, яка тонко передає романтичне світовідчуття ліричного героя.

Зворушлива історія народження твору. Ще зовсім молодим Михайло закохався в сільську дівчину. Якось викликав її на побачення, але того вечора кохана прийти не змогла. Довго чекав юнак в умовленому місці під вербою, а довкола буяла дивовижна місячна ніч. І самі собою народилися ніжні поетичні рядки. До речі, стосунки молодої пари так і не склалися: дівчина не наважилася пов'язати свою долю з паничем — нерівнею. Але вічним спогадом про те кохання залишилася прекрасна пісня.

Послухайте пісню у виконанні С. Вакарчука й І. Грохоцького, а також інші вокальні версії (адреса в Інтернеті: <https://www.youtube.com/watch?v=kuMptILsc0Q>). Якими художніми засобами передано почуття ліричного героя до коханої?

Радимо проситати

1. Глібов Л. Байки. Поезії. — К., 1991.
2. Леонід Глібов. <http://ukrcenter.com>.
3. Степан Руданський. // <http://md-eksperiment.org/stepan-rudanskyi>.
4. Павло Грабовський // <http://ukrcenter.com>.
5. Старицький М. На про! Вибране. — Черкаси, 2016.

ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

(1838–1918)

Іван Левицький — се великий митець зору, се колосальне, всеобіймаюче око України.

І. Франко

Іван Нечуй-Левицький — один із найвидатніших вітчизняних прозаїків. Цілком заслужено дослідники називають його «баштовим українським дозорцем», «неперевершеним заступником і виразником душі народу».

Доля митця. Народився майбутній майстер слова 25 листопада 1838 р. в містечку Стеблеві, неподалік від Корсуня, на Черкащині, у родині священика. Цей край сусидить із Звенигородщиною. Хлопець виростав у світі прадавніх українських звичаїв та обрядів, добірної, багатой народної мови, пісень, казок, серед чарівної природи Надросся. Дім Левицьких і зараз стоїть на високому березі Росі. А трохи далі, за течією, — знамениті стеблівські пороги, не раз описані у творах митця. З-під води виглядають скелі І. Нечуя-Левицького, А. Міцкевича, який гостював у Стеблеві й навіть присвятив йому вірш, скелі Сфінкс, Бурлачка, Козак-Камінь... Краса неймовірна.

Семен Левицький був людиною начитаною, культурною, національно свідомою, пишався знайомством із П. Кулішем, під впливом якого почав збирати фольклорно-етнографічні матеріали, долучаючи до цієї роботи й свого сина. Саме батько став першим учителем хлопчика.

Пізніше письменник згадував: «Сам батько вчив мене читати та писати разом із хлопцями, котрі приходили до нас учитися. Батько завів школу для селян, набрав хлопців і вчив їх літом у пасіці в катразі¹, а зимою — в кухні. Разом з тими хлопцями вчився і я».

Особливий інтерес до народного життя прищепила бабуся Мотря: на весіллях, хрестинах, на похоронах — «скрізь бував з нею й придивлявся». Оця «зіркість», глибинне знання народної душі стане пізніше визначальною ознакою стилю митця.

Іванова мати вирізнялася веселою та сердечною вдачею, була говіркою й співучою. Насамперед від неї хлопець перейняв щирю народну мову з прислів'ями та приказками, задушевною піснею, бо за робо-

Над Россю. Сучасна світлина

¹ Катрага — розм., легка будівля, сторожка.

У хаті Левицьких
у м. Стебліві.
Сучасна світлина

тою мати завжди співала. А ще любов до музики, природи, до річки Росі, яка стане символом усього його творчого життя. Наслідуючи матір, він навчився витримувати суворі пости, що згодом сформувало в ньому силу волі, вміння духовно й фізично самоорганізовуватися. Побожна мати часто читала дітям («голосно, як читають прості люди») житія святих. Ці історії розворушували хлопчикову уяву. Проте мати рано померла — уже в 13 років Іван осиротів. Ця втрата залишилася невигойною раною в його серці на все життя.

За родовою традицією Іван здобув церковну освіту. Навчався в Богуславському духовному училищі, у Київській семінарії та академії.

Про навчання в цих закладах письменник згадуватиме із сумом: «То було царство різок і паль... Наука в училищі була суха, мертва й абстрактна». Виною всьому — російський казенний дух, який брутально нав'язувала тогочасна школа. Дітей, що виростили вдома в україномовній стихії, навчали грамоти за букварями, написаними церковнослов'янською мовою, а далі предмети треба було опанувати російською — так само чужою й незрозумілою».

На все життя залишилося в пам'яті письменника гнітюче враження про стиль запровадження російської мови в Богуславському училищі. За кожне зронене українське слово школяреві на шию одягали нотатку — дощечку з журналом, куди вписували слово українське та його російський відповідник. Учень мав так ходити доти, доки не почує українське слово від іншого школяра та не занесе його до нотатника, тоді ту дощечку перевішували на шию іншій дитині.

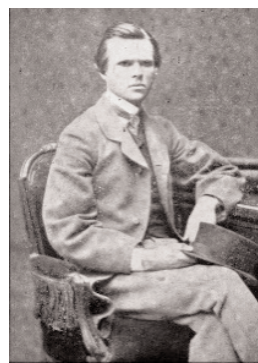
Проте в семінарії були й прогресивні викладачі, які давали вихованцям передові знання з філософії, естетики й літератури. Саме від них І. Левицький збагатився ґрунтовними знаннями про творчість Д. Аліґ'єрі, М. Сервантеса, В. Скотта, Т. Шевченка, М. Гоголя, О. Пушкіна й ін.

У духовній академії юнакові випало навчатись у час найлютішого національного гноблення — саме тоді було прийнято Валуєвський циркуляр.

Зі спогадів письменника: «Між професорами в академії не було й духу українського. Один професор сказав на лекції таку штуку: «Для інтересів государства добре було б спалити українську літературу й білоруську, якби вона з'явилася на світ»».

Після закінчення академії юнак відмовився робити церковну кар'єру, хоч і мав для цього всі можливості. Його захоплювала література. Тому обрав фах найближчий до мистецької творчості — став учителем російської словесності (української тоді не викладали). Працював у Полтавській духовній семінарії, у гімназіях польських міст Каліша й Седлеця, у Кишинівській гімназії. Саме в цей період під прибраним ім'ям Нечуй він починає свою літературну діяльність: друкує перші твори у львівському журналі «Правда» («Дві московки», «Рибалка Панас Круть», «Причеп»). Кращі здобутки письменника написано в 70–80-і роки XIX ст.: роман «Хмари», повісті «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка», «Старосвітські батюшки та матушки».

І. Левицький — студент духовної академії

Працюючи в Седлеці й Кишиневі, письменник мав дві іпостасі — викладача гімназії Івана Левицького й майстра красного письменства Івана Нечуя. Свою літературну працю він конспірує навіть від батька, щоб оберегти його від хвилювань за долю сина. І це незважаючи на те, що в батькові, як писав сам Нечуй, «була вже українська ідея». Саме від нього письменник збагнув, що це «московщина заїдає наш язик і національність». Батько помер, не знаючи, що його син — уже знаний український письменник, автор опублікованих поза межами імперії повістей (у львівській «Правді»).

Письменник поєднував учительську працю з громадською патріотичною діяльністю, обстоював ідею створення української школи. Багато подорожував по історичних місцях (Остріг, Дубно, Кременець), їздив за кордон (Відень, Женева, Цюрих, Львів), по Російській імперії (Вільно, Рига, Петербург, Москва), грав в аматорському театрі (зокрема роль Петра в п'єсі «Наталка Полтавка», що вимагало неабияких вокальних здібностей).

У департаменті поліції мав репутацію «р'яного хохломана», діяльність якого «опасна для государства». Незламний патріотизм, національна гідність цього скромного інтелігентного чоловіка вражають.

Ось якою показує він у повісті «Причеп» розп'яту зайдами Україну: «Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панамі... А за кожний стогін його московським звичаєм катовано. На обох боках Дніпра опинилися в чужих порядках, у чужій шкурі, набиралися чужої мови, забували свою. Загинула наука, упала просвіта... Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог».

1885 р. постійні цькування з боку властей змушують письменника вийти у відставку. Він оселяється в Києві. Тут цілковито присвячує себе літературній діяльності. У 80–90-х роках з'являється друком оповідання «Афонський пройдисвіт», казка «Скривджені і нескривджені», повість «Поміж ворогами». На початку XX ст. у творчості І. Левицького переважають статті, рецензії й нариси.

Непросто складалося приватне життя майстра. До кінця днів він так і залишився самотнім. Будучи високоморальною, совісною, скромною людиною, не любив розповідати про інтимне. Найближчі знайомі згадують, що до останніх днів з побожною згадував ім'я колись коханої дівчини — Надія.

Уривок зі статті дослідників **С. Хавруся** та **М. Шудрі**: «Як склалися їхні взаємини, що стало на перешкоді до одруження — сьогодні вже годі з'ясувати. До нас із даліни літ долинають лише суперечливі невиразні відомості. Мовляв, її дядько, граф Сольський, не благословив цей шлюб, знайшовши небозі маєтного чоловіка.

А може, у чомусь була провина й самого Нечуя? Розповідають: Іван Семенович не раз стояв навколішки перед портретом своєї Мадонни.

Десь 1907 чи то 1908 року, коли до Стеблева приїхала родичка Левицького гімназистка Надія Волицька, нагодився тоді додому й Іван Семенович. Він хутко заприятелював з небогою і, заприятелювавши її прогулятися “на схили” до Росі, сповідався їй у найпотаємнішому.

— А знаєш, Надійко, ім'я жінки, яку я кохав, теж було Надія... — Трохи подумавши, доказав: — Але їй більше пасувало б ім'я Мрія... Вона завжди приходила до мене в сні й марення...

Свідками цієї розмови стала стрімка вода, глухе каміння й дівчинка-підліток з останнього класу гімназії. Зрештою, на них письменник міг цілковито покластися: не зрадять.

Наприкінці він із жалем у голосі мовив:

— Ця жінка знівечила мені все життя. А я її так кохав! Так кохав... — та й занишк. Іван Семенович ніби прокинувся, зіщулювався від холоду й вільгості й ледь чутно озвався: — Ходімо додому...

На цьому й закінчується ті спомини. Ніхто досі не брався розгадати Мрію з іменем Надія, що її до свого скону не забував Нечуй — людина великого чулого серця, світлої лагоди й безмежної доброти...

Цікаві спогади про письменника залишили сучасники. Передовсім їх збивала з пантелику його зовнішність: «маленький, сухенький, чистенький, говорив і всміхався лагідно. І взагалі був лагідний та ясний» (*М. Загірня*); «невеличкий, сухорлявий, слабосилий чоловік, що говорив теплим і щирим, але слабеньким голосом» аж ніяк не в'язався з пафосом творів, автор яких уявлявся «сильним, огрядним мужчиною, повним життєвої сили й енергії», «колосальним всеобіймаю! чим оком України» (*І. Франко*). Уражає пунктуальність письменника: снідав, обідав, виходив на прогулянку по Хрещатику в той самий час, лягав спати рівно о десятій. Щоб не порушувати усталений добовий режим, він покинув свято з нагоди 35-річчя своєї літературної діяльності (було відзначене 1904 р.) у момент виголошення вітальних промов на його честь.

Письменник був духовно багатого особистістю, добре розумівся на різних видах мистецтва, захоплювався ними.

І. Нечуй-Левицький (зі щоденникового запису, зробленого після відвідин концерту): «Полилася класична музика. Почалася Бетховенова соната “Appassionata”. Загриміли акорди, міцні, як сталь, дужі, глибокі як море. Мелодії сиплються, переплутуються в якомусь хаотичному безладді. Сумно, темно. Думка спадає ніби в якусь темряву. Бачу якийсь хаос, ніби до сотворіння світу. Бачу, ніби кругом мене хвилюють збурені стихії. Не то море, не то земля. Небо червонує. Хмари кров'ю облиті. Акорди клекочуть — і передо мною ніби клекоче море, освічене червоним світлом... Акорди пішли в нелад, — і спинилися, наче струни разом порвалися. А далі знову полилися вже дивні мелодії, співучі, глибокі, ясні».

Упродовж 1899–1914 рр. І. Левицький здійснив восьми томне видання своїх творів. Він також завершив задуманий Т. Шевченком і здійснюваний П. Кулішем перший переклад Святого Письма українською мовою.

І. Нечуй-Левицький відійшов у вічність під час революційної руїни, самотній, у голоді та холоді в притулку для престарілих.

Творчий доробок. Спадщина Нечуя різножанрова й тематично багата. Він ставив перед собою та іншими літераторами широкі творчі завдання.

І. Нечуй-Левицький: «Українське життя — то непочатий рудник, що лежить десь під землею; хоча за його бралися й такі високі таланти, як Шевченко; то безконечний матеріал, що тільки жде робітників, цілих шкіл робітників на літературному полі».

На думку прозаїка, основними в літературі мають бути три принципи — реальності, національності й народності:

◆ «реальна література повинна бути дзеркалом, у котрому б одсвічувалася правдива життя, обчищена й гарна з естетичного погляду, добре спорядкована й згрунтована, освічена вищою ідеєю» (принцип реальності);

◆ українське життя потрібно змальовувати «тільки по-українськи», удаючись до багатств народної мови, то того ж майстра красного письменства має цікавити й національна психологія в усіх її виявах (принцип національності);

◆ жива народна мова («для літератури взірцем книжного язика повинен бути іменно язик сільської баби з її синтаксисом»); народна поезія з її неповторним духом (принцип народності).

Від цих принципів І. Нечуй-Левицький не відступав протягом усього свого творчого життя. Письменник глибоко знав і щиро шанував французьку літературу, найбільше його захоплювала епохальна «Людська комедія» О. де Бальзака. Натхненний прикладом великого попередника, І. Нечуй зреалізував воістину бальзаківський задум, він, за словами професора А. Погрібного, створив «одноосібну художню енциклопедію українського життя». Не лише російські, а й деякі космополітично налаштовані вітчизняні інтелігенти тоді доводили, що українська література «должна касаться только мужицкого круга». Іван Семенович своєю багатогранною творчістю цілковито спростував цю хибну тезу. У його творах зображено життя практично всіх верств українського суспільства — селян, робітників, бурлака, панства, капіталістів, міщан, духовенства, інтелігенції та ін.

На літературний шлях І. Нечуй-Левицький ступив у 1860-х роках. Уже перші його оповідання — «Дві московки» (1868) і «Рибалка Панас Круть» (1969) — привернули до себе увагу життєвістю й глибиною змалювання характерів. Дві жінки-московки (дружини солдатів) різні за темпераментом і підходами до життя — тиха Ганна й непокірна Марина. Але обидві вони нещасливі через безземелля, злидні й солдатчину чоловіків. А Панас Круть через панське свавілля й бідність змушений постійно бурлакувати. І тільки на старість, ставши рибалкою, він, хоч і самотній та безталанний, у єднанні з чарівною природою Надросся, у спогадах про юнацькі роки й давню любов знаходить заспокоєння, виявляє поетичний хист своєї душі.

Одним із найвідоміших творів І. Нечуя-Левицького стала повість «Микола Джеря» (1878). У ній ідеться про життєву одісею українського селянина, який, утікши від кріпацького ярма в степи Чорномор'я, вступає в нові конфлікти з визискувачами-капіталістами, царським судом, стикається з новими бідами вже пореформеного ладу. Характер Миколи розкривається читачеві в різних життєвих

ситуація: у картинах селянського побуту, в описах фабричних порядків, в епізодах на риболовецьких промислах.

Фабричний побут і праця виходять на перший план і в повісті *«Бурлачка»* (1880). Незвичайної вроди (*«пишна, як троянда»*) селянка Василина, працюючи найманою робітницею на суконній фабриці, у сльозах і злиднях потерпає від хижаків-визискувачів. Проте винна в цій біді й сама дівчина: вона не встояла перед паничем-спокусником, тому й опинилася на самому дні життєвої прірви. І все ж Василина знаходить у собі сили повернутися до рідного дому — ніби повторює долю блудного сина. Наприкінці твору «блудну дочку» зі сльозами на очах пригортають у своїй хаті батьки, яких вона була покинула й відцуралася. Таким фіналом автор доводить: якщо людина повірить у себе, вона зможе перемогти навіть, здавалося б, нездоланні перешкоди.

У романі *«Хмари»* (1874) прозаїк змалював історію двох поколінь інтелігенції на межі епох — старої феодальної й нової буржуазної. *Основна думка* твору втілена в образі хмар, які символізують темні сили, що прагнуть знищити будь-які прояви українського культурно-освітнього життя. Як відомо, імперська політика Росії була спрямована на денационалізацію української молоді, щоб знищити культуру одного з найбільших слов'янських народів.

Повість *«Старосвітські батюшки та матушки»* (1884) розповідає про побут, мораль і звичаї представників духовництва. Цей твір автор називав «біографією двох родин». Їхні історії розгортаються паралельно за допомогою діалогів і комічних сцен. Через образи «батюшок» і «матушок» автор розкриває потайну, близьку до гоголівської, думку про деградацію людських душ в атмосфері колоніального пригнічення України, у світі без руху, без розвитку.

Історичну прозу митець збагатив романами *«Князь Єремія Вишневецький»* (1897) і *«Гетьман Іван Виговський»* (1899). У цих творах письменник широко змальовує «смутні часи» в історії України — події народних повстань XVII ст., доби Хмельниччини й періоду, що настав після смерті Б. Хмельницького.

Серед драматичних творів І. Нечуя найбільшої популярності здобули оперета *«Маруся Богуславка»* (1875) за мотивами легендарного сюжету однойменної думи й комедія з міщанського побуту *«На Кожум'яках»* (1895), яку пізніше за згодою автора переробив М. Старицький, назвавши *«За двома зайцями»*.

Помітна й публіцистична та літературно-критична спадщина майстра. Насамперед це великі культурологічні трактати *«Органи російських партій»* (1871), *«Сьогочасне літературне прямування»* (1878, 1884) та *«Українство на літературних позах з Московщиною»* (1891). Ці твори пройняті відвертим, гострим антиімперським пафосом. Автор палко обстоює ідею самостійної, цілком незалежної від російської, української літератури й культури. У XX ст. цю ідею підхопить і розвине видатний письменник М. Хвильовий у своїх памфлетах під загальним гаслом: «Геть від Москви!» Не випадково ввезення цих творів І. Нечуя на територію Російської імперії було суворо заборонено, так само цензура забороняла їх публікацію в радянські часи. Уперше вони були цілком перевидані лише 1998 р.

І. Нечуй-Левицький (зі статті *«Українство на літературних позах з Московщиною»*): «Ми, українці, маємо багатий національний ґрунт, багату народну оригінальну поезію, і на цьому ґрунті розвивалась і буде далі розвиватись українська

література, навіть без усякої помочі російської державності... Російська державність пригноблює українську літературу, потягується її задушити, а вона, як зумисне, росте та й росте. Десь беруться таланти, десь береться охота й енергія в тих талантів писати доконче своєю мовою, десь береться глибоке пересвідчення в правоті свого діла».

І все ж серед такого розмаїття творів І. Нечуя-Левицького найвідомішою й найулюбленішою серед читачів стала повість «Кайдашева сім'я».

«Кайдашева сім'я» (1878)

Про популярність твору свідчить велика кількість перевидань і перекладів іншими мовами. І це закономірно: повість написана надзвичайно весело й захопливо. Але прочитавши її, проймаєшся сумом, досадою, бо історія Кайдашів — справжня моральна катастрофа. Ці працьовиті, загалом нелихі люди чомусь методично знищують своє родинне щастя — домашній затишок, злагоду, взаємоповагу, гідність, одне слово — любов. Гору в цій родині непомітно бере якась диявольська сила руйнування. Чому так стається? На це болісне запитання автор відповідає майстерно й ненав'язливо кожним рядком твору.

Жанрові й стильові особливості. За жанром «Кайдашева сім'я» — *соціально-побутова сатирично-гумористична повість-хроніка*.

Теорія літератури

У соціально-побутовій повісті картини родинного життя й побуту героїв зображені на тлі якихось суспільних подій і зумовлюються ними.

Побутовим і соціальним є конфлікт, навколо якого вибудовується сюжетна інтрига. Чимало уваги І. Нечуй-Левицький приділяє обставинам життя Кайдашів, зовнішньому світу, зокрема й етнографічним елементам. День за днем і рік за роком виписані родинні події в повісті, вони розгортаються динамічно, послідовно й стрімко, що є ознаками саме хроніки.

Повість «Кайдашева сім'я» — яскравий зразок реалістичного твору, адже в ній змальовано родинні стосунки, зосереджено увагу на морально-етичній проблематиці (побутово-просвітницький реалізм). Автор створює переконливі характеристики суспільного буття, колоритні соціальні типи, які в той же час є яскравими особистостями (Маруся й Омелько Кайдаші, Мотря та ін.). Реалістичності твору додає те, що більшість персонажів мали реальних прототипів. Справді жила дуже сварлива родина Кайдашів, тільки не в Семигорах, а в Стеблеві. Дехто з прототипів навіть намагався позиватися на письменника до суду за те, що так кумедно їх зобразив.

Однією з найпомітніших ознак реалістичної манери письма є докладне змальовання національного колориту українців — побуту, звичаїв, обрядів, вірувань. У такий спосіб І. Нечуй-Левицький ретельно освоює «непочатий рудник» українського життя, свідомо акцентуючи на його побутово-етнографічних аспектах, а отже, і реалізує свої естетичні принципи реальності, національності й народності.

А. Базилевич.
Ілюстрація до повісті
І. Нечуя-Левицького
«Кайдашева сім'я».
1980 р.

Ідейно-тематичний зміст. *Тема* «Кайдашевої сім'ї» — змалювання побуту та психології українських селян у перші десятиріччя після скасування кріпацтва. У цьому творі художньо відтворено, як каже сам автор, «темні плями народного життя». Повість висвітлює злободенні для пореформеної доби проблеми: злиденне життя хліборобів, руйнування патріархального устрою, темноту й забитість селян. Разом з тим І. Нечуй-Левицький тонко розкрив своєрідність українського національного характеру, а також осмислив вічні загальнолюдські проблеми: добра й зла; егоїзму; кохання; сімейних стосунків; взаємин батьків і дітей; людської гідності та свободи; віри в Бога й моралі.

• *Судження.* Професор **В. Панченко**: «У літературознавстві радянської доби прийнято було наголошувати на тому, що сварки, змальовані І. Нечуєм-Левицьким, — це наслідок певних соціальних умов. З того робився соціологічно-політичний висновок: “так було до революції”. Але ж автор “Кайдашевої сім'ї” на соціальних чинниках “війни” якраз і не акцентує! У творі йдеться, швидше, про недосконалість людської природи, про одвічні людські вади — нетерпимість, жадібність, заздрисність, егоїзм... Водночас Кайдашева сім'я — це модель цілої України. І справа не в прив'язках до певного історичного часу й до “соціальних умов”. І. Нечуй-Левицький блискуче розкрив деякі “небажані” риси нашої національної вдачі, української ментальності, які належать не тільки середині ХІХ ст. Україна початку ХХІ ст. залишається подібною до Кайдашевої сім'ї».

• *Завдання основного рівня*

1. Чи згодні ви з думкою літературознавця, що не соціальні умови життя родини Кайдашів є основною причиною їхніх сварок? Відповідь обґрунтуйте прикладами з твору.
2. Які ознаки «кайдашівської психології» ви помічаєте в історії України ХХ–ХХІ ст.?

Композиція. Як вам уже відомо, композиція (будова) художнього твору вклю- чає в себе сюжетні елементи (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація, роз- в'язка) і позасюжетні (портрет, діалог, монолог, пейзаж, інтер'єр, екстер'єр, автор- ський відступ, назва твору тощо).

І. Нечуй-Левицький зазвичай розпочинає свої твори з панорамного малюнка місця дії, з докладних описів зовнішності персонажів. Ось і «Кайдашеву сім'ю»

відкриває мальовничий панорамний пейзаж гористого Правобережжя. Автор, зокрема, наголошує: *«На тих горах скрізь стримлять козацькі могили, куди тільки кинеш оком. Увесь край ніби якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де під безлічними могилами похована українська воля»*. Сам собою напрашується висновок: одна з основних причин того, що Україна деградує, «кайдашіє», є колоніальне ярмо, втрата волі, козацького духу. Не випадково й російська, і радянська цензура не дозволяли друкувати цей уривок вступного пейзажу. Отже, повість дає змогу нам зазирнути в душі, понівечені рабством. Письменник нагадує народові його славне минуле, яке протиставляє сучасному рабському існуванню. Трагедія в тому, що упокорені українці вже не протестують, не шукають виходу, а покійно тягнуть ярмо неволі, дбають тільки про шматок хліба та дах над головою. Таке животіння негідне людини, воно нівечить особистість. Замість того, щоб відстоювати права Батьківщини, громади, ці люди борються між собою, що неминуче призводить до розпаду нації.

Чи не основну композиційну роль у творі відіграють діалоги — вони «рухають», динамізують сюжет, реалістично окреслюють характери. Тому повість було інсценізовано й вона вже багато років не сходить зі сцен українських театрів, користуючись незмінною популярністю в глядачів.

Однією з найяскравіших композиційних особливостей «Кайдашевої сім'ї» є нагнітання епізодів і сцен сварок. Завдяки цьому розвиток дії відбувається напружено, стрімко, суть конфлікту окреслюється чітко. Ці сцени виписані в гумористично-сатиричному дусі. Згадайте сутички Кайдашів через дрібниці: мотовило, яйця, курка, кухоль, півень, кабан, груша. Наслідки цих сварок жахливі, бо призводять до порушення споконвічних етичних норм народної моралі: син (Карпо) здіймає руку на батька, женеться з дрючком за матір'ю, а потім заганяє в ставок, ладен ударити її, проте зупиняється, бо *«не так шкода матері, як чобіт»*; Мотря вибиває Кайдашисі око...

Гострота й динамізм епізодів настільки потужні, що навіть важко чітко визначити кульмінаційний момент твору. Очевидно, це безглузда тотальна війна всіх проти всіх, яка змальована у 8 розділі.

А втім, зміст і форма твору тоді гармонійно поєднані, коли читач не помічає в ньому елементів композиції, коли в тексті органічно чергуються між собою комічне й драматичне, а крім того, не оминається й лірика.

Сцена з вистави
«Кайдашева сім'я»
у виконанні акторів
Черкаського музично-
драматичного театру.
Режисер А. Куниця.
2014 р.

- *Судження.* Професор **М. Наєнко:** «У реалістичній іронії “Кайдашевої сім’ї” ліриці належало з’являтися в проміжках між найбільш гарячими зонами сюжету, коли відчувалося, що “сварливий” настрій оповіді от-от стане виявляти ознаки втоми. Великі резерви для письменника тут таїлись в образі Лавріна та його майбутньої дружини Мелашки».

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім’я». 1980 р.

Епізод, у якому Лаврін уперше побачив Мелашку, сповнений світлим і ніжним ліризмом, хлопець відчув, «що вона ніби освітила всю його душу, освітила густу тінь під вербою, неначе сонцем, і побігла на гірку зіркою... Без Мелашки йому став світ немилий... Як тільки наставав вечір, як тільки висипали зорі на небі, його тягло в Бієвці... Йому здавалося, що його несуть крила. Цілу дорогу то сонілка його грала, то пісня ніби сама співалась».

Цікаво, що «Кайдашева сім’я» має дві версії фіналу-розв’язки. За першою версією — діло з грушею не скінчилося: вона розросталася вшир та вгору, родила дуже рясно, дратуючи й дорослих, і малих Кайдашів. За другою — «діло з грушею скінчилося несподівано. Груша взохла і дві сім’ї помирилися. В обох садибах настала мирнота».

Літературознавець С. Єфремов «забракував» обидва варіанти: він вважав, що річ не в груші, а в соціальних причинах, у письменницькому вмінні чи невмінні психологічно обґрунтовувати ті причини.

- *Завдання основного рівня.* Чи згодні ви з думкою С. Єфремова? Висловіть свої міркування щодо двох редакцій фіналу.

Засоби комічного. У «Кайдашевій сім’ї» І. Нечуй-Левицький виявив себе як неперевершений митець-гуморист. Кожен, читаючи цей текст, сміється. Причому сміх, який викликає повість, дуже різний: жартівливий, доброзичливий, безтурботний, ліричний чи й сумний, навіть трагічний, а також уїдливі, нищівний. Усе залежить від об’єкта зображення.

Насамперед сміх у повісті — це своєрідний виклик (і автора, і читачів) безглуздої, домашньої, дріб’язкової війни, яка морально знищує людину. Цю «війну» прозаїк змальовує через нескінченні комічні ситуації, у яких невідповідність, контраст форми та змісту, обставин і дій просто-таки рязуючі.

- *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчене в попередніх класах. Що таке комічне? Яка різниця між гумористичним і сатиричним осміянням? Порівняйте два епізоди: розмову Карпа й Лавріна про дівчат (у 1 розділі) і бійку між братами (у 8-му). Який із них — гумористичний, а який — сатиричний? За допомогою яких прийомів автор досягає комічного ефекту в цих епізодах?

Повість переповнена іронією й сарказмом. Так автор викликає сміх. Найчастіше кожен персонаж використовує ці словесні шпильки як зброю, щоб болочіше дошкулити ворогам.

Ось характерний уривок:

— Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити! — ляснула Мотря.

— Авжеж, велика пані. Покаляєш, княгине, золоті підківки, — сказала Мелашка (іронія).

— Не мети до порога, бо візьму тебе за шию, як кішку, та натовчу мордою в сміття, щоб удруге так не робила, — сказала Мотря (сарказм).

Мотрині слова були дуже докірливі. Мелашка спакнула од сорому.

Сторінки повісті рясніють і зниженою лексикою, вульгаризмами, особливо в порівняннях: *Кайдашиха стала шута, як безрога корова; завітчалась сіном, як вівця реп'яхами; ходить так легенько, наче в ступі горох товче; у Химки очі, як у сови, а як ходить, то наче решетом горох точить.* Автор просто віртуозно передає багате образне мислення українців, живу мову селян, переповнену порівняннями, прислів'ями, приказками, синонімічними рядами, численними риторичними фігурами, емоційними виразами, прокльонами, окликами тощо.

До яскравих засобів комічного належить і змішування стилів. Скажімо, автор використовує високий епічний стиль у сцені побутової бійки.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». 1980 р.

Порівняйте. Уривок з історичної пісні про Морозенка:

То не грім в степу грохоче,
То не хмара світ закрила, —
То татар велика сила
Козаченьків обступила.

Сцена з повісті: *«Не чорна хмара із синього моря наступала, то виступала Мотря з Карпом з-за своєї хати до тину. Не сиза хмара над дібровою вставала, то наближалася до тину стара відроока Кайдашиха, а за нею вибігла з хати Мелашка з Лавріном, а за ними повибігали всі діти».*

Дослідники звернули увагу на прикметну особливість — герої повісті майже ніколи не сміються, сміється читач, але коли відлунає сміх, на дні душі залишається смуток. «Сміх зі слізьми» є однією з рис української літератури — це відзначав і сам І. Нечуй-Левицький. Печально сміявся й Микола Гоголь. Про «Кайдашеву сім'ю» можна сказати так само: це повість, у якій крізь сміх пробиваються слізки...

Образи твору. Систему образів І. Нечуя-Левицький вибудовує також за принципом наскрізного контрасту. Наприклад, уже в експозиції помічаємо, що Карпо й Лаврін — цілком протилежні: один має батьківські карі гострі очі, другий схожий з виду на матір; один кремезний, другий — тендітний; один насуплений, сердитий, мовчазний, другий — веселий, привітний, балакучий. У такий спосіб автор посилює комізм і підкреслює, що в нашій національній душі завше поєднуються протилежні настанови, цінності.

• *Завдання основного рівня.* Пригадайте вивчене на початку року. Які основні ознаки українського менталітету? У чому відмінність між хліборобським і козацьким типами українців?

Характери в повісті, як правило, статичні. Письменник акцентує увагу на основному, визначаючи одну-дві риси у вдачах персонажів. В Омелька Кайдаша — богобоязливність і чарколюбство. У Кайдашихи — чванькуватість, у Мотрі — сварливість. Чи не найбільших змін зазнає характер Мелашки: у ній — спочатку ліричній, ніжній дівчині — теж під впливом оточення поселяється «біс» чвар.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». 1980 р.

Омелько Кайдаш. В українських родинах споконвіків батько був захисником, порадиником, моральним авторитетом, лідером. Але багатовікове колоніальне ярмо, системне нищення загарбниками козацького духу спричинило деградацію чоловіцтва. Ось і в Кайдашевій сім'ї роль батька зведено нанівець. Він чоловік працьовитий, доброзичливий, миролюбний. Однак практично ніяк не впливає на перебіг подій у власній хаті.

І це, вочевидь, основна причина родинної драми. Омелько пливе за течією, а коли й пробує якось утрутитися в домашні чвари, то зазнає фіаско. Йому просто не вистачає сили волі, щоб навести в сім'ї лад. Оця безвольність зумовлює й уже згадувані визначальні пристрасті Кайдаша — марновірство та пияцтво. Тому образ голови родини — трагікомічний. З одного боку, він богобоязливий, палко вірить у святу Параскеву-П'ятницю, яка ніби рятує від наглої смерті й не дасть потонути у воді, а з другого — любить «заглядати в чарку», яка його потім і погубила, за гіркою іронією, у ту ж таки п'ятницю. Душа цього чоловіка розривається між двома полюсами — добром (яке символізує церква, побожність) і злом (утілений у шинку, пияцтві). Не може стати Кайдаш зрозуміти й цілком природного бажання синів мати свою землю, тобто відчувати себе господарями.

Нерішучістю, пиятикою, дратівливістю, непослідовністю в судженнях і вчинках Кайдаш непомітно руйнує належний образ батька, глави родини. Тому сини його не слухають, зневажають. Зрештою, це призводить до моральної катастрофи: Карпо навіть піднімає руку на рідного батька. Жодних позитивних перспектив така родина, зрозуміло, не матиме.

Поступово під впливом родинних негараздів шинок в Омельковій душі долає церкву. Герой сам підсвідомо відчуває це (пригадайте його сни, зверніть увагу, що коза й коняча голова в українському фольклорі алегорично представляють нечисту силу). Але Кайдаш так і не усвідомив своїх помилок, не спробував змінитися, тому й прирік себе на смерть.

Маруся Кайдашиха (утім, як і Омелько) виростала, жила, морально формулу валасть у добу кріпацтва, тим паче служила в панському маєтку. Оце рабство, лакейство й спотворило душу жінки. Вона, підкреслює автор, *«терлася коло панів і набрала од їх трохи панства. До неї прилипла якась облесливість у розмові, повага до панів. Вона любила цілувати їх у руки, кланялася, підсолоджувала свою розмову*

з ними». І після кріпацтва Кайдашиху запрошували як куховарку пани й попи, чим вона дуже пишалася. Пригадайте демонстрацію Кайдашихою панських манер перед родиною Довбишів під час «виглядин», її приказування «*проше вас*», над чим сміялося все село (за це Кайдашиха здобула призвисько «пані економша»).

Маруся також працьовита, жвава, уміла господиня, хороша мати. Але для неї взірець — панство: її визискували й принижували, а тепер, діждавшись нагоди, вона хоче чинити так само — щоб підвищити самооцінку, відчути себе панею. Тому чванливість, жорстокість, егоїзм і лицемірство Кайдашиха виявляє передовсім щодо невісток — нерідних і залежних від неї людей (ніби кріпаків).

Яскраво характеризує Марусю її мова. Наприклад, у звертаннях до Мотрі спочатку багато меду: *моє золото, серце, дитя моє*, — а згодом: «*Це не Мотря, а бєндєрськє чума*», «*Твої діти такі зміюки, як і ти... Наплодила вовченят, то не пускай до моєї діжі...*» (ще один зразок наскрізного контрасту).

Трагедія цієї енергійної, вольової жінки в тому, що вона обрала хибний ідеал — увесь час примушує себе грати невластиву їй роль «уродзонної пані». Звідси — і роблена улесливість, побожність, і пихатість, лінощі, дратівливість, деспотизм, і лють (адже роль вдається погано, ніхто її не боїться й не бажає підкорятися).

- *Завдання основного рівня.* Знайдіть штрихи, які засвідчують, що Маруся іноді втрачає контроль над собою й виявляє свою справжню суть (наприклад, під час розглядин у Довбишів чи гостювання в Балашів). Зробіть висновок, якою насправді є вдача цієї жінки.

Молодше покоління Кайдашів, як і належить юні, сповнене життєвої енергії, надій на краще. Але і їхні душі отруєні рабським духом, примітивним самоїдним егоїзмом. Тому разом із батьками вони фактично власними руками руйнують свої мрії про щастя.

Старший син **Карпо** в молодому віці доволі мовчазний і замкнутий. Але, одружившись, починає все відвертіше виявляти свій лютий норов: в одній зі сварок він називає батька «*іродовою душею*», а далі й піднімає на нього руку; дізнавшись, що мати закрила у своєму хліві його коня, хапає її за плечі, притискає з усієї сили до стінки та несамовито кричить: «*...їште мене, або я вас з'їм!*» Це вже вияв край! нього відчаю: добра душа, споконвічна мораль не дозволяють кривдити матір, а образа й лють вимагають помсти.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». 1980 р.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». 1980 р.

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». 1980 р.

До пари Карпові — **Мотря**, «бриклива», «з перцем», «робоча та проворна», «куслива, як муха в Спасівку» — словом, його омріяний ще в парубоцькі роки ідеал.

Але з часом і вона стає все жорстокішою (не без «допомоги» Кайдашихи). Коли розлючений Карпо погнався за матір'ю, дружина під'юджувала його: «*По стині луни її! Виколи дрючком її друге око!*» Промовистою характеристикою наділяє Мотрю спокійний і ліричний Лаврін, кажучи священникові, що братову жінку треба «*посадити в клітку та показувати за гроші, як звірюку на ярмарках*».

- **Завдання основного рівня.** Поміркуйте, чому Маруся найбільше ненавидить саме Мотрю. Простежте, як обидві жінки спочатку грають ролі доброї свекрухи й невістки. З чого видно, що вони нещирі? Якими далі стають їхні стосунки? Чому? Порівняйте поведінку, мовлення цих жінок. Чи є щось подібне в їхніх вдачах? Що робить їх нещасливими?

Можна зробити висновок: як кріпацтво вплинуло на Марусю, так вона — на Мотрю. Зверніть увагу: Мотря поводить з Мелашкою, так само, як з нею перед тим свекруха.

А ось **Лаврін з Мелашкою** — повна протилежність Карпові й Мотрі. Вони найдовше залишаються на рівні людяності й закоханості, хоча й навчилися «показувати зуби», коли йшлося про посягання на їхнє добро.

Незважаючи на те що Кайдашиха точила Мелашку, «*як вода камінь*», а Мотря «*підкопувалася під неї, мов річка під крутий берег*», вона все ж не уподібнюється до них. А знаходить інший вихід — утікає до Києва в найми. Але там гірко сумує за Лавріном. Глибоким ліризмом сповнені її почуття до коханого: «*Не жаль мені ні села, ні роду, жаль мені тільки чоловіка. Мабуть, він за мною побивається, коли відразу так залило мою душу сльозами*». Саме любов до чоловіка примушує Мелашку повернутись у кайдашівське «пекло».

А. Базилевич. Ілюстрація до повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я». 1980 р.

Під кінець повісті бачимо, як і це щире подружжя поступово втягується в родинні сварки та бійки.

Так молодше покоління підхопило й понесло далі ганебну естафету ворожнечі старшого, хоч і мало шанс обірвати її. Вочевидь, це сталося тому, що на себелюбство та лють відповіли себелюбством і люттям.

І все ж автор залишає героям (і всій Україні) надію на подолання розбрату, на мудре облаштування родинного й громадського життя. Символічно, що в найбільш напруженому, кульмінаційному 8 розділі вісниками миру виступають діти, наймолодше покоління Кайдашенків, і саме за ними, а не за непримирною Марусею йдуть батьки.

Уривок з повісті: «Перебули Кайдашенки зиму на опрічних дворах, і дві сім'ї почали потроху миритися. Спершу почали забігати з однієї хати в другу діти. Їм байдуже було про батьківську колотнечу. За дітьми почали забігати один до другого батьки для своєї господарської справи: то за стругом, то за свердлом, то за сокирою спершу в повітки, а потім і в хати, а вже за ними почали любенько через тин розмовляти й жінки. Тільки Кайдашиха не ходила до Мотрі: сліпе око навіки загодило їй стежку до неї. На Кайдашевій давній оселі повіяло миром. Щоб не бігати кругом через ворота, Карпо й Лаврін зробили у дворі через тин перелаз. Мир між братами поміцнішав ще більше задля господарської справи, задля спільної вигоди... Карпо спрягався з Лавріном, і вони вдвох в супрязі орали попереду Карпове поле, а потім Лаврінове. Карпо ходив за плугом, а Лаврін був за гонича. Спільна вигода присилувала їх помагати один одному в оранці й у сівбі, і в заволюванні, і в возовиці».

А. Базилевич.

Ілюстрація до повісті
І. Нечуя-Левицького
«Кайдашева сім'я».
1980 р.

Цю ж думку про примирення родини письменник підкреслює й другим варіантом розв'язки: «Діло з грушею скінчилося несподівано. Груша всохла, і дві сім'ї помирилися. В обох садибах настала мирнота й тиша». Звісно, учувається в цих словах і легка авторська іронія. Адже проблема не в груші, а в душах героїв. Якщо вони «подорослішають», навчаться вислуховувати, шанувати одне одного, пробачати, підтримувати, любити — тоді в родині запанує лад.

Отже, «Кайдашева сім'я» хоч і весело читається, але це сумна повість про долю села середини ХІХ ст., українства загалом. Це гірка правда про згубність егоїзму, розбрату, люті, про гірші якості нашого національного характеру (сварливість, егоїзм, лицемірство, користолобство, пихатість). І сказана вона з метою, щоб ми, українці, ставали досконалішими, гідними себе. Але водночас прочитується в цьому творі й справжній гімн українському світові з його неповторною природою, веселою, життєрадісною, поетичною душею людей, мелодійною, багатющою мовою, неповторною у своїй красі піснею. Мабуть, усі ці риси й зумовили непроминальну популярність повісті.

Пам'ятник І. Нечуєві-Левицькому біля батьківської хати в м. Стеблєві.
Скульптор Г. Кальченко. 1968 р.

• *Підсумкове судження.* Професор **А. Погрібний**: «З певністю можна стверджувати, що сама Божа милість, сама Божа благодать дарувала Україні цього прозаїка, як-то, незадовго перед тим, знову ж таки з Божим промислом, явлено було їй геніального Тараса Шевченка. І то майже символічно, що географічні, родові точки, де в середоточчі української землі, яка дихає трипільською пракультурою, сталися ці два виверження українського духу, розташовані майже поряд: від Стеблева до рідного села Т. Шевченка... лише якихось 20 верст».

• *Завдання основного рівня*

1. Назвіть ознаки побутово-просвітницького реалізму в «Кайдашевій сім'ї».
2. Доберіть заголовок до кожного з розділів повісті.
3. Поміркуйте, завдяки яким композиційним особливостям «Кайдашеву сім'ю» легко поставити на сцені?
4. Чому гумор і сатиру у творі називають *сміхом крізь сльози*?
5. На ваш погляд, письменник насміхається зі своїх героїв, гнівається на них чи співчуває їм? Свою позицію докладно обґрунтуйте, використовуючи текст.
6. Перенесіть таблицю в робочий зошит і заповніть її.

	Карпо	Лаврін	Показові епізоди	Засоби зображення
Спільні риси				
Індивідуальні риси				

7. На ваш погляд, як би мали поводитися старші й молодші Кайдаші (ураховуючи вдачу кожного з них), щоб щасливо жити в сім'ї?
8. Ще раз перечитайте епіграф до теми. Чи згодні ви з такою Франковою характеристикою І. Нечуя-Левицького? Відповідь аргументуйте.

Перегляньте художній фільм режисера В. Городька «Кайдашева сім'я» (адреса в Інтернеті: <http://cheslavval.livejournal.com/30615.html>) і підготуйте невелике повідомлення про майстерність екранізації однойменної повісті І. Нечуя-Левицького, зверніть увагу, зокрема, на такі аспекти: утілення ідеї твору, переконливість характерів, гра акторів, позасюжетні елементи.

Радимо прочитати

1. *Панченко В.* Неубієнна література: Дослідницькі етюди. — К., 2007. — С. 78–101.
2. *Погрібний А.* «Всевидаще око України» // Літературні явища і з'яви. — К., 2007. — С. 467–476.
3. *Нечуй-Левицький І.* Твори: У 3 т. — К., 2008.
4. *Наєнко М.* Художня література України: Від міфів до модерної реальності. — К., 2008. — С. 362–396.

ВИСНОВКИ

Отже, дорогі дев'ятикласники, протягом навчального року, що минає, ми з вами розглянули понад тисячолітній шлях рідного художнього слова. І тепер на основі вивченого можемо зробити деякі суттєві висновки:

1. Художня література є одним із найяскравіших виявів людської духовності. Це — творення мистецьких образів за допомогою слова. Словесне мистецтво (література) включає дві стадії розвитку та форми вияву: народну (колективну, усну) й авторську (індивідуальну, писемну) творчість.

2. Українці мають усі підстави захоплюватися, пишатися своєю прадавньою, великою й самобутньою літературою. Її фольклорний корінь виростає з глибини кількох тисячоліть, про що свідчать мотиви й образи, скажімо, обрядових чи родинно-побутових пісень. Корінь письменства бере свій початок зі славної й таємничої доби Київської Русі — зі ще дохристиянських і раньохристиянських часів.

3. З розвитком письменства постійно збагачувалася книжна мова, усе більше наближаючись до народної, від початку ж XIX ст. швидко формується сучасна українська літературна мова на основі народної, а разом з нею й нова українська література. Започаткував цей процес І. Котляревський. Його «Енеїда» стала першим твором нової української літератури, п'єса «Наталка Полтавка» — першим драматичним твором, а повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» — першим прозовим. Нову літературу на західноукраїнських землях утверджували письменники «Руської трійці», насамперед своїм альманахом «Русалка Дністровая».

4. Практично в один час із західноєвропейським (середина XV ст.) зародилося й українське книгодрукування. Величезний вплив на духовність України, слов'янського світу, усєї Європи справили такі потужні культурні й літературні центри, як Львів, Остріг, Київ. Попри найтяжчий колоніальний гніт, духовний розвиток України ніколи не припинявся, лише — залежно від умов — зосереджувався то в Наддніпрянщині, то в Галичині. У першій половині XIX ст. з'являється українська журналістика, літературна критика, відновлюється книговидання. У цьому сенсі важко переоцінити значення друкарні П. Куліша й В. Білозерського та першого україномовного журналу «Основа».

5. Постійно розвивалася, збагачувалася жанрова система української літератури — завдяки засвоєнню й переосмисленню жанрів фольклору (балада, дума), досвіду чужоземних літератур (епічна поема, байка, історичний роман тощо), творчим пошукам вітчизняних авторів (думка, політична сатирична поема).

6. Дедалі поглиблювалися взаємозв'язки літератури з іншими видами мистецтва (театром, музикою, живописом), що особливо виразно виявилось у творчості Т. Шевченка.

7. Неухильно зростали психологізм, ліризм і майстерність образотворення художніх текстів.

8. Наша література досконало й різнобічно віддзеркалювала, досліджувала українську душу, а також робила все для її пробудження та зміцнення.

9. Українське письменство — невід’ємна частина загальноєвропейського. Воно пройшло ті ж самі періоди, що й письменства інших високорозвинутих націй нашого материка: фольклор, середньовічний монументалізм та орнаменталізм, ренесанс, бароко, класицизм, романтизм, реалізм, модернізм із цілою низкою течій і постмодерн (про два останні напрями ви довідаєтеся в 10–11 класах). Постійно розширювалися наші взаємозв’язки з літературами: болгарською, сербською, польською, білоруською, російською, німецькою, французькою, англійською та інших народів.

10. Водночас наша література виробила самобутні, неповторні риси, зумовлені своєрідністю української душі. Серед них:

- а) особливо глибокий духовний зв’язок із землею, природою, сільським світом; звідси — посилена увага до народного, хліборобського побуту, звичаїв, традицій; до фольклорних жанрів, образів, символів, художніх прийомів; форма розповіді, у якій виявляється народний склад мислення та мовлення;
- б) ключовим у нашій літературі став образ жінки, що уособлює саму Україну (українську душу), а також ідеал людяності, добра, краси, духовності;
- в) незмінна орієнтація на морально-етичні та філософські ідеї християнства;
- г) помітна перевага романтичного методу над реалістичним, а відтак — поезії над прозою, лірики над епосом тощо;
- г) щодалі ґрунтовніший інтерес до національних проблем, послідовна боротьба за визволення Батьківщини від чужоземного поневолення.

Усі ці ознаки найяскравіше виявилися у творчості Т. Шевченка, що стала першорядним, цілком неповторним явищем не лише в європейській, а й у планетарній культурі.

- *Завдання основного рівня.* Ще раз уважно роздивіться репродукції картин на обкладинках і на початку кожного розділу й підрозділу. Як, на вашу думку, кожна з них символічно розкриває зміст, дух відповідної частини й усього підручника?

ЗМІСТ

Від автора	4
------------------	---

ВСТУП

Своєрідність і розвиток художньої літератури	7
--	---

ФОЛЬКЛОР

Родинно-побутові пісні	22
Українські народні балади	26

ДАВНЯ УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Українська середньовічна література XI–XV ст.	32
Розвиток писемності після хрещення Русі-України	34
Пам'ятки оригінальної літератури княжої Русі-України	42
«Слово о полку Ігоревім»	46
«Києво-Печерський патерик»	52
Українська література доби Ренесансу і доби бароко	54
Григорій Сковорода	70

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Передумова чергового національного відродження	82
Іван Котляревський	88
Енеїда	93
Наталка Полтавка	107
Григорій Квітка-Основ'яненко	118
Маруся	124

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНЬСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Перша половина XIX ст.	128
Петро Гулак-Артемівський	133

Євген Гребінка	135
«Руська трійця»	137
Микола Гоголь	142
Тарас Бульба	149
Тарас Шевченко	152
До Основ'яненка	163
Другий період творчості (1843–1847)	168
Сон «У всякого своя доля...»	170
Рік високого сонця	174
«Кавказ»	177
«І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружніє посланіє»	182
Цикл «Давидові псалми»	185
Третій період (1847–1857)	188
«Невольничча муза»	188
Четвертий період (1857–1861)	195
Остання подорож на Батьківщину	198
Огляд творчості	202
Пантелеймон Куліш	213
«Чорна рада»	220

РЕАЛІЗМ. ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.

Марко Вовчок	233
«Інститутка»	241

УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Михайло Старицький	279
Іван Нечуй-Левицький	251
«Кайдашева сім'я»	257

Висновки	267
----------------	-----

Навчальне видання

Пахаренко Василь Іванович

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

На обкладинці підручника використано репродукцію картини
О. Шупляка «Берегиня»

Редактор *Н. Забаштанська*
Художнє оформлення *Н. Антоненко*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *С. Груніної*
Коректори *І. Барвінок, Т. Мельничук*

Підписано до друку 29.08.2017 р. Формат 70×100/16.

Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург С . Друк офс.

Ум. др. арк. 22,032. Обл.-вид. арк. 19,17

Умовн. фарбовідб. 88,128. .

Наклад 1000 прим. Зам. №

Видавництво «Грамота»
вул. Паньківська, 25, оф. 13, м. Київ, 01133
тел./факс: (044) 287-11-44, 287-11-66,
287-11-88. E-mail: info@gramota.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота» у ТОВ «Лагота»
04050, м. Київ, вул. Мельникова, 49, оф. 36.
Свідоцтво ДК № № 4993 від 13.10.2015 р.